

КОНЦЕПТУАЛЬНА СТРУКТУРА ОБМІНУ В ІДІОМАТИЧНОМУ ПРОСТОРИ СОЦІАЛЬНОЇ ІНТЕРАКЦІЇ

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.

Випуск 2 (46)

УДК 811. 111' 373.7

DOI:10.24144/2663-6840/2021.2(46).118–124

Ковалюк Ю. Концептуальна структура обміну в ідіоматичному просторі соціальної інтеракції; кількість бібліографічних джерел – 9; мова українська.

Анотація. Статтю присвячено розширенню знань про симбіоз комунікативної та когнітивної функції мови на прикладі аналізу концептуальної структури концепту обмін в ідіоматичному просторі соціальної інтеракції, яка, як відомо, спирається на відповідну лінгвістичну активність та пов'язані з нею усталені культурні практики. Поняття ідіоматичного простору соціальної інтеракції як динамічного конструкту узгоджено з положеннями теорії розширеної концептуальної метафори З. Кевечеша про багаторівневість його структури: лінгвістичний (ідіоматичний) рівень, рівень образу-схеми, рівень домену, рівень фрейму та рівень ментального простору. Матеріалом дослідження слугували 10 ключових ідіом концепту обмін ідіоматичного простору соціальної інтеракції, верифіковані в 9912 контекстах корпусу News on the Web (NOW). Сценарний алгоритм концепту обмін ідіоматичного простору соціальної інтеракції сформовано за рахунок дев'яти ключових доменів (комерція, фізичний контакт, гра в карти, собачий конфлікт, гребля, спортивна гра, військова ієрархія, поведінка тварини, бейсбол), виведених шляхом узагальнення концептуального (образного) значення ідіом. Контекстуальний аналіз ідіом *play it close to the vest* – укр. *уникати зайвого ризику* і *touch base* – укр. *перекинутися слівцем; відновити спілкування* дав змогу підтвердити релевантність вказаних доменів для концепту обмін ідіоматичного простору соціальної інтеракції, а також з'ясувати, що універсальною концептуальною метафорою на рівні сценарію для усіх ключових ідіом є метафора ОБМІН Є ФІЗИЧНА АБО ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА АКТИВНІСТЬ. Схематично усі відношення між концептуальними елементами різних рівнів (сценарій – домен – фрейм – ментальний простір) концепту ОБМІН проілюстровано на прикладі вживання ідіоми *tear a strip off someone* «розкритикувати, рознести на друзки». Рівень ментального простору та рівень фрейму, на прикладі аналізу наведених ідіом, дають змогу визначити національно-культурну специфіку ідіоматичного простору соціальної інтеракції, що і становить підґрунтя для проведення подальших досліджень в цьому напрямку.

Ключові слова: ідіоматичний простір, концепт, обмін, соціальна інтеракція, метафора, теорія розширеної концептуальної метафори.

Постановка проблеми. Однією з провідних тенденцій розвитку мовознавства сьогодні є розробка проблем людського фактору в мовленнєвій діяльності [Степанов 1985, с. 11]. Головне призначення мови – її комунікативна функція – полягає у використанні мови для передачі знань, здобутих людьми в процесі та актах пізнавальної діяльності, яка реалізується в процесах комунікації. «Роль комунікативної функції в процесі творення мови значна. Можна без перебільшення стверджувати, що система матеріальних засобів мови, починаючи від фонем і її конкретних реальних маніфестацій і закінчуючи складними синтаксичними конструкціями, виникла і сформувалася в процесі використання мови як засобу спілкування. Багато специфічних особливостей мови, наприклад, наявність спеціальних дійктичних і експресивних засобів, засобів локальної орієнтації, різних засобів зв'язку між пропозиціями піддаються поясненню лише виходячи з потреб функції спілкування» [Серебренников 1970, с. 9]. Водночас, не менш важливою вважаємо і когнітивну функцію мови, яка є передусім мислетворчою і відповідає за формування та формулювання думки. З цього приводу влучно висловилася О.С. Кубрякова, яка зазначає, «що дані про мову – спеціально відібрані та спеціально розроблені – можуть і повинні використовуватися для висвітлення більш широкого кола проблем, що стосуються як природи людського розуму й інтелекту,

так і його поведінки, що проявляється у всіх процесах взаємодії людини з оточуючим її світом та іншими людьми. Мова починає вивчатися не лише як унікальний об'єкт, який розглядається в ізоляції, але значною мірою і як засіб доступу до усіх ментальних процесів, що відбуваються в мозку людини та які визначають її власне буття та функціонування в суспільстві» [Кубрякова 2004, с. 9].

Аналіз досліджень. Важливим середовищем для дослідження взаємодії обох названих функцій мови, на нашу думку, може стати соціальна інтеракція, адже, за переконанням В. Раймонді, «щоб адекватно осмислити основи людської соціальної інтеракції, потрібно надати пояснення нашого специфічного способу життя, що базується на лінгвістичній активності та культурних практиках, з якими він переплітається» [Raimondi 2014]. Як відомо, образна мова, до якої належить також ідіоматика, «виникає в результаті тілесної діяльності та осмислення людьми їх власного досвіду» [Gibbs 2017, с. 105]. Ідіоматичний простір соціальної інтеракції є динамічною і багаторівневою концептуальною структурою, що узгоджується з позицією З. Кевечеша про рівні схематичності концептуальної метафори: лінгвістичний рівень, рівень образу-схеми, рівень домену, рівень фрейму та рівень ментального простору [Kovecses 2020, с. 51]. Саме тому вважаємо, що ідіоматика, а відповідно й ідіоматичний простір, є засобом збереження та організації ідіоматичного

знання в свідомості людини, а також загальною платформою, яка поєднує наведені вище галузі лінгвістичного та гуманітарного знання в ролі функціонуючої ідіоматики, або «ідіоматики в дії».

Мета статті – з'ясування концептуальної структури концепту ОБМІН ідіоматичного простору соціальної інтеракції.

Матеріалом дослідження слугують 10 ключових ідіом концепту ОБМІН ідіоматичного простору соціальної інтеракції, верифіковані в 9912 контекстах корпусу NOW (News on the Web).

Методи та методика дослідження. У праці застосовано окремі елементи концептуального, семантичного та контекстуального аналізу.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до нашої типології (див. детальніше Ковалюк 2021),

ідіоматичний простір соціальної інтеракції включає видові концепти обмін, конфлікт, конкуренція, співпраця та примирення. Що стосується ОБМІНУ, його сценарний алгоритм формується за рахунок десяти ключових доменів, введених шляхом узагальнення концептуального (образного) значення ідіом. Такий підхід до аналізу семантики ідіом називається структурним, оскільки ідіоми аналізуються за принципом «знизу – вверх» (bottom up) [Зыкова 2014]. У цьому випадку дослідження ідіом відбувається від глибинного рівня (образу) до поверхневого (актуального значення). Буквальне прочитання (образ) ідіоми дає змогу вивести домен, необхідний для заповнення сценарного рівня концепту ОБМІН. Цей процес проілюстровано в Таблиці 1.1.

Таблиця 1.1

Концептуальне та актуальне значення ключових ідіом концепту ОБМІН ідіоматичного простору соціальної інтеракції

№ п/п / ідіома	Дефініція	Переклад	Буквальне прочитання	Домен
<i>Get the goods on</i>	obtain (or possess) information about a person which may be used to their detriment. informal	розкривати компроментуючу інформацію	отримати товар на	Комерція
<i>Rub shoulders with</i>	associate or come into contact with another person	контактувати з	тертися плечима	Фізичний контакт
<i>Lay your cards on the table</i>	to be honest about your feelings and intentions	розкрити карти, бути чесним	покласти карти на стіл	Гра в карти
<i>Have a bone to pick</i>	have a bone to pick with someone have reason to disagree	конфліктувати, зводити рахунки з кимось	отримати кістку для обгризання	Собачий конфлікт
<i>Stick your oar in</i>	give an opinion or advice without being asked. informal	втрутитися в розмову	встромити своє весло	Гребля
<i>Give the game away</i>	inadvertently reveal your own or another's intentions	видати таємницю, обмовитися	віддати гру	Спортивна гра
<i>Play it close to the vest</i>	be extremely secretive and cautious about something. informal	уникати зайвого ризику	тримати карти на близькій відстані до жилета під час гри	Гра в карти
<i>Tear a strip off someone</i>	rebuke someone angrily, informal	розкритикувати, рознести на друзки	зірвати шеврон	Військова ієрархія
<i>Prick up your ears</i>	(of a person) become suddenly attentive	насторожити	насторожити вуха	Поведінка тварини
<i>Touch base</i>	briefly make or renew contact with someone or something, informal	перекинутися слівцем, переговорити	торкнутися бази	Бейсбол

Як проілюстровано в Таблиці 1.1, домени концепту ОБМІН сформовано на основі стрижневих образних компонентів відповідних ідіом: *goods* (укр. *товари*) – комерція, *rub* (укр. *тертися*) – фізичний контакт, *cards* (укр. *карти*) – гра в карти, *bone* (укр. *кістка*) – собачий конфлікт, *oar* (укр. *весло*) – гребля, *game* (укр. *гра*) – спортивна гра, *play it* (ідіома *play it close to the vest* є редукованим варіантом ідіоми *play your cards to the vest/chest*)

(укр. *грати в карти*) – гра в карти, *tear* (укр. *відірвати*) – військова ієрархія, *prick* (укр. *насторожити*) – поведінка тварини, *base* (укр. *база в бейсболі*) – бейсбол. Відповідно, отримано дев'ять доменів на основі десяти ідіом внаслідок збігу сфер джерела ідіом *lay your cards on the table* і *play it close to the vest*. Потенційні метафоричні моделі концепту ОБМІН ідіоматичного простору соціальної інтеракції наведено на Рис. 1.1.

Наведені в таблиці дані дають нам змогу стверджувати, що концепт ОБМІН, профільований у межах ідіоматичного простору СОЦІАЛЬНА ІНТЕРАКЦІЯ, метафоризується, коли переноситься на іншу базу, тобто домени КОМЕРЦІЯ, ФІЗИЧНИЙ КОНТАКТ, ГРА В КАРТИ, СОБАЧИЙ КОНФЛІКТ, ГРЕБЛЯ, СПОРТИВНА ГРА, ВІЙСЬКОВА ІЄРАРХІЯ, ПОВЕДІНКА ТВАРИНИ, БЕЙСБОЛ. Іншими словами, як зазначає Дж. Лакофф, «ідіоми відзначаються когерентною концептуальною організацією, закладеною в них в основі, яка головним чином метафорична або метонімічна за своєю сутністю» [Lakoff 1987, с. 381]. Очевидно, що Дж. Лакофф мав на увазі метафоричні ідіоми. І саме таке тлумачення ідіом вважалося достатнім у рамках класичної теорії концептуальної метафори та метонімії. З погляду розширеної теорії концептуальної метафори, на думку З. Кевечеша, такий підхід до аналізу метафоричних ідіом видається занадто спрощеним. Як стверджує науковець, видається, що метафоричні ідіоми можуть бути співвіднесені з дуже конкретними метафоричними ідеями на одному рівні, однак цей рівень є лише прошарком комплексної ієрархії схематичності. Більше того, ієрархія може закінчуватися низкою образно-схематичних метафор, які спільно характеризують досліджувану ідіому. Зрештою, ідіоми, наприклад, ідіоматичні вирази з компонентом «гроші», можуть належати до різних ієрархій з доволі різними метафорами на рівні образно-схеми, домену чи фрейму [Kövecses 2020, с. 78].

Розглянемо приклад уживання ідіоми *play it*

Рис. 1.1. Метафоричні моделі концепту ОБМІН ідіоматичного простору соціальної інтеракції

на конкретному аспекті соціальної інтеракції – небажанні ділитися інформацією. Ця конкретна метафора базується на метафорі НЕБАЖАННЯ ДІЛИТИСЯ ІНФОРМАЦІЄЮ (В СПОРТИ) Є НЕБАЖАННЯ ВІДКРИВАТИ КАРТИ ПІД ЧАС ГРИ, яка, в свою чергу, є конкретизацією метафори ОБМІН Є ГРА В КАРТИ. Відповідно, найвищою в ієрархії сценарною метафорою, яка включає всі попередні, є метафора ОБМІН Є ФІЗИЧНА АБО ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА АКТИВНІСТЬ. Як наслідок, отримуємо таку ієрархію концепту ОБМІН ідіоматичного простору соціальної інтеракції на прикладі вживання ідіоми *play it close to the vest* (див. Табл. 1.2):

Таблиця 1.2

Ієрархія метафор концепту ОБМІН на прикладі вживання ідіоми *play it close to the vest*

Рівень сценарію	ОБМІН Є ФІЗИЧНА АБО ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА АКТИВНІСТЬ
Рівень домена	ОБМІН Є ГРА В КАРТИ
Рівень фрейму	НЕБАЖАННЯ ДІЛИТИСЯ ІНФОРМАЦІЄЮ (В СПОРТИ) Є НЕБАЖАННЯ ВІДКРИВАТИ КАРТИ ПІД ЧАС ГРИ
Рівень ментального простору	НЕБАЖАННЯ ДІЛИТИСЯ ІНФОРМАЦІЄЮ ПРО ТРЕНУВАННЯ В АМЕРИКАНСЬКОМУ ФУТБОЛІ Є НЕБАЖАННЯ ВІДКРИВАТИ КАРТИ ПІД ЧАС ГРИ В ПОКЕР

Розглянемо вживання іншої ключової ідіоми концепту ОБМІН ідіоматичного простору соціальної інтеракції – *touch base*:

(2) *The planning phase is also an opportunity to virtually gather and touch base with the people you're hoping to travel with someday, be they friends or extended family members* [NOW].

У проілюстрованому контексті ідіома *touch base* метафорично концептуалізує комунікативну

поведінку референта в термінах поведінки гравця в бейсбол. У форматі концептуальної метафори відношення між сферою джерела та сферою цілі виглядають так: СПІЛКУВАННЯ З КОЛЕГАМИ ПО МАНДРІВЦІ Є ДОТИК ДО БАЗИ В БЕЙСБОЛЬНІЙ ГРІ. На рівні ментального простору ця концептуальна метафора є доволі конкретизованою в тому розумінні, що роль гравця в бейсбол заповнено конкретним значенням (колега по мандрівці), а сама метафора

сконструйована на конкретному аспекті соціальної інтеракції – віртуальному спілкуванні в мережі Інтернет. Ця конкретна метафора є похідною метафори СПІЛКУВАННЯ Є ПРИЙОМ У БЕЙСБОЛЬНІЙ ГРІ, яка, в свою чергу, є конкретизацією метафори ОБМІН Є ГРА В БЕЙСБОЛ. Відповідно, найвищою

в ієрархії сценарною метафорою, яка включає всі попередні, є метафора ОБМІН Є ФІЗИЧНА АБО ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА АКТИВНІСТЬ. Як наслідок, отримуємо таку ієрархію метафор концепту ОБМІН ідіоматичного простору соціальної інтеракції на прикладі вживання ідіоми *touch base* (див. Табл. 1.3):

Таблиця 1.3

Ієрархія метафор концепту ОБМІН на прикладі вживання ідіоми *touch base*

Рівень сценарію	ОБМІН Є ФІЗИЧНА АБО ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА АКТИВНІСТЬ
Рівень домена	ОБМІН Є БЕЙСБОЛЬНА ГРА
Рівень фрейму	СПІЛКУВАННЯ Є ПРИЙОМ У БЕЙСБОЛЬНІЙ ГРІ
Рівень ментального простору	СПІЛКУВАННЯ З КОЛЕГАМИ ПО МАНДРІВЦІ Є ДОТИК ДО БАЗИ В БЕЙСБОЛЬНІЙ ГРІ

Далі продемонструємо валідність нашої гіпотези про концептуальну структуру ідіоматичного простору індуктивно, тобто від найнижчого рівня – ментального простору – до найвищого, яким є сценарій. Для цього проаналізуємо декілька різних контекстів уживання ідіоми *tear a strip off someone*:

(3) *Taplin remembers Shankar tearing a strip off Clapton for being “a chicken-shit junkie, because he was just snorting heroin” [NOW].*

(4) *There has been a distinct lack of fiery speeches tearing a strip off the governing Tories, and instead a quiet but steady «drip, drip» of targeted criticism designed to remind the public that the NDP is still there [NOW].*

(5) *Our boy hasn't seen the video of Thunberg's September 2019 speech to the UN Climate Council, where she tears a strip off world leaders for their failure to act on climate change [NOW].*

(6) *Louis Gray in a surprising post, well surprising for him anyway, tore a strip off of everyone who he feels is responsible for the possible neutering of Google Buzz [NOW].*

Найнижчий рівень концепту ОБМІН представлений ментальними просторами КРИТИКА Е. КЛЕПТОНА З БОКУ РАВІ ШАНКАРА Є ЗРИВАННЯ ШЕВРОНА З НЬОГО (3), ПОЛУМ'ЯНІ ПРОМОВИ З БОКУ НОВОЇ ДЕМОКРАТИЧНОЇ ПАРТІЇ МАНІТОБИ НА АДРЕСУ ПРАВЛЯЧИХ ТОРІ Є ЗРИВАННЯ ШЕВРОНІВ З НИХ (4), КРИТИКА СВІТОВИХ ЛІДЕРІВ З БОКУ ГРЕТИ ТУНБЕРГ Є ЗРИВАННЯ ШЕВРОНІВ З НИХ (5) і КРИТИКА ВІДПОВІДАЛЬНИХ ЗА НЕЙТРАЛІЗАЦІЮ GOOGLE BUZZ З БОКУ ЛУЇ ГРЕЯ Є ЗРИВАННЯ ШЕВРОНІВ З НИХ (6), відповідно. Сферу цілі в даних ментальних просторах заповнено образом прочитанням аналізованої ідіоми (*tear a strip off someone* – *зірвати з когось шеврон*), тоді як сфера джерела виражена його семантико-контекстуальними корелятами – *критика Е. Клептона з боку Раві Шанкара, полум'яні промови з боку Нової демократичної партії Манітоби на адресу правлячих Торі, критика світових лідерів з боку Грети Тунберг і критика відповідальних за нейтралізацію Google Buzz з боку Луї Грея*, що є свідченням того, що адресант і адресат ідіоматично та метафорично

концептуалізують свій досвід із винятковою опорою на контекст. Внаслідок цього, можемо вважати, що концептуальний компонент ментального простору (тобто внутрішня форма ідіоми *зірвати з когось шеврон*) є сталим елементом, тоді як контекстуальний компонент – змінним, відповідно до його ситуативних (фізичних, соціальних, культурних), дискурсивних, концептуально-когнітивних і тілесних складових [Kövecses 2020, с. 94–99]. Подальшою ланкою в описі структури концепту ОБМІН є рівень фрейму. Інформація, закодована у фреймі, є більш абстрактною, ніж у ментальному просторі, однак менш узагальненою, ніж у матриці доменів. Відповідно, сферу цілі ЗРИВАННЯ ШЕВРОНУ, яка була на рівні ментального простору, на рівні фрейму замінено більш узагальненою інформацією – ДОГАНА НИЖЧОМУ ЗА РАНГОМ. Що стосується сфери джерела на рівні фрейму, на прикладі контексту (3) вживання аналізованої ідіоми, замість концептуально значимої інформації КРИТИКА Е. КЛЕПТОНА З БОКУ РАВІ ШАНКАРА вводимо концептуально значиму інформацію КРИТИКА В МУЗИЧНІЙ ІНДУСТРІЇ. Аналогічно, на прикладі контексту (4), замість концептуально значимої інформації ПОЛУМ'ЯНІ ПРОМОВИ З БОКУ НОВОЇ ДЕМОКРАТИЧНОЇ ПАРТІЇ МАНІТОБИ НА АДРЕСУ ПРАВЛЯЧИХ ТОРІ на рівні ментального простору нами введено концептуально значиму інформацію КРИТИКА В КАНАДСЬКІЙ ПОЛІТИЦІ на рівні фрейму. Що стосується контексту (5), концептуально значиму інформацію КРИТИКА СВІТОВИХ ЛІДЕРІВ З БОКУ ГРЕТИ ТУНБЕРГ сфери джерела на рівні ментального простору замінено концептуально значимою інформацією КРИТИКА СВІТОВОЇ ПОЛІТИКИ В СФЕРІ ОХОРОНИ ДОВКІЛЛЯ на рівні фрейму. Насамкінець, у контексті (6) нами було замінено концептуально значиму інформацію КРИТИКА ВІДПОВІДАЛЬНИХ ЗА НЕЙТРАЛІЗАЦІЮ GOOGLE BUZZ З БОКУ ЛУЇ ГРЕЯ сфери джерела на рівні ментального простору на концептуально значиму інформацію КРИТИКА В СФЕРІ ІНФОРМАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ на рівні фрейму. Вище нами було запропоновано потенційні метафоричні моделі ідіоматичного простору соціальної інтеракції на рівні домену (матриці доменів). Для ідіоми

tear a strip off someone такою метафоричною моделлю є відношення ОБМІН Є ВІЙСЬКОВА ІЄРАРХІЯ. Домен ВІЙСЬКОВА ІЄРАРХІЯ є сферою цілі цієї метафоричної моделі і, водночас, сферою походження аналізованої ідіоми. Названа сфера цілі в рамках матриці доменів є більш абстрактною, ніж на рівнях фрейму та ментального простору, відповідно, що підтверджується проілюстрованим ниж-

че ієрархічним зв'язком: ВІЙСЬКОВА ІЄРАРХІЯ → ДОГАНА НИЖЧОМУ ЗА РАНГОМ → ЗРИВАННЯ ШЕВРОНА. Роль гіпероніма в цьому ланцюжку виконує пропозиція ОБМІН Є ФІЗИЧНА АБО ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА АКТИВНІСТЬ. Схематично усі відношення між концептуальними елементами різних рівнів на прикладі вживання ідіоми *tear a strip off someone* представлено в Табл. 1.4.

Таблиця 1.4

**Ієрархія метафор концепту ОБМІН
на прикладі вживання ідіоми *tear a strip off someone***

обмін	фізична або інтелектуальна активність
Сценарій	
обмін	фізична або інтелектуальна активність
Домен	
Критика аналіз оцінка судження хиба/вада	Військова ієрархія організована діяльність оперативна діяльність оборонна діяльність тактична діяльність
Фрейм	
Критика [форма]: вербальна/невербальна [середовище]: внутрішня політика/міжнародна політика/музична індустрія/інформаційні технології [причина]: відмінності в цінностях або цілях	Критика [форма]: догана нижчому за рангом [середовище]: армія, збройні сили [причина]: непокоря, невиконання наказу
Ментальний простір	
критика Е. Клептона з боку Раві Шанкара полум'яні промови з боку нової демократичної партії Манітоби на адресу правлячих торі критика світових лідерів з боку Грети Тунберг критика відповідальних за нейтралізацію Google Buzz з боку Луї Грея	зривання шевронів

Особливу увагу в наведеній таблиці, на нашу думку, варто звернути на поле фрейму. На прикладі ідіоми *tear a strip off someone* схематично зображено основні характеристики вираження фрейму у вигляді пропозиції КРИТИКА В [слот,] Є ДОГАНА НИЖЧОМУ ЗА РАНГОМ. Цей відкритий слот заповнено сполученнями слів внутрішня політика, міжнародна політика, музична індустрія та інформаційні технології, що відповідають середовищу вираження даного фрейму зокрема і обміну як окремої складової ідіоматичного простору соціальної інтеракції загалом. За нашим переконанням, і як було зазначено вище, саме рівень ментального простору та рівень фрейму дають змогу визначити національно-культурну специфіку ідіоматичного простору соціальної інтеракції.

Висновки та перспективи дослідження. З'ясування концептуальної структури концепту обмін ідіоматичного простору соціальної інтеракції проведено з опорою на теорію розширеної концептуальної метафори. Визначено лінгвістичний рівень репрезентації концепту – ідіоми *get*

the goods on, rub shoulders with, lay your cards on the table, have a bone to pick, stick your oar in, give the game away, play it close to the vest, tear a strip off someone, prick up your ears, touch base, які верифіковано в 9912 контекстах корпусу NOW. За допомогою структурного підходу до аналізу семантики зазначених ідіом виокремлено 9 потенційних доменів концепту, які слугували основою для його метафоричних пропозицій на рівні домену. На прикладі контекстуального вживання ідіом *play it close to the vest* і *touch base* підтверджено валідність вказаних доменів для концепту обмін ідіоматичного простору соціальної інтеракції, а також з'ясовано, що універсальною концептуальною метафорою на рівні сценарію для усіх ключових ідіом є метафора ОБМІН Є ФІЗИЧНА АБО ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА АКТИВНІСТЬ. Схематично усі відношення між концептуальними елементами різних рівнів (сценарій – домен – фрейм – ментальний простір) концепту ОБМІН продемонстровано на прикладі вживання ідіоми *tear a strip off someone*.

Наступні праці будуть присвячені з'ясуванню простору соціальної інтеракції та висвітленню їх концептуальної структури концептів *конфлікт, конкуренція, співпраця та примирення* ідіоматичного національно-культурної специфіки.

Література

1. Зыкова И.В. Роль концептосферы культуры в формировании фразеологизмов как культурно-языковых знаков: дисс. ... докт. филол. наук: 10.02.19. Москва, 2014. 510 с.
2. Кубрякова Е.С. Язык и знание. На пути получения знаний о языке: Части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира. Москва: Языки славянской культуры, 2004. 556 с.
3. Серебренников Б.А. К проблеме сущности языка. *Общее языкознание: Формы существования, функции, история языка*. Москва: Наука, 1970. С. 9–95.
4. Степанов Г.В. Тенденции развития советского языкознания. *ИЯШ*. 1985. № 3. С. 11–13.
5. Gibbs R.W. *Metaphor Wars: Conceptual Metaphors in Human Life*. Cambridge: Cambridge University Press, 2017. 328 p.
6. Kövecses Z. *Extended Conceptual Metaphor Theory*. Cambridge: Cambridge University Press, 2020. 206 p.
7. NOW: [Электронный ресурс]: текстовая база данных News on the Web Corpus. Режим доступа : <https://corpus.byu.edu/now/>
8. Oxford Dictionary of Idioms. Ed. by J. Siefring. Oxford: Oxford University Press, 2005. 340 p.
9. Raimondi V. Social interaction, languaging and the operational conditions for the emergence of observing. *Front. Psychol.* 5:899. 2014. eCollection. doi:10.3389/fpsyg.2014.00899.

References

1. Zykova I.V. (2014) Rol' kontseptosfery kul'tury v formirovanii frazeologizmov kak kul'turno-yazykovykh znakov [The role of the conceptual framework of culture in the formation of phraseological units as cultural and linguistic signs]: Doctoral thesis: 10.02.19. Moscow. 510 s. [in Russian].
2. Kubriakova Ye.S. (2004) Yazyk i znaniye. Na puti polucheniya znaniy o yazyke: Chasti rechi s kognitivnoy tochki zreniya. Rol' yazyka v poznanii mira [Language and knowledge. On the Path of Obtaining Knowledge about Language: Parts of Speech from a Cognitive Perspective. The role of Language in Understanding the World]. Moscow: Yazyki slavyanskoy kul'tury. 556 s. [in Russian].
3. Serebrennikov B. A. (1970) K probleme sushchnosti yazyka [On the problem of the essence of language] *Obshcheye yazykoznanie: Formy sushchestvovaniya, funktsii, istoriya yazyka* [General Linguistics: Forms of Existence, Functions, History of Language]. Moscow: Nauka. S. 9–95 [in Russian].
4. Stepanov G.V. (1970) Tendentsii razvitiya sovetskogo yazykoznaniiya. *Foreign languages at school*. № 3. S. 11–13 [in Russian].
5. Gibbs R. W. (2017) *Metaphor Wars: Conceptual Metaphors in Human Life*. Cambridge: Cambridge University Press. 328 p. [in English].
6. Kövecses Z. (2020) *Extended Conceptual Metaphor Theory*. Cambridge: Cambridge University Press. 206 p. [in English].
7. NOW: [Электронный ресурс]: текстовая база данных News on the Web Corpus. Режим доступа : <https://corpus.byu.edu/now/>
8. Oxford Dictionary of Idioms. (2005) Ed. by J. Siefring. Oxford: Oxford University Press. 340 p. [in English].
9. Raimondi V. (2014) Social interaction, languaging and the operational conditions for the emergence of observing. *Front. Psychol.* 5:899. eCollection. doi:10.3389/fpsyg.2014.00899 [in English].

THE CONCEPTUAL STRUCTURE IN THE IDIOMATIC SCOPE EXCHANGE OF SOCIAL INTERACTION

Abstract. The article is aimed at developing knowledge about the symbiosis of the communicative and cognitive functions of language evidenced from the analysis of the conceptual structure of the concept “exchange” in the idiomatic scope of social interaction, which is known to rely on proper linguistic activity and established cultural practices. As a dynamic construct, the concept of idiomatic scope of social interaction is consistent with the provisions of Kövecses’s Extended Conceptual Metaphor Theory about its multilevel structure: linguistic (idiomatic) level, image-schema level, domain level, frame level and mental space level. The material of the present paper is represented by ten key idioms denoting concept “exchange” in the idiomatic scope of social interaction, verified in 9912 contexts of the News on the Web (NOW) corpus. The scenario algorithm of the concept a “exchange” of the idiomatic space of social interaction is formed by means of nine key domains (commerce, physical contact, card game, dog conflict, rowing, sports game, military hierarchy, animal behavior, and baseball), arrived at by way of generalization of the conceptual (figurative) meanings of the given idioms. The contextual analysis of idioms *play it close to the vest* “be extremely secretive and cautious about something, informal” and *touch base* “briefly make or renew contact with someone or something, informal” enabled us to confirm the relevance of these domains for the concept “exchange” of the idiomatic scope of social interaction, as well as to establish the EXCHANGE IS PHYSICAL OR INTELLECTUAL ACTIVITY conceptual metaphor as universal at the level of script for all key idioms under study. Schematically, all the relations between the conceptual elements of different levels (script – domain – frame – mental space) of the concept exchange are shown as exemplified by the use of the idiom *tear a strip off*

someone “rebuke someone angrily, informal”. The levels of mental space and frame, accordingly, as evidenced from the analysis of the given idioms, can be crucial in determining the national cultural specificity of the idiomatic scope of social interaction, which will serve as a reference point for further research in this respect.

Keywords: idiomatic scope, concept, exchange, social interaction, metaphor, extended conceptual metaphor theory.

© Ковалюк Ю., 2021 р.

Юрій Ковалюк – кандидат філологічних наук, асистент кафедри англійської мови Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, Чернівці, Україна; y.kovalyuk@chnu.edu.ua; <https://orcid.org/0000-0002-9379-2187>

Yuriy Kovaliuk – Candidate of Philology, Assistant of the English Language Department, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University, Chernivtsi, Ukraine; y.kovalyuk@chnu.edu.ua; <https://orcid.org/0000-0002-9379-2187>

НАЙМЕНУВАННЯ ПОЛІВ ІЗ-ПІД СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ КУЛЬТУР В УКРАЇНСЬКИХ СХІДНОПОЛІСЬКИХ ГОВІРКАХ

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія

Випуск 2 (46)

УДК 811.161.2'282(477.41/42)

DOI:10.24144/2663-6840/2021.2(46).125–131

Марєєв Д. Найменування полів із-під сільськогосподарських культур в українських східнополіських говірках; кількість бібліографічних джерел – 18; мова – українська

Анотація. У статті здійснено аналіз назв полів, із яких прибрано сільськогосподарські культури, у східнополіському говорі української мови. Простежено структуру, мотивацію та локалізацію найменувань.

Встановлено, що в обстежуваних говірках назви площ із-під сільськогосподарських культур переважно утворені за моделями «назва культури, що росла на площі, + суфікс». Найпродуктивнішим у цій словотвірній групі є формант *-анищ(е)* та інші суфікси, похідні від *-ищ(е)*. На основі аналізу лексем, мотивованих назвами культур, відзначено активність словотворчих типів із суфіксами *-ник*, *-аник* та *-ан:ик*.

Визначено, що локативні назви із суфіксальною морфемою *-ан':(e,a)* поширені у крайніх східних говірках досліджуваного діалектного континууму, із формантом *-анищ'(a)* – у говірках західної частини східнополіського діалекту. Спорадично вживають найменування площ із-під сільськогосподарських культур, утворені за допомогою суфікса *-анк(a)*; зрідка – з фіналями *-нищ'(a)*, *-анух(a)*, *-их(a)*, *-ин':(a,e)*.

Часто значення поле із-під злакових культур маніфестує лексема *стерня*, яку засвідчено в багатьох фонетичних і словотвірних варіантах і яка відбиває мотив номінації «назва решток скошених або зжатих стебел злакових на полі» > «поле із-під злакових культур».

Для позначення полів із-під сільськогосподарських культур зафіксовано описові форми: двокомпонентні атрибутивні сполучення, утворені за моделлю «назва рослини + стерня (стерен)», дво- чи трикомпонентні номінативні одиниці з ядреною лексемою *поле*; форми «adj. + площа», «adj. + плантація»; багатоконпонентні аналітичні сполуки, утворені за моделями «де + назва рослини + *росло(-a)*», «де + назва рослини + *було*», «там + *було* + назва рослини», «там, де + назва рослини + *було (росло)*».

У частині населених пунктів зафіксовано синкретизм назви рослини чи її частини і поля, з якого цю рослину знято.

Простежено, що в низці східнополіських говірок відсутні назви площ із-під окремих сільськогосподарських культур, що зумовлено позалінгвальними чинниками, насамперед тим, що ці культури не вирощують.

Ключові слова: східнополіський діалект, сільськогосподарська лексика, мотивація, формант, суфікс.

Постановка проблеми. Як засвідчує аналіз наукових розвідок з української діалектології, чимало сучасних наукових студій присвячені дослідженню лексико-семантичних груп лексики, зокрема сільськогосподарської. Значна її частина має давню історію формування, належить до базового шару лексики і пов'язана із землеробством як одним із основних видів промислів, який іде в глибини віків.

Аналіз досліджень. На сільськогосподарську лексику звертали увагу Й. Дзендзелівський [Дзендзелівський 1960], П. Гриценко [Гриценко 1977], Г. Козачук [Козачук 1977], М. Никончук [Никончук 1985], Л. Голіченко [Голіченко 2007], Ю. Абрамян [Абрамян 2010], Р. Сердега [Сердега 2012], М. Кушмет [Кушмет 2014], С. Поліщук [Поліщук 2015]. Проте у східнополіському діалекті вона вивчена недостатньо, переважно в розрізі інших тематичних груп – землеробської (О. Бабичева [Бабичева 1990]), побутової (А. Зеленько [Зеленько 1992]).

Грунтовне дослідження суфіксального словотвору назв полів із-під сільськогосподарських культур у говірках Східного Полісся на загальнослов'янському тлі здійснила М. Поїстогова [Поїстогова 2017]. Утім дослідниця лише почасти вказала на інші структури, не утворені за моделями «назва культури, що росла на площі, + суфікс», тому інформація про цю лексико-семантичну групу

залишається неповною, що і зумовлює актуальність наукової розвідки.

Мета статті – дослідити найменування полів, із яких зібрано врожай сільськогосподарських культур, в українських східнополіських говірках. Для виконання мети були поставлені такі **завдання**: виявити лексичний інвентар досліджуваних говірок; з'ясувати структуру та мотивацію номінативних одиниць, їх локалізацію.

Методи та методика дослідження. У роботі застосовано традиційні для діалектологічних студій *описовий* та *зіставний* методи. Говірковий матеріал записаний автором протягом 2010–2016 рр. із застосуванням *цілеспрямованого інтерв'ю* від інформантів трьох вікових груп – молодь (до 35 років), середній вік (36–60 років), похилий вік (60 і старше). Нумерація населених пунктів збігається із мережею «Атласу української мови», т. I, крім говірок під номерами 1, 104, 114 і 353, яким відповідають н. пп. Нові Яриловичі, Мохнатин, Анисів та Смош Чернігівської обл. відповідно.

Виклад основного матеріалу.

Дослідивши землеробську лексику, П. Гриценко доходить висновку, що лексико-семантична група назв земельних ділянок тісно пов'язана з лексико-семантичною групою назв сільськогосподарських культур, а «диференціація назв угідь найчастіше відбиває опозицію найменувань сільськогос-

подарських культур» [Гриценко 1984, с. 78–79]. Так само і в обстежуваних східнополіських говірках найменування полів із-під сільськогосподарських культур переважно мотивовані назвами культур, які на них вирощують, часто із додаванням до кореня слова суфікса **-ишич(е)**, переважно ускладненого й відповідно до фонетичних особливостей говірок оформленого:

-ишич(е): *жжитишиче* (н. п. 132), *жжитишиче* (н. пп. 163, 317); *просишиче* (н. пп. 117, 144–145, 148, 153, 320), *просишиче* (н. п. 289); *гр'єчишиче* (н. п. 314), *гр'єчишиче* (н. пп. 145, 153, 320); *ал':ан'ишиче* (н. п. 7), *л'нишиче* (н. пп. 12, 133), *л':анишиче* (н. п. 6), *л':ан'ишиче* (н. п. 8), *л'онишиче* (н. п. 170), *л':анишиче* (н. п. 11), *л'ан'ишиче* (н. п. 13), *л'єнишиче* (н. пп. 12, 76, 119, 130, 134, 136, 175, 307), *л'єнишиче* (н. пп. 80, 103), *л'єн'ишич'є* (н. пп. 96, 100), *л'єн'ишиче* (н. пп. 64–66, 71, 93–94, 104, 108, 157), *л'онишиче* (н. пп. 122–123, 137, 141, 145, 151, 161, 279, 311); *кукуруз'ишиче* (н. п. 307), *кукурузишиче* (н. пп. 313, 320, 355); *оўсишиче* (н. п. 76), *оўсишиче* (н. пп. 153, 307, 311, 320, 355), *аўсишиче* (н. пп. 124, 279); *бур'чишиче* (н. п. 319), *бур'ачишиче* (н. пп. 7, 144, 161, 189, 314), *бур'ачишиче* (н. пп. 65, 118, 123–124, 141, 145, 151–153, 310–311, 313, 320, 351, 355), *бура'чишиче* (н. п. 136), *бур'єчишиче* (н. п. 307); *сонеш'нишиче* (н. п. 307), *сонешнишиче* (н. п. 133);

-нишич(е): *ж'итн'ишича* (н. п. 93), *ж'итн'ишиче* (н. п. 1), *жжитн'ишич'є* (н. п. 96), *жжитн'ишиче* (н. пп. 64–65, 73, 104, 129), *жжитнишиче* (н. пп. 9, 76, 94, 103, 131, 133–134, 307); *кукурузн'ишич'є* (н. п. 100), *кукурузн'ишиче* (н. пп. 65–66, 102, 108); *бур'ачн'ишиче* (н. п. 66), *бурачн'ишиче* (н. п. 68), *бур'ашн'ишич'є* (н. п. 96);

-анишич(е): *ж'ит'ан'ишиче* (н. п. 7), *жжит'ан'ишиче* (н. п. 95), *жжит'анишиче* (н. пп. 11, 157–159, 170); *пра'с'ан'ишич'є* (н. пп. 18, 100), *пра'с'ан'ишиче* (н. пп. 1, 3, 5, 8, 13, 64–66, 94, 97, 104, 106, 108, 157), *пра'с'анишиче* (н. пп. 6, 11–12, 103, 107, 113, 131, 133–134, 136, 140, 161), *прос'анишиче* (н. пп. 159, 165–166, 169), *просанишиче* (н. п. 175), *пре'с'ан'ишиче* (н. п. 71); *гр'єч'ан'ишиче* (н. пп. 8, 16), *гр'єчан'ишич'є* (н. пп. 17, 66, 96), *гр'єчан'ишиче* (н. пп. 5, 93, 102), *гр'єч'анишич'є* (н. п. 160), *гр'єчан'ишиче* (н. пп. 13, 15, 65, 73, 94, 97, 104, 157), *гр'єчанишиче* (н. пп. 6, 9, 11–12, 19, 107, 113, 118, 129–133, 136, 140, 159, 161, 163, 169), *гр'єчан'ишиче* (н. п. 175); *л'єн'ан'ишич'є* (н. п. 17), *л'єнан'ишиче* (н. п. 67), *л'он'ан'ишиче* (н. п. 157); *кукуруз'анишиче* (н. п. 161), *кукуруз'ан'ишич'є* (н. п. 96), *кукуруз'ан'ишиче* (н. пп. 1, 7, 13, 64, 71, 73, 93–95, 101, 105), *кукуруз'анишиче* (н. пп. 6, 9, 11, 113, 129–133, 140, 169, 170, 175), *кукуруз'анишиче* (н. пп. 134, 136); *аў'с'ан'ишич'є* (н. пп. 17, 96, 100), *аў'с'ан'ишиче* (н. пп. 1, 5, 7–8, 13, 16, 64–65, 71, 73, 93–95, 102, 105, 108, 157), *аў'с'анишиче* (н. пп. 6, 9, 11–12, 19, 80, 103, 106, 109, 113, 129, 133, 138, 140, 159–161, 165, 169, 175), *аў'санишиче* (н. пп. 134, 136), *оў'с'анишиче* (н. пп. 118–119, 170), *оў'с'анишиче* (н. пп. 121, 145); *бур'ач'ан'ишич'є* (н. п. 17), *бур'ачан'ишич'є* (н. п. 15), *бур'ачан'ишиче* (н. пп. 13, 16), *бура'чан'ишиче* (н. пп. 11–12, 129, 165–166), *бура'чан'ишиче* (н. пп. 8, 157), *бура'чанишиче*

(н. пп. 130, 133, 135);

-н'анишич(е): *жжит'н'анишиче* (н. пп. 136, 188); *кукуруз'н'ан'ишич'є* (н. п. 17);

-ичишич(е): *сон'єшн'ичишиче* (н. п. 311);

-ичнишич(е): *пше'н'ичн'ишич'є* (н. п. 100), *пше'н'ичн'ишиче* (н. пп. 5, 93), *пше'ничнишиче* (н. пп. 131, 188);

-овишич(е): *присо'овишиче* (н. п. 355); *л'новишиче* (н. п. 19), *л'єновишиче* (н. п. 132), *л'єна'в'ишиче* (н. пп. 73, 113), *л'єна'овишиче* (н. пп. 9, 106, 114, 118, 124, 139, 140, 317), *л'о'новишиче* (н. пп. 129, 169), *л'она'в'ишиче* (н. п. 102), *л'о'новишиче* (н. пп. 121, 144); *бур'а'ковишиче* (н. пп. 9, 94, 132, 169, 170).

М. Поістогова на основі аналізу локативів, мотивованих назвами 15 культур (жито, пшениця, ячмінь, овес, просо, гречка, кукурудза, соняшник, горох, конюшина, льон, коноплі, картопля, буряк, капуста), у східнополіських говірках виділила ще структури із суфіксами **-єнішич(е)**, **-ничишич(е)**, **-вишич(е)**, **-ов'янишич(е)** [Поістогова 2017, с. 31].

Словотворчий тип із суфіксом **-ишич(е)** переважає у суміжних говорах – середньополіському, середньопадніпряньському, продовжуючи ареал у говірках північної та центральної Слобожанщини [АУМ, т. I, к. 310; АУМ, т. III, ч. 3, к. 42; ЛАПП, к. 154–156; Сердега 2012, с. 150]; типовий для говірок Чорнобильської зони [Ткачук 2016, с. 58].

Не так часто фіксуємо назви із суфіксом **-ник** чи похідними від нього:

-ник: *жжит'н'ик* (н. п. 15); *кукурузн'ик* (н. пп. 67, 96, 104, 114), *кукурузник* (н. п. 157). Цей суфікс творить назву поля з-під жита (від *жнива* 'назва процесу'): *жн'є'н'ик* (н. п. 18), *жн'є'н'ик* (н. пп. 7–8); **-аник**: *аў'с'ан'ик* (н. п. 104), *аў'с'аник* (н. п. 132); **-ан'ик**: *кукуруз'ан'ик* (н. п. 15); *аў'с'ан'ик* (н. п. 131), *аў'с'ан'ик* (н. п. 15).

Водночас, поєднуючись із багатьма іншими твірними основами, цей суфіксальний тип у східнополіських говірках відзначається активністю (див. [Поістогова 2017, с. 32–33, 37])

Переважно у крайніх східних говірках досліджуваного діалектного континууму, а також у говірці 106, що знаходиться у межиріччі Десни і Снови, занотовано локативні назви із суфіксальною морфемою **-ан':(е,а)** (*жжит'ан':є* (н. п. 188); *пра'с'ан':є* (н. пп. 188, 190); *гр'єчан':є* (н. п. 106), *гр'єчан':є* (н. п. 188); *кукуруз'ан':а* (н. п. 8), *кукуруз'ан':є* (н. пп. 188, 190); *аў'с'ан':є* (н. пп. 18, 188, 190); *бур'ач'ан':а* (н. п. 191), *бури'чан':є* (н. п. 188)), поширені в говірках Курщини та Воронежчини [АУМ, т. III, ч. I, к. 36].

Утворення з формантом **-анищ'(а)** виявляються в говірках західної частини східнополіського діалекту: *пра'с'ан'ища* (н. п. 104), *пра'с'анищ'а* (н. п. 76), *пра'с'анища* (н. пп. 76, 114), *прос'анищ'а* (н. пп. 118, 120); *гр'єчан'ища* (н. п. 108), *гр'єчанищ'а* (н. пп. 76, 120), *гр'єчанища* (н. п. 114); *аў'с'ан'ища* (н. пп. 104, 108), *оў'с'анищ'а* (н. пп. 120, 289). У говірках суміжного правобережнополіського ареалу за його допомогою утворюють назви зжатих стебел злаків (порівн. [Никончук 1985, с. 214–215]).

Спорадично вживають найменування площ

із-під сільськогосподарських культур, утворені за допомогою суфікса **-анк(а)**: *пра'с'анка* (н. пп. 139, 191), *про'с'анка* (н. пп. 163, 170, 314); *гр'єч'анка* (н. п. 100), *гре'чанка* (н. пп. 102, 139, 170); *кукуру'з'анка* (н. пп. 8, 139, 141); *ау'с'анка* (н. пп. 5, 73, 76, 139), *оу'с'анка* (н. п. 314). Подібними формами у центральнорубіжних говірках і говірках подільсько-середньонадніпряньського суміжжя послугуються для найменування соломи [Сердега 2012, с. 151; Тищенко 2003, с. 8–9].

Нечасто для творення назв площ із-під сільськогосподарських культур у говірках обстежуваного діалектного континууму засвідчуємо словотвірні типи, утворені з фіналями **-ниці(а)**, **-анух(а)**, **-их(а)**, **-ин':(а,е)**:

-ниці(а): *бурачниця(а)* (н. п. 76);

-анух(а): *гр'єч'ануха* (н. п. 190);

-их(а): *гр'єч'иха* (н. п. 104);

-ин':(а,е): *кукурузин':а* (н. п. 138), *кукурузин':е* (н. пп. 153, 319, 351).

У низці східнополіських говірок на позначення поля з-під злакових культур уживають лексему *стерня*, яку засвідчено в багатьох фонетичних і словотвірних варіантах і яка відбиває мотив номінації 'назва решток скошених або зжатих стебел злакових на полі' > 'поле з-під злакових культур'. Найчастіше цією назвою та її трансформами послугуються для номінації поля з-під жита та пшениці: *сте'рн'а* (н. пп. 96, 151, 308), *стер'н'а* (н. пп. 6, 19, 73, 80, 86, 106, 107, 110–114, 117, 121, 127, 132, 137, 141–142, 144–145, 148–150, 152–153, 156, 159–160, 163, 165–166, 168–169, 171–173, 175, 181, 187, 289, 309–310, 313, 319, 324, 353, 355), *сте'рна* (н. п. 349), *стер'на* (н. пп. 11, 116, 118, 122–123, 125, 134, 136, 138, 140, 158, 189), *ст'єрн'а* (н. пп. 93, 102, 311), *ст'єр'на* (н. п. 69), *ст'їрн'а* (н. п. 14, 191), *стирн'а* (н. пп. 150, 159, 191); *стер* (н. п. 109, 139); *ст'єр'єн* (н. пп. 3, 94), *ст'єрен* (н. п. 67), *ст'єр'єн* (н. п. 104), *ст'єр'єн'* (н. пп. 7, 13, 16–17), *ст'єрен* (н. пп. 6, 76, 79–80, 113–114, 128–129, 133, 135, 160, 172), *ст'єрен'* (н. п. 157), *ст'єр'їн* (н. п. 190), *ст'єран* (н. пп. 64, 66, 68, 71, 104–105, 108), *ст'єрен* (н. пп. 69–70, 72); *стер'но* (н. пп. 95–96, 120), *стер'но* (н. пп. 76, 119, 124, 279, 307, 319); *стер'нишиче* (н. пп. 86, 97, 122–124, 143, 136, 167, 320, 322, 351), *ст'єрн'иш'є* (н. п. 100), *ст'єрн'ишиче* (н. пп. 5, 71, 97); *стерно'вишиче* (н. п. 317); *стерн'анка* (н. п. 314).

В окремих говірках як назву поля з-під жита засвідчено *житн'ишиче* (н. п. 64), *житнишиче* (н. п. 133), а пшениці – *ст'єран* (н. п. 64), *ст'єрен* (н. п. 133).

Деяко рідше деривати лексеми *стерня* вживають для називання площ із-під інших зернових культур:

– *проса*: *сте'рн'а* (н. пп. 151, 308), *стер'н'а* (н. пп. 111–112, 121, 124, 127, 137, 141–142, 144, 148, 150, 152–153, 156, 160, 167–168, 309–310, 319, 324, 353), *ст'єрн'а* (н. пп. 93, 311), *сте'рна* (н. п. 349), *стер'на* (н. п. 123), *ст'єр'на* (н. п. 69); *стер* (н. п. 109); *ст'єрен* (н. пп. 79, 135), *ст'єрен* (н. п. 67), *ст'єр'єн* (н. пп. 94, 96), *ст'єрен* (н. пп. 70,

72), *ст'єран* (н. пп. 68, 105), *ст'єр'єн* (н. п. 1), *ст'єр'єн'* (н. пп. 7, 16–17); *стер'но* (н. пп. 116, 119, 124, 319), *ст'єр'но* (н. п. 95); *стер'нишиче* (н. пп. 86, 122, 143, 351);

– *гречки*: *сте'рн'а* (н. пп. 151, 308), *стер'н'а* (н. пп. 111–112, 121, 127, 137, 141–142, 144, 148, 150, 152, 156, 166, 168, 309–310, 313, 319, 324, 353, 355), *ст'єрн'а* (н. п. 311), *сте'рна* (н. п. 349), *ст'їрн'а* (н. п. 191), *ст'єр'на* (н. п. 69), *стер'на* (н. п. 123); *ст'єрен* (н. п. 135), *ст'єр'єн* (н. п. 94), *ст'єрен* (н. п. 67), *ст'єр'єн* (н. п. 1), *ст'єр'єн'* (н. п. 7), *ст'єран* (н. пп. 68, 105); *стер'но* (н. пп. 86, 116, 119, 124, 307, 319), *ст'єр'но* (н. п. 95); *стер'нишиче* (н. пп. 86, 122, 351);

– *вівса*: *сте'рн'а* (н. пп. 151, 308), *стер'н'а* (н. пп. 111, 121, 127, 137, 141, 144, 148, 152, 156, 166, 310, 313–314, 319, 351, 353), *ст'єр'на* (н. п. 69); *стер* (н. п. 139); *ст'єрен* (н. пп. 79, 133); *ст'єрен* (н. п. 67), *ст'єран* (н. п. 68); *стер'но* (н. п. 116); *стер'нишиче* (н. пп. 86, 122, 322).

У невеликій кількості східнополіських говірок ці назви маніфестують значення 'поле з-під льону' (*стер'н'а* (н. пп. 141, 156, 166); *ст'єрен* (н. п. 79); *стер'но* (н. п. 86); *стер'нишиче* (н. п. 86); *ст'єрн'ишиче* (н. п. 1)); '~ кукурудзи' (*стер'н'а* (н. п. 156, 166, 353), *ст'єрен* (н. п. 79); *стер'нишиче* (н. п. 86)); '~ соняшника' (*стер'н'а* (н. пп. 156, 166, 353); *ст'єрен* (н. п. 79); *стер'нишиче* (н. п. 86)); '~ буряків' (*стер'н'а* (н. п. 122); *стер'нишиче* (н. п. 79)).

Лексему *сте'рн'а* та її варіанти з різною частотою використовують для називання поля з-під жита, пшениці, гречки в багатьох говорах української мови (див. [АУМ, т. II, к. 319; АУМ, т. III, с. 88–89; Глуховцева 2005, с. 301], а в південнобессарабських говірках, говірках Криму та Північного Приазов'я – нерідко для називання площ із-під усіх сільськогосподарських культур [АУМ, т. III, ч. III, к. 42]).

Як і в говірках Чорнобильської зони [Ткачук 2016, с. 58], у східнополіському мовному просторі зафіксовано двокомпонентні атрибутивні сполучення зі значенням локативності, утворені за моделлю «назва рослини + *стерня* (*стєрен*)»: *житн'а* *стер'н'а* (н. п. 12), *житн'ї* *ст'єр'єн* (н. п. 101), *ст'єрен* *житн'ї* (н. п. 130), *стер'н'а* *житн'а* (н. пп. 162, 170), *стер'н'а* *житн'а* (н. пп. 161); *стер'н'а* *пшєниши* (н. п. 162), *стер'н'а* *пшєн'їчна* (н. п. 161), *пшєн'їшин'ї* *ст'єр'єн* (н. п. 101); *пра'с'ана* *стер'н'а* (н. п. 12); *стер'н'а* *кукуруз'ана* (н. п. 151), *сте'рна* *кукуруз'ана* (н. п. 349); *в'їу'с'ана* *сти'єрн'а* (н. п. 349) *ау'с'ани* *ст'єрен* (н. п. 130).

Прийменникові конструкції з іменником *стерня* для уточнення найменувань засвідчуємо зрідка: *стирн'а* з *жита* (н. п. 188).

У досліджуваних говірках репрезентантом значення 'поле з-під сільськогосподарської культури' часто є дво- чи трикомпонентні номінативні одиниці з ядерною лексемою *поле*: *пшєнишиче* *пол'є* (н. п. 189), *пшєнишиче* *поле* (н. п. 158); *поле* *проса* (н. п. 189); *скошене* *поле* (н. п. 147) 'поле з-під жита'; *гр'єчн'ївайє* *пол'є* (н. п. 18), *гр'єч'ков'є* *пол'є* (н. п. 3), *гр'єчанейє* *пол'є* (н. п. 64), *поле* *грєчки* (н. п. 189),

поле греччяне (н. п. 307), поле греччяне (н. пп. 80, 117, 138, 162); л'їноіе поле (н. п. 189), л'ноіе пол'е (н. п. 18), л'ен'воіе пол'е (н. п. 3); кукуруз'ане пол'е (н. п. 168), кукуруз'ане поле (н. пп. 80, 117, 145, 308, 317), кукуруз'анейе поле (н. п. 150), кукуруз'ане пол'е (н. п. 3), кукуруз'ане поле (н. пп. 118, 123, 189), кукурудз'ане поле (н. п. 76), кукурузне поле (н. пп. 12, 106, 162, 289), кукурузнейе поле (н. п. 191), кукурузанайе пол'е (н. пп. 70, 72), пол'е кукурузнейе (н. п. 68), поле тис'л'е кукурузи (н. п. 311), поле з кукурузи (н. п. 114), поле кукуруз'ане (н. п. 144), к'лашникаве поле (н. п. 103) 'поле з-під кукурудзи', кийа'хове поле (н. пп. 76, 120) 'т.с.'; аўс'анайе пол'е (н. п. 66), аўс'ане поле (н. пп. 189, 162), аўс'аное пол'е (н. п. 3), аўс'анейе поле (н. п. 191), оўс'ане поле (н. п. 307), оўс'анейе поле (н. п. 150), оўс'анове поле (н. п. 123), поле н'ісла оўса (н. п. 149); падсолн'їшн'їкав'е пол'е (н. п. 3), сон'ашнекове поле (н. п. 123), сон'ашн'їкове поле (н. п. 150), солн'ечнайе пол'е (н. п. 190), сон'ашн'їкове поле (н. п. 138), сон'їшн'їе поле (н. п. 188), із сон'ешника поле (н. п. 120); бур'ачне поле (н. п. 148), бур'ашне поле (н. п. 150), бур'акове поле (н. п. 168), бур'аковойе поле (н. п. 189), св'їклав'їчнейе поле (н. п. 191), поле пос'л'ї бур'акоў (н. п. 120), поле з бур'ак'оў (н. п. 114), поле з-п'їд бур'ака (н. п. 279), поле н'їд бур'аком (н. п. 317), поле с-пад бур'ака (н. п. 160), пол'е з бур'ак'ам'ї (н. п. 14); св'їклав'їчнейе поле (н. п. 191).

Зрідка мовці послуговуються описовими формами «adj. + площа», «adj. + плантація»: прос'ана п'лошча (н. п. 149); л'он'ва п'лошча (н. п. 149), з'ола п'лошча (н. п. 135) 'поле з-під льону'; бур'ашна п'лошча (н. п. 156), бур'акова п'лошча (н. п. 149); бур'ашна плантац'їя (н. п. 308); бур'акова плантац'їя (н. п. 308); «плантація + назва рослини»: плантац'їя бур'ак'їў (н. п. 151).

Засвідчено багатоконпонентні аналітичні сполуки на позначення площ із-під сільськогосподарських культур, утворені за моделями «де + назва рослини + росло(-а)», «де + назва рослини + було», «там + було + назва рослини», «там, де + назва рослини + було (росло)» та подібн.: пол'е / д'е ж'їта було (н. п. 93); де ж'їто росло (н. п. 141); де сон'ашник р'їс (н. п. 152); де кукуруза росла (н. п. 152); де пат'солн'їх'ї расл'ї (н. п. 190); д'е бур'ак'ї були (н. п. 93); де були бур'ак'ї (н. п. 125); де бур'ак'ї були (н. п. 138); де бур'ак'ї були (н. п. 6); де л'он буў (н. пп. 116, 138, 188); де пат'солн'їх буў (н. п. 189); і'д'е буў л'он (н. п. 15); там була з'речка (н. п. 320); там було п'росо (н. п. 320); там / де була з'речка (н. п. 317); там / де буў л'он (н. п. 317); там / де буў о'вес (н. п. 317); там / де ж'їто було (н. п. 309); там / де пше'н'їц'а була (н. п. 309); там / де росла кукуруза (н. п. 317); там / де р'їс сон'ах (н. п. 317); д'е пше'н'їц'у с'ейал'ї (н. п. 95); там а'вес рос (н. п. 114); о'там р'їс л'он (н. п. 320).

Ці та інші описові форми засвідчують, ймовірно, неусталеність номінації досліджуваних об'єктів.

На позначення площ, на яких росли сільськогосподарські культури, у східнополіських говірках зрідка вживають номени *земля* та *поле*:

– *зимл'а*: н. п. 172 – поле з-під проса, гречки, льону, вівса, соняшника, кукурудзи, буряків;

– *поле*: н. пп. 134, 186 – поле з-під жита, пшениці; н. пп. 19, 172, 187 – поле з-під проса; н. пп. 143, 165, 172, 187 – із-під гречки; н. пп. 143, 172, 187 (та пол'е – н. п. 68) – із-під льону; н. пп. 119, 125, 143, 172, 187, 324 – із-під кукурудзи; н. пп. 143, 172, 187 (та пол'е – н. п. 104) – із-під вівса; н. пп. 119, 125, 143, 172, 187, 324 – із-під соняшника; н. пп. 86, 112, 140, 143, 172, 187, 324, 349, 353 (та пол'е – н. п. 67, 104) – із-під буряків.

У низці говірок зафіксовано збіг локативної назви рослини з її загальною назвою (п'росо (н. п. 171); л'он (н. пп. 107, 131); кукуруза (н. пп. 109, 122, 131); сон'ах (н. п. 122), сон'ахи (н. п. 355), сон'ешн'їк (н. п. 67), сон'ешн'їк (н. п. 67), сон'ешник (н. п. 107); о'вес (н. п. 141); бур'ак'ї (н. пп. 64, 100), бур'ак'ї (н. п. 131), бур'ак'ї (н. п. 71)) чи назвою частини рослини (кийа'шн'їа (н. пп. 124) 'поле з-під кукурудзи'; кор'єн'їшн'їе (н. п. 122) 'поле з-під соняшника'; бат'в'їн'їшн'їе (н. п. 121), бат'в'їн'їе (н. п. 108) 'поле з-під буряка'). О. Бабичева, досліджуючи це явище в говірках Деснянсько-Сеймського межиріччя, помітила, що для лексем лексико-семантичної групи «назви полів залежно від сільськогосподарської культури, посіяної чи прибраної», «характерне явище семантичної компресії, механізм якої полягає у включенні в семантику одного слова (на правах диференціального семантичного компонента) значення іншого слова, пов'язаного з першим синтагматично таким чином, що один із компонентів, який входить у словосполучення, включає в себе значення словосполучення в цілому» і це «зумовлено принципом мовної економії» [Бабичева 1990, с. 10]. Утім в окремих говірках семантика 'поле з-під кукурудзи', '~ соняшника', '~ гречки', '~ буряків' репрезентують номінативні одиниці, до складу яких входить прийменник *на* (на сон'ашн'їку (н. п. 94); на бур'ак'ах (н. п. 127), на бур'ак'ах (н. п. 175); на з'речку (н. п. 103); на кукуруз'ї (н. п. 76)), чим частково порушується синкретизм назви рослини і поля, з якого цю рослину знято.

Спорадично для називання площ, із яких прибрали зернові, відзначаємо субстантивовані прикметники: кукурузине (н. п. 137); аўс'ане (н. п. 80); аўс'ана (н. п. 100); ж'їтн'є (н. п. 309).

У н. п. 104 значення 'поле, з якого знято льон' маніфестує лексема *пахарн'їна*, яка, імовірно, мотивована дієсловом *пахати* 'орати'.

Вважаємо за потрібне відзначити наявність дублетів досліджуваних локативів у багатьох населених пунктах.

У низці східнополіських говірок відсутні назви площ із-під окремих сільськогосподарських культур, зокрема, із-під проса (н. пп. 9, 14–15, 73, 80, 101–102, 110, 125, 128–130, 132, 138, 147, 158, 162, 173, 181, 186, 279, 307, 313, 317, 322), гречки (н. пп. 14, 70–72, 79, 101, 109–110, 125, 128, 134, 147, 149, 158, 167, 171, 173, 181, 186, 279, 289, 322), льону (н. пп. 70, 72, 127, 148, 152–153, 158–159, 162, 163, 165, 167–168, 171, 173, 181, 186, 190–191, 289, 308–310, 313–314, 319, 322, 324, 349, 351, 353, 355),

кукурудзи (н. пп. 5, 14, 16, 18–19, 69, 97, 107, 110–112, 116, 121, 127–128, 135, 142, 147–149, 158–160, 163, 165, 167, 171, 173, 181, 186, 279, 309, 310, 314, 322), вівса (н. пп. 14, 70, 72, 97, 101, 107, 110, 112, 117, 125, 128, 135, 142, 147, 158, 163, 167–168, 171, 173, 181, 186, 309, 324), соняшника (н. пп. 1, 5–9, 11–19, 64–66, 68–73, 76, 80, 93, 95–97, 100–106, 108–114, 116–118, 121, 124, 127–132, 134–137, 139–142, 144–145, 147–149, 151, 153, 157–163, 165, 167–171, 173, 175, 181, 186, 191, 279, 289, 308–310, 313–314, 319–320, 322, 349, 351), буряків (н. пп. 1, 3, 5, 18–19, 69, 70, 72–73, 80, 95, 97, 101–103, 105–107, 109–111, 113, 116–117, 119, 128, 134, 137, 139, 142, 147, 158–159, 162–163, 167, 171, 173, 181, 186, 289, 309, 322). Неприсутність номінації зумовлена кількома чинниками, насамперед позалінгвальними: у місцевості деякі рослини не вирощують через відсутність потреби в них, сприятливих умов для їхнього росту. Не мають назви й невеликі ділянки, рядки, з яких прибирали кукурудзу, соняшники, буряки. Серед мовних причин виділимо забуття лексем (зокрема, у н. п. 163 назви *про́с'анка*, *гре́чанишче* вдалося актуалізувати в мовців старшої генерації, а інфор-

манти інших вікових груп поле з-під гречки й проса ніяк не іменують).

Висновки. У східнополіських говірках найменування полів із під-сільськогосподарських культур часто мотивовані назвами культур, які вирощують на них. Утворюються вони за допомогою форманта *-анишч(е)* чи інших похідних від *-ишч(е)*. Рідше зафіксовано словоформи із суфіксами *-ан':(е,а)*, *-анищ'(а)*, *-анк(а)*, *-ник*, *-аник*, *-ан:ук*. У небагатьох східнополіських говірках для творення назв площ із-під сільськогосподарських культур засвідчено назви з фіналями *-нищ'(а)*, *-анух(а)*, *-их(а)*, *-ин':(а,е)*.

Ядро найменування поля з-під жита утворює лексема *стерн'а* та її деривати. Нею також послуговуються для називання площ, із яких було знято зернові.

На позначення полів із-під сільськогосподарських культур у говірках обстежуваного діалектного континууму часто вживають описові форми, що може засвідчувати неусталеність номінації.

Через відсутність посівів окремих рослин на великих площах відсутні назви площ, із яких такі рослини знято.

Джерела

1. АУМ – Атлас української мови: в 3 т. Київ, 1984 – 2001.
2. ЛАПП – Никончук М.В. Лексичний атлас Правобережного Полісся. Київ, Житомир, 1994. 418 с.

Література

1. Абрамян Ю.В. Динаміка назв сільськогосподарських угідь у східнослов'янських говірках. *Лінгвістика*. 2010. № 2 (20). С. 233–243.
2. Бабичева Е.Л. Земледельческая лексика Деснянско-Сеймского междуречья: автореф. дисс. ... канд. філол. наук: 10.02.01 – русский язык. Минск, 1990. 20 с.
3. Глуховцева К.Д. Динаміка українських східнослов'янських говірок. Луганськ: Альма-матер, 2005. 592 с.
4. Голіченко Л. Репрезентація сільськогосподарської термінології на позначення сіножаті та пасовища в говірках української мови. *Волинь філологічна: текст і контекст*. Луцьк, 2007. Вип. 4: Західнополіський діалект у загальноукраїнському та всеслов'янському контексті. С. 367–375.
5. Гриценко П.Ю. Моделювання системи діалектної лексики. Київ: Наукова думка, 1984. 228 с.
6. Гриценко П.Ю. Назви сільськогосподарських знарядь у говірках південної Одещини. *XIV Республіканська діалектологічна нарада: тези доповідей*. Київ: Наукова думка, 1977. С. 115–117.
7. Дзєндзелівський Й.О. Сільськогосподарська лексика говорів Закарпаття (лексика, пов'язана з обробітком землі, вирощуванням сільськогосподарських культур та збором урожаю). *Studia Slavica Hung.* 1960. Т. X. S. 33–97.
8. Зеленько А.С. Типология структурно-семантической организации производственно-бытовой лексики украинского языка (на диалектном материале): автореф. дисс. ... докт. філол. наук: спец. 10.02.02 – языки народов СССР (украинский язык). Днепропетровск, 1992. 26 с.
9. Козачук Г.О. Сільськогосподарська лексика говірок Волині: дис. ... канд. філол. наук. Київ, 1971. 288 с.
10. Кушмет М.С. Сільськогосподарська лексика українських східноstepових говірок: автореф. дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.02.01 – українська мова. Донецьк, 2014. 20 с.
11. Никончук М.В. Сільськогосподарська лексика правобережного Полісся. Київ: Наукова думка, 1985. 312 с.
12. Поістогова М.В. Суфіксальне творення назв полів з-під сільськогосподарських культур у східнополіському діалекті на загальнослов'янському тлі. *Лінгвістика*. 2017. № 1 (36). С. 78–87.
13. Поліщук С.С. Лінгвістичні аспекти вивчення українських говорів на матеріалі сільськогосподарської лексики. *Наукові записки Ніжинського державного університету ім. Миколи Гоголя*. Філологічні науки. 2015. Кн. 1. С. 72–77.
14. Сердега Р.Л. Сільськогосподарська лексика в говірках Центральної Слобожанщини (Харківщини). Харків: Монограф, 2012. 218 с.
15. Тищенко Т.М. Подільсько-середньонадніпрянське суміжжя у світлі ізоглос: автореф. дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.02.01 – українська мова. Київ, 2003. 20 с.

16. Ткачук М.М. Ботанічна лексика говірок Чорнобильської зони: реконструкція редуکتивного ареалу. Київ: Наукова думка, 2016. 376 с.

Sources

1. Atlas ukraïnskoi movy: v 3 t. [Atlas of the Ukrainian language: in 3 vol.]. Kyiv. 1984–2001 [in Ukrainian].
2. Nikonchuk M.V. (1994) Leksychnyi atlas Pravoberezhnoho Polissia [The Lexical Atlas of the Right Bank Polissia]. Kyiv, Zhytomyr. 418 s. [in Ukrainian].

References

1. Abramyan Yu.V. (2010) Dynamika nazv silskohospodarskykh uhid u skhidnoslobozhanskykh hovirkakh [The dynamics of the vocabulary defining arable lands in the East-Slobozhan dialects]. *Linguistics*. № 2 (20). S. 233–243 [in Ukrainian].
2. Babicheva E.L. (1990) Zemledelcheskaya leksika Desnyansko-Sejmskogo mezhdurechyia [Agricultural vocabulary of the Desnya-Seim interfluvium]. PhD the author's abstract: 10.02.01. Minsk. 20 s. [in Russian].
3. Hlukhovtseva K.D. (2005) Dynamika ukrainskykh skhidnoslobozhanskykh hovirok [Dynamics of Ukrainian Eastern Slobozhanshchyna Dialects]. Luhansk: Alma-Mater, 592 s. [in Ukrainian].
4. Holichenko L.M. (2007) Rerezentatsiia silskohospodarskoi terminolohii na poznachennia sinozhati ta pasovyshcha v hovirkakh ukrainskoi movy [Representation of agricultural terminology to denote hayfield and pasture in the dialects of the Ukrainian language]. *Volyn philological: text and context*. Iss. 4. S. 367–375 [in Ukrainian].
5. Hrytsenko P.Yu. (1984) Modeliuvannia systemy dialektnoi leksyky [Modeling of the System of Dialect Vocabulary]. Kyiv: Naukova dumka, 228 s. [in Ukrainian].
6. Hrytsenko P.Yu. (1977) Nazvy silskohospodarskykh znariad u hovirkakh pivdennoi Odeshchyny [Names of agricultural implements in the dialects of the southern Odessa region]. *XIV Respublikanska dialektolohichna narada: tezy dopovidei*. Kyiv: Naukova dumka. S. 115–117 [in Ukrainian].
7. Dzendelivsky Yo.O. (1960) Silskohospodarska leksyka hovoriv Zakarpattia (leksyka, poviazana z obrobittom zemli, vyroshchuvanniam silskohospodarskykh kultur ta zborom urozhaiu) [Agricultural vocabulary of Transcarpathian dialects (vocabulary related to land cultivation, cultivation of crops and harvesting)]. *Studia Slavica Hung.* 1960. T. X. S. 33–97 [in Ukrainian].
8. Zelenko A.S. (1992) Tipologiya strukturno-semantickej organizacii proizvodstvenno-bytovoj leksiki ukrainskogo yazyka (na dialektnom materiale) [Typology of the structural-semantic organization of production and household vocabulary of the Ukrainian language (on dialect material)]. PhD the author's abstract: 10.02.02. Dnepropetrovsk. 26 s. [in Russian].
9. Kozachuk H.O. (1971) Silskohospodarska leksyka hovirok Volyni [Agricultural vocabulary of Volyn dialects]. PhD thesis. Kyiv. 288 s. [in Ukrainian].
10. Kushmet M.S. (2014) Silskohospodarska leksyka ukrainskykh skhidnostepovykh hovirok [Agricultural vocabulary of Ukrainian Eastern-Steppe dialects]. PhD the author's abstract: 10.02.01. Donetsk. 20 s. [in Ukrainian].
11. Nykonchuk M. V. (1985) Silskohospodarska leksika pravoberezhnoho Polissia [Agricultural vocabulary of the right-bank Polissya]. Kyiv: Naukova dumka. 312 s. [in Ukrainian].
12. Poistohova M.V. (2017) Sufiksálne tvorennia nazv poliv z-pid silskohospodarskykh kultur u skhidnopoliskomu dialekti na zahalnoslovianskomu tli [Suffix forming of names of fields after crops gathering in the Eastern Polissia dialect in the context of other Slavic languages]. *Linguistics*. № 1 (36). S. 78–87 [in Ukrainian].
13. Polishchuk S.S. (2015) Linhvistychni aspekty vyvchennia ukrainskykh hovoriv na materialii silskohospodarskoi leksyky [Linguistic aspects of the development of Ukrainian dialects on the materials of the agricultural vocabulary]. *Naukovi zapysky Nizhynskoho derzhavnoho universytetu im. Mykoly Hoholia*. Filolohichni nauky. Vol. 1. S. 72–77 [in Ukrainian].
14. Serdeha R.L. (2012) Silskohospodarska leksyka v hovirkakh Tsentralnoi Slobozhanshchyny (Kharkivshchyny) [The agricultural lexis in the Central Slobozhanshchyna dialects (Kharkiv region)]. Kharkiv, Monohraf. 218 s. [in Ukrainian].
15. Tyshchenko T. M. (2003) Podilsko-serednonaddniprianske sumizhzhia u svitli izohlos [Podillya and mid-Dnieper junction area in connection with isoglosses]. PhD the author's abstract: 10.02.01. Kyiv. 19 s. [in Ukrainian].
16. Tkachuk M.M. (2016) Botanična leksyka hovirok Chornobylskoi zony: rekonstruktsiia reduktivnoho arealu [The Botanical Lexis of the Chernobyl Zone: a Reconstruction of the Reduced Area]. Kyiv: Naukova dumka. 376 s. [in Ukrainian].

THE NAMES OF FIELDS AFTER AGRICULTURAL CROPS IN THE UKRAINIAN EASTERN POLISSIAN DIALECTS

Abstract. The article analyzes the names of fields after crops, which have been removed in the Eastern Polissian dialect of the Ukrainian language. The structure, motivation and localization of the names are traced.

It has been defined that the names of areas after crops in the surveyed dialects are mainly formed according to the models “name of the culture that grew on the area, + suffix”. The most productive in this word-forming group is the formant *-анишч(е)* and other suffixes derived from *-ишч(е)*. The activity of word-forming types with the suffixes *-ник*, *-аник* and *-ан:ик* is noted

on the analysis of lexicon, which is motivated by the names of cultures.

It has been determined that locative names with the suffix morpheme *-ан'*:(e,a) are common in the utmost eastern dialects of the studied dialect continuum, and with the formant *-аниц'*(a) – in the dialects of the western part of the Eastern Polesian dialect. The names of areas after crops formed by the suffix *-анк*(a) are used sporadically, and with the endings *-ниц'*(a), *-анух*(a), *-их*(a), *-ин'*:(a,e) – occasionally.

The name of the field after cereals is often manifested by the lexem *стерня*, which is attested in many phonetic and word-forming variants and which reflects the motive of the nomination ‘name of the remains of bevelled or compressed stalks of cereals in the field’ > ‘field after cereals’.

Descriptive forms have been recorded to denote fields after agricultural crops: two-component attributive combinations formed according to the model “name of plant + stubble”, two- or three-component nominative units with the nuclear lexem *поле*; forms «adj. + area», «adj. + plantation»; multicomponent analytical compounds formed by the models «where + name of plant + grew», «where + name of plant + was», «there + was + name of plant», «where + name of plant + was (grew)».

In a number of settlements the syncretism of the name of a plant or its part and the field from which this plant was removed is fixed.

It has been observed that in a number of the Eastern Polesian dialects there are no names of areas after individual agricultural crops, which is due to non-lingual factors, primarily the fact that these crops are not grown.

Keywords: Eastern Polesian dialect, agricultural vocabulary, motivation, formant, suffix.

© Марсєв Д., 2021 р.

Дмитро Марсєв – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови, літератури та методики навчання Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка, Глухів, Україна; damar_dim@ukr.net; <https://orcid.org/0000-0002-6282-8052>

Dmytro Mariciev – Candidate of Philology, Associate Professor of the Ukrainian Language, Literature and Teaching Methods Department, Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University, Hlukhiv, Ukraine; damar_dim@ukr.net; <https://orcid.org/0000-0002-6282-8052>

ДИНАМІКА ЗАХІДНОПОЛІСЬКОЇ ФРАЗЕОЛОГІЇ: ЛІНГВОГЕОГРАФІЧНИЙ ОПИС

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.

Випуск 2 (46)

УДК 811.161.2'282.2'373.7(477.82)

DOI: 10.24144/2663-6840/2021.2(46).132–138

Мацюк З., Фенко М., Кулак М. Динаміка західнополіської фразеології: лінгвогеографічний опис; кількість бібліографічних джерел – 28; мова українська.

Анотація. У сучасній науковій парадигмі стала помітною тенденція до інтеграції здобутків різних напрямків і методологій у царині лінгвістики, внаслідок чого на перетині традиційних наук про мову виникає корпус нових сучасних напрямів. Одним із важливих і перспективних спрямувань геолінгвістичних досліджень ареальної фразеології є системне вивчення фразеологічного складу мови в діалектному континуумі.

У статті розглянуто фразеологічні варіанти компонента «*мелека*» як лексико-граматичні різновиди фразеологічної одиниці, які за тотожності загального значення й збереження образної основи допускають синонімічну заміну компонентів, видозміну їх порядкового розташування та граматичних форм. Усвідомлення співвіднесеності ареалу або мови з певним простором – територією, яка є за межами основного поширення мови (діалекту) дало змогу акцентувати увагу на лінгвістичній території. Зауважимо, що варіантні видозміни значно активніше виявлено в зонах географічної суміжності функційності ареальних фразеологічних одиниць, оскільки фразеологічний рівень підвладний не меншим (а можливо, і більшим) впливам констатуючих систем, ніж фонетика, морфологія або синтаксис.

Зіставне вивчення фразеологічних одиниць Західного Полісся в українському діалектному континуумі, полягає у виявленні та дослідженні їх спільних і відмінних особливостей, насамперед у з'ясуванні їх семантичної співвіднесеності, відтворення за допомогою фразеологічних аналогів або ж констатування безеквівалентності з наступним якомога точнішим відтворення їх змісту і стилістичного забарвлення засобами іншої говірки. Варіантність фразеологічних одиниць є наслідком постійних внутрішньомовних змін життя мовних одиниць чи дії позамовних чинників, тобто вужчого чи ширшого їх ситуативного або постійного соціального контексту, складовою якого є й феномен порубіжжя.

Ключові слова: лінгвогеографія, динаміка мовних одиниць, фразеологічна одиниця.

Постановка проблеми. Фразеологія – вагомий лінгвістичний напрям, у якій відображено бачення світу та всесвіту, національну культуру, звичаї і вірування, фольклорну й історичну спадщину. Жива народна мова наділена величезним внутрішнім потенціалом. Ця динамічна система постійно розвивається та збагачується фразеологічними одиницями різних структурних типів і семантичних полів. Фразеологізми, які належать різним ареалам мови, виявляють передусім відмінності семантичного плану, а структурні типи залишаються єдиними для всіх її варіантів. На думку О. Чердніченка, таке спостереження цінне, оскільки надає можливість стверджувати, що національне (етнічне) міститься саме в семантичному наповненні фразеологізму [Чердніченко 2007, с. 17].

Аналіз досліджень. Вивченню фразеологізмів присвятили свої праці такі відомі вітчизняні та зарубіжні вчені: Л. Авксент'єв, В. Архангельський, Н. Бабич, Ш. Баллі, Л. Булаховський, В. Виноградов, В. Даль, М. Демський, В. Жуков, А. Коваль, М. Коломієць, Б. Ларін, Ю. Лисенко, В. Мокієнко, О. Потебня, В. Різун, Л. Скрипник, М. Шанський, О. Шахматов, Л. Щерба та ін. Наукові студії присвячено діалектній фразеології – важливого джерелу поповнення загальнонародної та літературної мови (М. Демський, В. Чабаненко, А. Івченко, В. Ужченко, Д. Ужченко, Н. Коваленко, Г. Ступінська, Г. Доброльова та ін.). Генезу діалектних утворень та окремих діалектів висвітлено в працях І. Панькевича, М. Наконечного, І. Матвіяса, Й. Дзензелівського, П. Гриценка, К. Глуховцевої, Г. Мартинової,

О. Скопненка та ін., проте окремі положення щодо походження діалектів залишаються на рівні гіпотез, сумнівні через відсутність писемних джерел, інколи останнє вимагає аргументації.

У сучасній науковій парадигмі спостерігаємо тенденцію до інтеграції здобутків різних напрямків і методологій у царині лінгвістики, внаслідок чого на перетині традиційних наук про мову виникає корпус нових сучасних напрямів лінгвістики. Одним із важливих і перспективних вважаємо лінгвогеографію, спрямовану на дослідження ареальної фразеології з її системним вивченням. Термін просторова (ареальна) лінгвістика вперше з'явився у працях представників італійської неолінгвістичної школи М. Бартолі та Дж. Відосі «Основні положення просторової лінгвістики» (1943) та «Вступ у неолінгвістику» (1925) [Серебренников 1973, с. 120].

Українська геолінгвістика пройшла довгий і складний шлях – від першої у світі лінгвогеографічної карти К. Михальчука (1872) до великого багатокольорового національного Атласу української мови, принципи картографування якого загально-визнані та вже стали зразком для наслідування. Особливістю цього картографування є те, що одна карта часто подає стільки інформації, яку в інших атласах «розтягують» на три-чотири. Й. Дзензелівський розробив принципи картографування для регіональних атласів [Дзензелівський 1958, с. 8–9], виділивши протиставлення трьох рівнів: за коренями; за словотворчими формантами, а фонетичні та акцентні варіанти тих самих слів уважає за протиставлення третього рівня. Тепер залежить від

мети і завдань атласу, яке картографування вважається дворівневим, а яке додатковим. Так, для атласу Й. Дзедзелівського усі рівні картографування важливі, тут немає додаткових, оскільки заявлена праця як лінгвістичний атлас.

У 70–90-их роках В. Лавер розпочав активно картографувати фразеологізми та досліджувати зібраний фразеологічний матеріал із лінгвогеографічного аспекту. У статті «До питання про дослідження діалектної фразеології методом лінгвогеографії» (1978) уперше автор розглядає можливість укладання фразеологічних карт, зазначаючи, що зібраний ним фразеологічний матеріал дає підставу говорити про кілька типів лінгвістичних карт діалектних фразеологізмів, зокрема: карти на виявлення фразеологізмів, карти фразеологічних явищ і зведені карти. Перші два типи передбачають збір матеріалу та його картографування за наявністю тих чи тих фразем і за двома ступенями опозицій. На зведених картах за допомогою ізоглос зазначено межі та ареали поширення багатьох фразеологічних явищ. У коментарях до карт наведено ілюстративний матеріал, загальні й часткові зауваження семантичного, структурного, історико-часового характеру, які не відображено на карті та паралелі з друкованих джерел, посилання на інші карти тощо [Лизанець 2020, с. 370].

Однак проблема визначення специфіки фразеологізму, опису фразеологічного матеріалу з погляду лінгвістичної географії залишається не достатньо вивченою в українській лінгвістиці. Сучасні лінгвогеографічні дослідження спрямовані на вплив життя мови в її динаміці, у просторі та часі, урахування зміни, зароджені в просторі, а час тільки їх фіксує. Саме у просторі вони в основному закономірно виникають, розвиваються і занепадають. Прийнятно розрізняти дві діалектних зміни: зовнішні (екстралінгвальні) і внутрішньомовні (інтралінгвальні). До зовнішніх належать: історичні події, демографічні зрушення тощо; а до внутрішньомовних зараховуємо загальнолінгвальні процеси: (мовну економію, зміни в європейських мовах, специфіку артикуляції, залежна від природних чинників тощо).

Мета статті, завдання. Метою нашого дослідження є аналіз фразеологічних одиниць із компонентом «*лелека*» в українських говірках з огляду на їх варіативність, походження, функційність. Відповідно до поставленої мети сформульовано завдання: 1) дослідити склад та семантичну структуру ареальних фразеологічних одиниць тематичної групи «народження дітей» в українському ареальному просторі; 2) проаналізувати функційність фразеологічного компоненту «*лелека*» в загальноукраїнському діалектному континуумі; 3) установити фразеологічне поширення означених фразем поза межами України, їх походження та сучасну діалектну належність. Джерельною базою дослідження послужили власні записи живого мовлення, а також лексикографічні джерела української літературної мови, дані діалектних словників, атласів тощо.

Методи та методика дослідження – становить систему взаємопов'язаних наукових методів

і прийомів, а саме: метод картографування; метод фразеологічного аналізу; метод аналізу внутрішньої форми фразеологічних одиниць; метод компонентного аналізу; зіставний метод; метод лінгвістичного дослідження з прийомами спостереження над емпіричним матеріалом; порівняльний метод із прийомами лінгвокультурологічного аналізу.

Виклад основного матеріалу. Діалектну мову вважаємо найбільш відкритою порівняно з іншими структурними рівнями, потенційною для змін і внаслідок власне екстралінгвальних та інтралінгвістичних чинників. Саме тому з'ясування активних процесів, що супроводжують функційність діалектної лексики, залишається актуальним завданням сучасної лінгвістики, оскільки уможливує спостереження над перебудовою лексичної системи діалектів, дає змогу вирізнити архаїчні й інноваційні явища, спрогнозувати подальший розвиток говірок [Мартінова 2016, с. 57]. Лексика діалектів засвідчує рухливість мовної системи, її здатність адаптуватися до різних змін, що породжує інновації, зумовлює динаміку «компонентного складу синонімічних рядів, гнізд у діалектних системах, вербального наповнення лексичної організації семем» [Глуховцева 2005, с. 361], і водночас збереження архаїчних назв, пов'язаних із матеріальною та духовною культурою мовців.

Відомо, що лінгвістична географія здебільшого використовує метод картографування, тоді як методологічна основа ареальної лінгвістики ще не до кінця розроблена та викликає багато суперечок серед лінгвістів. На наш погляд, варто здійснювати фіксацію, опис і нанесення фразем на карту з мотиваційним супроводом семантики означених одиниць. Домінантним вважаємо урахування міфологічно-звичаєвих уявлень наших предків, утілених у фразеологізмах. Саме тому на прикладі фразем з компонентом «*лелека*» (та її варіантами *бузько*, *бузьок*, *бусько*, *бусьок*, *бусел*, *бусол*, *буслик*, *боцян*, *боцюн*) ми спробуємо не лише унаочнити поширення аналізованих одиниць, а водночас подати семантико-мотиваційний коментар і провести паралелі між фраземами, поширеними на суміжних територіях до Західного Полісся.

Лелека – один із найбільш шанованих у народній культурі «священних» птахів; символу людської душі, посередник між небом і людьми. Загальною для всіх слов'ян назви немає. Праслов'янський діалектизм **boľjanь* поширений у західнослов'янському мовному ареалі; у східних слов'ян – біл., укр. *бусел*, *бусень* (можливо, тюркського походження), рос. *аист* (етимологія невідома). Трапляються назви, які мають звуконаслідувальний характер: укр. *клек*, пол. *klekotka*, кашуб. *klobocon*, зокрема можливо, укр. *лелека*, серб. *лелек*, болг. *лелек* тощо. Деякі із назв *лелеки* мають спільне походження із назвою журавля (рос. *жорав*, біл. *вєсялок* «*аист*», укр. *гайстер*, пол. *hajster*), що підтверджено позамовними чинниками [Славянские древности 1995, с. 99].

Найчастіше в українському континуумі вживані варіанти: *бузьок*, *буслик*, *бусько*, *бусьок*, *боцюн* (поліс.). Закарпатсько-гуцульсько-наддністрянсько-поліські паралелі: *ббзько* «лелека»: Бузько [Букварь.

Читайте и пишЭть 1937, с. 63]; пор.: *бóзько* ід. у гуцульських [Гуцульські говірки: короткий словник 1997, с. 30], наддністрянських говірок [Шило 2008, с. 60]. Пор. також *бузькі* = рос. *аистъ* [Словарь українського язика 1907–1909, I, с. 108]. У словнику за ред. Б. Грінченка лексема *бузькі* взята із праці І. Верхратського «Початки до уложення номенклатури і терминології природописної, народнєй». Лексему *бузькі* 'лелека' фіксує СУМ *з ремаркою діал., подаючи ілюстрації з творів І. Франка, І. Вільде, а також зі словника М. Номиса [СУМ 1971–1980, I, с. 251]. У «Словнику західнополіських говірок» Г. Аркушина зафіксоване слово із таким же значенням, пор.: *бузько* [б'óz'ко], -а, і., орн. 'те, що боцюн', 'лелека' [Аркушин 2000, I, с. 35].

Чільне місце в українській етнокультурі посідає «журавлина тема». На Західному Поліссі улюбленим птахом, який виконує цю відповідальну місію, є лелека. Його назвали на честь божества добра і кохання – Леля. А як відомо – від кохання народжуються діти. От і приносить їх у наші домівки лелека. Уважали, що Лель живе у душі доброї людини, а лелека мостить гніздо на подвір'ї добрих людей. Якщо згадаємо, що, за повір'ям, він приносить дітей, то стане зрозумілим, чому бог шлюбу і кохання в давніх українських і польських піснях зветься Лель, а скіфський бог плодючості – Гайстеріс.

Загалом твердження «Дітей приносить лелека» вважається одним із найпопулярніших у фольклорі європейських народів. Лелека витягає їх із болота, із моря, приносить у корзині, кидає в дім через димохід: *дітей бусел приносить; бусель принес да спустил у коробци; бусько с кубла выкышув; бусько у комин кинуу* (брест.); *бусел приніс і вкинув через димарь* (рівнен.) [Виноградова 1999, с. 235–239]. Діти просять лелеку принести їм братика чи сестричку: «Буську, буську, принеси мені Маруську!» Дитину слід чекати там, де кружляє лелека, до кого часто прилітає на поле [Славянская мифология 1995, с. 30].

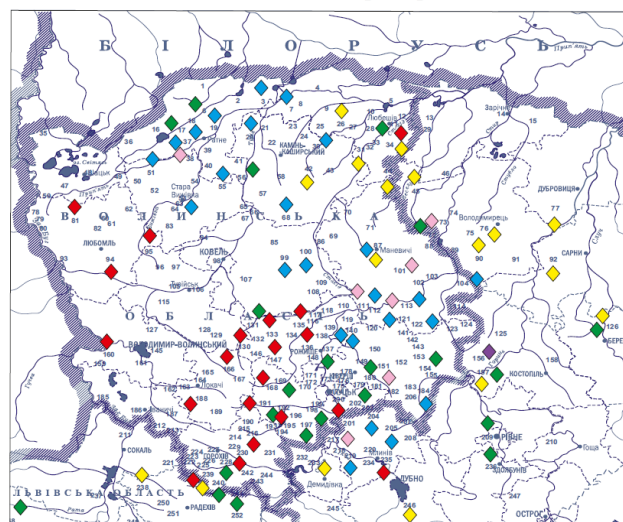
Ставлення до лелек на Західному Поліссі дещо інше. Наші дідусі, бабусі завжди чекали цих птахів із нетерпінням, уважаючи їх символом весни, сонця і родинного добробуту. У народі кажуть: «Де бузьки водяться, там щастя родиться». Тому дбали, щоб поряд неодмінно жили лелеки. Коли чепурили після зими обійстя, на дерева і хліви клали дерев'яні колеса від воза – для лелечих гнізд.

На Волині та Підляшші на Благовіщення до прильоту лелек випікали хлібець у вигляді лапки лелеки (*буснева, буслова, бузькова лапа*), на з.-біл.

Поліссі або Підляшші, окрім того, печуть хліб у вигляді борони, серпа (рідше плуга, сапи), і з ним діти виходять «закликати» лелеку: «*Бусьнику, бусьнику, вось дэ твоя лапка! Прылэты й ухопы и назад полэты!»* (волин., ПА), «*Бусько, бусько на тоби галэпу* (хлібець у вигляді лапи лелеки), *а мыни дай жыта копу, на тоби борону, дай мыни жыта стору. На тоби сыра, дай мыни жыта снопа»* [Славянские древности 1995, с. 99].

Жителі Західного Полісся вірили, що лелека приносить дітей у дзьобі, хоча ніхто не може сказати, чому саме цього птаха почали асоціювати з народженням дитини. На нашу думку, причину слід шукати в релігійності українців і сакральності аналізованого символічно-образного конкретизатора. Існує прадавнє повір'я, що лелеки відносять в Ірій (Рай) душі померлих предків, а вертаючись назад, приносять дітей, тому навесні їх нетерпляче чекали [Вирій, 140–144]. Через те найбільше дітей народжувалося на початку весни, коли прилітали лелеки: *бусли/н'етко врудилос'* 'про немовля' [Мацюк 2013, с. 304].

ЛЕЛЕКА – БОЦЮН – БУСЕЛ – БУЗЬКО – ЖУРАВЕЛЬ – АІСТ – 'про народження дитини'

- ◆ **ЛЕЛЕКА**
лелека приніс [лелека прин'іс] (6, 17, 56, 72, 126, 154, 156, 157, 169, 173, 179, 180, 197, 209, 228, 236, 240, 248) || [лелека принесла] (131, 241, 198, 192) || [лелека принесла] (28)
- ◆ **БОЦЮН**
боцян залітав / приніс [боц'ян залітав] (138) || [боц'ян прин'іс] (130, 138) || [боц'он прин'іс] (11, 95, 239)
боцюн приніс [боц'ун прин'іс] (81, 94, 95, 116, 133, 147, 160, 166, 168, 188, 191, 193, 195, 200, 216, 230) || [прин'іс боц'ун] (73, 82, 133, 177, 197, 217, 230, 235)
- ◆ **БУСЕЛ**
бусел приніс [бусел прин'іс] (30, 68, 87, 99, 100, 112, 121, 122, 138, 140, 184, 204, 205, 219) [бус'ол прин'іс] (63, 55, 51, 37, 104) || [бусул' прин'іс] (19) || [бусел' прин'іс] (3, 7, 18, 20)
бусел підкинув [бус'ол п'юдк'інув] (104)
чихотливий бусел приніс на кубло [чихотливий бусел прин'іс на кубло] (113)
- ◆ **БУЗЬКО**
бузько приніс [бузько прин'іс] (26, 31, 42, 44, 77, 87, 90, 92, 233, 238) || [бус'ок прин'іс] (157, 126) || [бузько прин'іс] (34, 45, 76) || [бус'ки принесла] (239, 246)
- ◆ **ЖУРАВЕЛЬ**
журавель приніс [журавель' прин'іс] (37, 72, 101, 111, 113, 181, 217)
- ◆ **АІСТ**
аіст приніс [аіст прин'іс] (156)

Слово *лелека* прийшло до нас із південних країв, із кримсько-татарської мови. Варіанти поширення цих фразем на Західному Поліссі представлені на карті. Найпоширенішим фразеологічним компонентом є *лелека*, що зафіксовано в українському діалектному мовленні:

◆ - у західнополіській фразеології: лелека приніс [лелека прин'іс]; [лелека принесла]; [ли/лека принесла] 'про народження дитини' [Мацюк 2020, с. 258];

- у східнолужанських і степових говірках Донбасу: *лелек приніс; лелека завітав; лелека навідався; лелека принесла; лелека принесла на поріг дома; лелека приніс; лелека приніс з теплих країв; лелека приніс у кошику; лелеки принесли; прилетіла лелека* 'про народження дитини' [Ужченко 2013, с. 301]; *прилетів лелека, тебе приніс; примітити лелеку*, евф. 'бути вагітною' [Ужченко 2013, с. 303];

- у подільських та суміжних говірках: лелека приніс кого [лел^лека при^н'іс] 'відповідь на дитяче питання «Звідки мене взяли?»' / лелека ~ [ли^лека при^н'іс]; лелека принесла кого [лел^лека при^несла] 'відповідь на дитяче питання «Звідки мене взяли?»' [Коваленко 2019, с. 184];

- у східноподільських говірках: лел^лека при^н'іс; лел^лека при^несла 'народити дитину (відповідь для дітей на питання: «Звідки я взявся?»)' [Тищенко 2014, с. 116].

Назви *бузько*, *бусел*, *бусол*, *буслик*, *боцян* – різновиди одного слова, що є в польській, словацькій мовах. А *буслик*, *бусленятко* – це пестливі значення від *бусол*. Найбільше поширення цих варіантів фіксуємо на Західному Поліссі:

♦ - у західнополіській фразеології: боцян залітав / приніс [боц'ан зал'ітав] || [боц'ан при^н'іс] || [боц'он при^н'іс]; боцян приніс [боц'ун при^н'іс] || [при^н'іс 'боц'ун] 'про народження дитини' [Мацюк 2020, с. 53];

♦ - у західнополіській фразеології: бусел приніс [бусел при^н'іс] [бус'ол при^н'іс] || [бусил' при^н'іс] || [бусен' при^н'іс]; бусел підкинув [бус'ол пудк'інув] [Мацюк 2020, с. 61]; чихотливий бусел приніс на кубло [чихотливи^л'бусел при^н'іс на кубло] 'про народження дитини' [Мацюк 2020, с. 62];

♦ - у західнополіській фразеології: бузько приніс [бус'ко при^н'іс] || [бус'ок при^н'іс] || [бус'ко при^н'іс] || [бус'ки при^несли] 'про народження дитини' [Мацюк 2020, с. 62];

- у подільських та суміжних говірках: у подільських та суміжних говірках: приніс бузьок *кого* [при^н'іс 'буз'ок] 'про народження дитини' / ~ бузька [при^н'іс 'буз'ка]; грати бузька [грати 'буз'ка] 'прикидатися дурником' [Коваленко 2019, с. 46];

- у східноподільських говірках: бус'о при^н'іс 'народити дитину (відповідь для дітей на питання: «Звідки я взявся?»)' [Тищенко 2014, с. 116];

- у лемківських говірках Східної Словаччини: нус як боцянув дзьобок у кого. 'довгоносий' [Вархол 1990, с. 93];

- у лемківських говірках: нус як боцянув дзьобок 'хто-небудь має довгий ніс' [Ступінська 2013, с. 161].

Журавлями лелек називають восени, коли вони летять на південь, а під час повернення весною їх кличуть веселиками:

♦ - у західнополіській фразеології: журавель приніс [журавел' при^н'іс] 'народити дитину' 'про народження дитини' [Мацюк 2020, с. 175];

- у східнословобожанських і степових говірках Донбасу: журавель на крилах приніс; журавель приніс; журавлика вловили (піймали), евф. 1) 'про народження дитини (перев. у розмові з малими дітьми)'. 2) 'вагітна' [Ужченко 2013, с. 208];

- у східноподільських говірках: жура^лвел' при^н'іс 'народити дитину (відповідь для дітей на питання: «Звідки я взявся?»)' [Тищенко 2014, с. 116].

Чорногуз – це давня українська назва, вона вказує на колір птаха: біла шия, груди, вся передня частина тулуба, лише чорний хвіст (гуз):

- у східнословобожанських і степових говірках Донбасу: чорногуз підкинув, евф. 'про народження дитини (перев. у розмові з малими дітьми)' [Ужченко 2013, с. 527];

- у східноподільських говірках: чорно^лгуз при^н'іс 'народити дитину (відповідь для дітей на питання: «Звідки я взявся?»)' [Тищенко 2014, с. 117].

Назва лелеки – «гайстер», тобто «білий птах з чорною відзнакою» поширена в західних областях України, походить вона з німецької мови, означає «велика сорока».

У Східній Україні дуже часто вживають русифіковану назву *аїст*: *аїст приніс*. Цей варіант В. Ужченко та Д. Ужченко фіксують у 49 населених пунктах [Ужченко 2005, с. 348].

♦ - у західнополіській фразеології: аїст приніс [аїст при^н'іс] 'про народження дитини' [Мацюк 2020, с. 23];

- у східнословобожанських і степових говірках Донбасу: аїст прилетів, аїст приніс, аїст приніс на крилах, аїст пролітав, аїст приніс, аїст упустив, аїсти принесли, аїста зловили, аїст у клюві приніс – перев. у розмові з малими дітьми; в основі виразу – вірування, що аїсти приносять дітей [Ужченко 2013, с. 36]; аїст круг почоту зробив, евф. 'про новонародженого' [Ужченко 2013, с. 35]; аїста ждати евф. 'бути вагітною, чекати дитину'; щоб не довелось вам довго аїста ждати! 'добре побажання народити дитину' [Ужченко 2013, с. 36];

- у східноподільських говірках: аїст при^н'іс 'народити дитину (відповідь для дітей на питання: «Звідки я взявся?»)' [Тищенко 2014, с. 116].

Цей птах має в Україні багато народних назв. *Лелека* і *чорногуз* поширені більше в центральних, східних і південних областях. Перша з них стала офіційною науковою. На Поліссі найбільше вживана назва *бусол*, на Волині – *боцян*, *боцян*, у Галичині та на Поділлі частіше вживано *бузько*, *бузьок*. У північно-східних і центральних областях трапляється також назва *гайстер*. У районах, що межують із Росією, нерідко вживається й російська назва *аїст*. Крім цих найбільш поширених наймень та різноманітних похідних від них (*бусько*, *бушель*, *бушля*, *бусень*, *буцян*, *аїстер*, *гаїстер*, *чорногуз* тощо), можна знайти також чимало таких, що трапляються тільки в говорах окремих місцевостей – *жабоїд* (Полісся), *длекотень* (Чернігівщина), *бовдур* (Сумщина), *неклейка* (Харківщина), *веселик* (Житомирщина), *гова* (Закарпаття), *кукостверк* (Буковина) та ін. Іноді лелеку називають також *журавлем*, однак тут уже важко сказати, чи це одна з місцевих назв, чи інформатори просто плутають птахів.

Очевидно, відлунням давніх вірувань про те, що білий лелека – це перетворена людина, є персоналіфікація назв цього птаха. В українському і білоруському Поліссі його нерідко називають Іваном, Василем, Максимом і т.п. Іноді людське ім'я дається навіть конкретному птахові. На Житомирщині вважають, що кожен лелека має якесь людське ім'я, і якщо його правильно назвати, покликавши птаха, то він підніме голову.

Висновки. Отже, фразеологізм як об'єкт лінгвістичних досліджень із позицій лінгвогеографії, лінгвокультурології, етнокультурології є мовним знаком специфічної природи і структури, що уможливають дослідження особливості культурної знакової функції фразеологізмів й визначення місця й роль фразеології у концептуалізації світу, створенні національно маркованої моделі на мовному рівні.

Проаналізувавши фраземи з компонентом «лелека» (та її варіанти *бузько, бузьок, бусько, бу-*

сьок, бусел, бусол, буслик, боцян, боцюн), можемо стверджувати, що їх поширення входить не тільки до складу сучасної української літературної мови, а й є інтердіалектними, адже наявні у більшості українських говірок. Крім того, зафіксовано наявність лексичних дуплетів, синонімічних рядів, до складу яких, окрім споконвічних найменувань, входять і запозичені з інших мов, здебільшого з російської мови або через її посередництво з німецької та ін.

Література

1. Аркушин Г. Дворівневе та додаткове картографування у регіональних атласах. *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства*. 2008. Вип. 12. С. 58–60.
2. Аркушин Г. Л. Словник західнополіських говірок: у 2 т. Луцьк: Ред.-вид. відд. «Вежа» Волинського держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2000.
3. Атлас української мови: У трьох томах. Київ: Наукова думка, 1984–2001.
4. Букварь. Читайте и пишЭть / уложили А. Маркуш і Ю. Ревай. Прага: Держ. в-во, 1937. 70 с.
5. Вархол Н., Івченко А. Фразеологічний словник лемківських говірок Східної Словаччини. Братіслава; Пряшів 1990. С. 61.
6. Виноградова Л.Н. Народная фразеология, объясняющая, откуда берутся дети. *Фразеология в контексте культуры*. Москва: Языки рус. культуры, 1999. С. 235–239.
7. Вирій – назва раю, де росте світове Дерево життя. Електронний ресурс. Режим доступу: Вирій – назва раю, де росте світове Дерево життя / Мамаєва Слобода (mamajeva-sloboda.ua)
8. Глуховцева К.Д. Динаміка українських східнословобожанських говірок. Луганськ, 2005. 361 с.
9. Гуцульські говірки: короткий словник [відповідальний редактор Я. Закревська]. Львів, 1997. 232 с.
10. Дзедзелівський Й.О. Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області УРСР. Част. I. Ужгород, 1958. 18 с. + 133 карти.
11. Коваленко Н. Фразеологічний словник подільських і суміжних говірок. Кам'янець-Подільський, 2019. 412 с.
12. Лизанець П. Професор Василь Іванович Лавер – людина, вчений, педагог (до 90-річчя від дня народження). *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія Філологія. Вип. 1 (43). 2020. С. 370.
13. Мартинова Г. Архаїзми та інновації в діалектних словниках як відображення динаміки говірки. *Gwary Dziś*. vol. 8. 2016. S. 57–66.
14. Мацюк З.С. Що сільце, то нове слівце: словник фразеологізмів Західного Полісся. Луцьк, 2013. с. 304.
15. Мацюк З.С. Говорити як медок варити: словник фразеологізмів Західного Полісся та суміжних територій. Луцьк: Вежа-Друк, 2020. 688 с.
16. Мацюк З.С. Із народу не викинеш: діалектний словник фразеологізмів, Луцьк, 2006. 134 с.
17. Піпаш Ю.Ю., Галас Б.К. Матеріали до словника гуцульських говірок (Косівська Поляна і Росішка Рахівського району Закарпатської області). Ужгород, 2005. 266 с.
18. Серебренников Б.А. О содержании терминов «лингвистическая география» и «ареальная лингвистика». *Общее языкознание: Методы лингвистических исследований*. Москва, 1973. С. 120–155.
19. Славянская мифология: Энциклопедический словарь / Научн. ред.: В.Я. Петрухин и др. Москва: ЭЛЛИС ЛАК, 1995. 416 с.
20. Славянские древности: Этнолингвистический словарь: В 5 т. / Под ред. Н.И. Толстого. Москва: Междунар. отношения. Т. 1. 1995. 579 с.
21. Словарь украинского языка. Собранный редакцией журнала «Киевская Старина» [редактировал, съ добавленіемъ собственныхъ матеріаловъ, Б. Д. Гринченко]. Томъ I–IV. Киевъ, 1907–1909.
22. Словник української мови: в 11 т. Київ: Наукова думка, 1971–1980.
23. Ступінська Г.Ф., Битківська Я.В. Фразеологічний словник лемківських говірок. Тернопіль, 2012. с. 193.
24. Тищенко Т. Східноподільський родильний обряд: лексикографічний і текстовий опис: навч. посіб. Умань, 2014. 382 с.
25. Ужченко В., Ужченко Д. Фразеологічний словник східнословобожанських і степових говірок Донбасу. 5-те вид. Луганськ: Альма-матер, 2005. 348 с.
26. Ужченко В., Ужченко Д. Фразеологічний словник східнословобожанських і степових говірок Донбасу. 4-те вид. Луганськ, 2002. 263 с.
27. Чередниченко О. Про мову і переклад. Київ: Либідь, 2007. 247с.
28. Шило Г. Наддністрянський регіональний словник. Львів – Нью-Йорк: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2008. 288 с.

References

1. Arkushyn H. (2008) Dvorivneve ta dodatkove kartohrafuvannia u rehionalnykh atlasakh [Two-level and additional mapping in regional atlases]. *Suchasni problemy movoznavstva ta literaturoznavstva*. Vyp. 12. S. 58–60 [in Ukrainian].
2. Arkushyn H.L. (2000) *Slovnnyk zakhidnopoliskykh hovirok: u 2 t.* [Dictionary of Western Polissia dialects]. Lutsk: Red.-vyd. vidd. “Vezha” Volynskoho derzh. un-tu im. Lesi Ukrainky [in Ukrainian].
3. *Atlas ukrainskoi movy: U triokh tomakh* [Atlas of the Ukrainian language]. Kyiv: Naukova dumka, 1984–2001 [in Ukrainian].
4. Bukvar. *Chytaite i pishEt* [Primer. Read and write] / ulozhyly A. Markush i Yu. Revai. Praha: Derzh. v-vo, 1937. 70 s. [in Ukrainian].
5. Varkhol N., Ivchenko A. (1990) *Frazeolohichni slovnnyk lemkyvskykh hovirok Skhidnoi Slovachchyny* [Phraseological Dictionary of the Lemko Dialects of Eastern Slovakia]. Bratislava; Priashiv. S. 61 [in Ukrainian].
6. Vynogradova L.N. (1999) *Narodnaia frazeolohiia, ob’iasniaiushchaia, otkuda berutsia dety* [Folk phraseology explaining where children come from]. *Frazeolohiia v kontekste kultury*. Moskva: Yazyky rus. kultury. S. 235–239 [in Russian].
7. Vyrii – nazva raiu, de roste svitove Derevo zhyttia [Virius – the name of paradise, where the world Tree of Life grows]. *Elektronnyi resurs. Rezhym dostupu: Vyrii – nazva raiu, de roste svitove Derevo zhyttia / Mamaieva Sloboda* (mamajeva-sloboda.ua) [in Ukrainian].
8. Hlukhovtseva K.D. (2005) *Dynamika ukrainskykh skhidnoslobozhanskykh hovirok* [Dynamics of Ukrainian Eastern Slobozhanshchyna Dialects]. Luhansk. 361 s. [in Ukrainian].
9. *Hutsulski hovirky: korotkyi slovnnyk* [Hutsul dialects: a short dictionary]. Lviv, 1997. 232 s. [in Ukrainian].
10. Dzendzelivskiy Yo.O. (1958) *Linhvistychnyi atlas ukrainskykh narodnykh hovoriv Zakarpatskoi oblasti URSR* [Linguistic atlas of Ukrainian folk dialects of the Transcarpathian region of the Ukrainian SSR]. Ch. I. Uzhhorod. 18 s. [in Ukrainian].
11. Kovalenko N. *Frazeolohichni slovnnyk podilskykh i sumizhnykh hovirok* [Phraseological Dictionary of and related dialects]. Kamianets-Podilskyi, 2019. 412 s.
12. Lyzanets P. (2020) *Profesor Vasyl Ivanovych Laver – liudyna, vchenyi, pedahoh (do 90-richchia vid dnia narodzhennia)* [Professor Vasyl Ivanovych Laver – a man, scientist, teacher]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Seriia Filolohiia*. Vyp. 1 (43). S. 370 [in Ukrainian].
13. Martynova H. (2016) *Arkhaizmy ta innovatsii v dialektnykh slovnnykakh yak vidobrazhennia dynamiky hovirky* [Archaisms and innovations in dialectal dictionaries as a reflected patois dynamics]. *Gwary Dziś*. vol. 8. S. 57–66 [in Ukrainian].
14. Matsiuk Z.S. (2013) *Shcho siltse, to nove slivtse: slovnnyk frazeolohizmiv Zakhidnoho Polissia* [Words Differ in Different Villages: Phraseological Dictionary of Western Polissia]. Lutsk. S. 304 [in Ukrainian].
15. Matsiuk Z.S. (2020) *Hovoryty yak medok varyty: slovnnyk frazeolohizmiv Zakhidnoho Polissia ta sumizhnykh terytorii* [Saying aptly: a dictionary of Western Polissia phraseological units]. Lutsk: Vezha-Druk. 688 s. [in Ukrainian].
16. Matsiuk Z.S. (2006) *Iz narodu ne vykynesh: dialektnyi slovnnyk frazeolohizmiv* [It’s impossible to leave it out from a national heritage]. Lutsk. 134 s. [in Ukrainian].
17. Pipash Yu.Yu., Halas B.K. (2005) *Materialy do slovnnyka hutsulskykh hovirok (Kosivska Poliana i Rosishka Rakhivskoho raionu Zakarpatskoi oblasti)* [Materials for the dictionary of Hutsul dialects]. Uzhhorod. 266 s. [in Ukrainian].
18. Serebrennykov B.A. (1973) *O sodержanyy termynov “lynhvystycheskaia geohrafiia” y “arealnaia lynhvystyka”* [On the content of the terms “linguistic geography” and “areal linguistics”]. *Obshchee yazykoznanie: Metody linhvistycheskikh issledovaniy*. Moskva. S. 120–155 [in Russian].
19. *Slavianskaia myfolohiia: EntsyklopedycheskiY slovar* [Slavic Mythology: Encyclopedic Dictionary] / Nauchn. red.: B.Ya. Petrukhyn y dr. MOSKVA: ЭЛЛЫС ЛАК, 1995. 416 s. [in Russian].
20. *Slavianskye drevnosti: Etnolinhvystycheski slovar* [Slavic Antiquities: Ethnolinguistic Dictionary]: V 5 t. / Pod red. N.Y. Tolstogo. Moskva: Mezhdunar. otnosheniya. T. 1. 1995. 579 s. [in Russian].
21. *Slovar ukrainskoho yazyka* [Dictionary of the Ukrainian language]. *Sobrannyi redaktsiei zhurnal “Kievskaiia Staryna”* [redaktiroval, s’ dobavleniem sobstvennykh materialov, B.D. Hrynchenko]. T. I–IV. Kiev. 1907–1909 [in Ukrainian].
22. *Slovnnyk ukrainskoi movy* [Dictionary of the Ukrainian language]: v 11 t. Kyiv: Naukova dumka, 1971–1980 [in Ukrainian].
23. Stupinska H.F., Bytkivska Ya.V. (2012) *Frazeolohichni slovnnyk lemkyvskykh hovirok* [Phraseological Dictionary of the Lemko Dialects]. Ternopil. S. 93 [in Ukrainian].
24. Tyshchenko T. (2014) *Skhidnopolilskyi rodylnyi obriad: leksykohrafichni i tekstovyi opys* [East Podolsk maternity rite: lexicographic and textual description]; navch. posib. Uman. 382 s. [in Ukrainian].
25. Uzhchenko V., Uzhchenko D. (2005) *Frazeolohichni slovnnyk skhidnoslobozhanskykh i stepovykh hovirok Donbasu* [Phraseologically-Variable Dictionary of Eastern Slobozhanshchina of the 19th Century]. 5-te vyd. Luhansk: Alma-mater. 348 s. [in Ukrainian].
26. Uzhchenko V., Uzhchenko D. (2002) *Frazeolohichni slovnnyk skhidnoslobozhanskykh i stepovykh*

hovirok Donbasu [Phraseologically-Variable Dictionary of Eastern Slobozhanshchyna of the 19th Century]. 4-te vyd. Luhansk. 263 s. [in Ukrainian].

27. Cherednychenko O. (2007) Pro movu i pereklad [About language and translation]. Kyiv. 247s. [in Ukrainian].

28. Shylo H. (2008) Naddnistrianskyi regionalnyi slovnyk [Above the Dniester regional dictionary]. Lviv – New-York: Instytut ukrainoznavstva im. I. Kryp'iakevycha NAN Ukrainy. 288 s. [in Ukrainian].

DYNAMICS OF WESTERN POLISSIA PHRASEOLOGICAL UNITS: LINGUOGEOGRAPHICAL DESCRIPTION

Abstract. In the modern scientific paradigm the tendency to integration of achievements of various directions and methodologies in the field of linguistics became noticeable. As a result, at the junction of traditional sciences of language there is a corpus of new modern areas of linguistics. One of the important and promising areas of geolinguistic research in areal phraseology is the systematic study of the phraseological structure of language in the dialect continuum.

The article considers phraseological variants of the component “stork” as lexical and grammatical varieties of phraseological unit, which, given the identity of general meaning and preservation of the figurative basis allow synonymous replacement of components, modification of their ordinal arrangement and grammatical forms. Awareness of the correlation of the area or language with a certain space – a territory that is outside the main distribution of the language (dialect) allowed to focus on the linguistic territory. Note that variant variations are much more actively detected in areas of geographical contiguity of the functioning of areal phraseological units, as the phraseological level is subject to no less (and possibly greater) influences of ascertaining systems than phonetics, morphology or syntax.

Comparative study of phraseological units of Western Polisia in the Ukrainian dialect continuum has the task of identifying and studying their common and distinctive features, first of all elucidating their semantic correlation, reproducing with the help of phraseological analogues or ascertaining non-equivalence followed by reproducing their content as accurately as possible by means of another dialect. The variability of phraseological units is a consequence of constant intralingual changes in the living life of language units or the action of extralinguistic factors, ie their narrower or broader situational or constant social context, which includes the phenomenon of the frontier.

Keywords: linguogeography, dynamics of language units, phraseological unit.

© Мацюк З., 2021 р.

© Фенко М., 2021 р.

© Kułak Maciej Tadeusz, 2021 р.

Зоряна Мацюк – кандидат філологічних наук, доцент кафедри філологічних дисциплін з методиками викладання Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, Луцьк, Україна; Zoriana_Matsiuk@ukr.net; <https://orcid.org/0000-0001-7915-742X>

Zoriana Matsiuk – PhD. in Philology, Assistant Professor of the Department of Philological Studies and Methodology of their Teaching, Lesya Ukrainka Eastern European National University, Lutsk, Ukraine; Zoriana_Matsiuk@ukr.net; <https://orcid.org/0000-0001-7915-742X>

Марія Фенко – кандидат філологічних наук, доцент кафедри філологічних дисциплін з методиками викладання Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, Луцьк, Україна; maria_fenko@ukr.net; <https://orcid.org/0000-0003-2000-2348>

Maria Fenko – PhD. in Philology, Assistant Professor of the Department of Philological Studies and Methodology of their Teaching, Lesya Ukrainka Eastern European National University, Lutsk, Ukraine; maria_fenko@ukr.net; <https://orcid.org/0000-0001-7915-742X>

Мацей Тадеуш Кулак – головний редактор журналу «EduFakty – Uczę Nowocześnie», віцепрезидент Інституту пам'яті та культурної спадщини східного пограниччя (Варшава, Республіка Польща); maciej.kulak@edufakty.pl; <https://orcid.org/0000-0003-3430-0645>

Maciej Tadeusz Kulak – Editor-in-chief of the journal «EduFakty – I teach modernly», Vice-president of the Institute of Remembrance and Heritage of the Borderlands in Warsaw (Warsaw, Republic of Poland); maciej.kulak@edufakty.pl; <https://orcid.org/0000-0003-3430-0645>

КАЛЕНДАРНО-ОБРЯДОВІ НАЗВИ ОСІНЬОГО ЦИКЛУ В УКРАЇНСЬКИХ ЗАКАРПАТСЬКИХ ГОВІРКАХ

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.

Випуск 2 (46)

УДК 811.161.2'282.2(477.87)

DOI:10.24144/2663-6840/2021.2(46).139-144

Миголінець О. Календарно-обрядові назви осіннього циклу в закарпатських говірках; кількість бібліографічних джерел – 16; мова українська.

Анотація. Календарно-обрядова лексика як особливий елемент існування людини завжди привертала увагу етнографів, лінгвістів, оскільки в ній можна простежити матеріальну й духовну культуру людства, виявити соціально-економічні умови, спадковість поколінь, споконвічні міжетнічні зв'язки. Проте досі не вивчені мовні явища, які презентують календарно-обрядову лексику в закарпатських говірках. У пропонованій статті подаємо спостереження над календарно-обрядовими назвами осіннього циклу в українських закарпатських говірках, зокрема аналізуємо семи на означення 6 церковних осінніх свят. Звертаємо увагу на їх компонентний склад, лексико-граматичну характеристику та внутрішню форму. Також простежуємо наявність чи відсутність зафіксованої лексики в інших українських говорах та в українській літературній мові.

Закарпатські говірки, як відомо, належать до системи говірок давньої формації, отже, зберігають реліктові явища, архаїчні риси, але водночас містять і порівняно нові нашарування, зумовлені географічним розташуванням говіркового масиву та іншими позалінгвальними мотивами.

Як видно із зібраної нами лексики, календарно-обрядова лексика характеризується широкою варіантністю.

Заслугує на увагу словотвір християнських назв у закарпатських говірках. Чимало календарно-обрядової лексики, в основі яких лежать власні назви, пов'язані із законом мовленнєвої економії: *Ми(ы)тр'а*, *Мухай'а*, *Мухал'а* та ін. Невеликий відсоток назв належить до композитів: *Главос'іки (ы)*, *Главос'ікы*, *Лягос'ікы*, *Главос'ік*, *Главос'іка*. Ці назви відрізняються переважно граматичними чи фонетичними особливостями.

Значна кількість назв мотивована біблійними подіями: *Главос'іки (ы)*, *Здвігы Чесного Хрестá*, *Здвіже(и)н'а*, *Воздвижен'і(и)їе*, *Воздвижен'іїе Чесного Хрестá*, *Покрòвы*.

Деякі назви календарно-обрядових свят у закарпатських говірках збігаються з літературними відповідниками; окремі з них зафіксовані в інших говорах. Специфіка досліджуваної лексики також полягає в утворенні своєрідних фонетичних, словотвірних та лексичних варіантів, які свідчать про багатство української мови та про постійну потребу її глибокого вивчення.

Ключові слова: календарно-обрядова лексика, лексико-семантична група, лексема, мотивація, українські закарпатські говірки.

Постановка проблеми. Лексико-семантична система говорів української мови все ще належить до найменш вивчених рівнів насамперед тому, що її досліджено нерівномірно в усьому діалектному континуумі. Народні говори – це не тільки основа літературної мови, але й свідок її історії, джерело для подальшого її розвитку та збагачення. Саме живорозмовна мова зберігає чимало елементів із найдавніших часів, які відсутні вже в літературній мові, а часом незафіксовані й пам'ятками писемності.

Важливою ланкою сучасних діалектологічних досліджень є системний опис тематичних груп лексики. Календарно-обрядова лексика як особливий елемент існування людини завжди привертала увагу етнографів, лінгвістів, оскільки в ній можна простежити матеріальну й духовну культуру людства, виявити соціально-економічні умови, спадковість поколінь, споконвічні міжетнічні зв'язки.

Аналіз досліджень. У сучасній діалектології усталився системний підхід у вивченні різних тематичних груп лексики. Календарно-обрядова лексика усе частіше привертала увагу вчених, які намагаються простежити зв'язки між розвитком лексичної системи мови й матеріальною та духовною культурою народу.

Християнські релігійні й народні свята активно вивчалися релігієзнавцями (С.Ф. Алмазов, П.Я. Пітерський, М.Ю. Брайчевський, Л.І. Ємеляк,

І. Губоржевський, В.М. Рябіков та ін.) та етнографами (М. Возняк, О. Воропай, В. Скуратівський, Г. Лозко, М. Ткач, В. Соколова та ін.).

Крім праць етнографічного характеру, заслуговують на увагу і мовознавчі дослідження (О. Горбач, М. Лесів, Г. Аркушин, Т. Гусак, Н. Хобзей, Н. Осташ, І. Пахолок, Е. Гаврилюк, М. Шарапа, О. Коршикова, Н. Герасим, Е. Гоца). Проте досі не вивчені мовні явища, які презентують календарно-обрядову лексику в закарпатських говірках. Тому важливо представити не тільки репертуар одиниць, особливості їхньої семантики, поширення, а й виявити давні назви, що дотепер належать до активної лексики, та лексеми, які перебувають на периферії мовної системи і вживані лише в мовленні людей найстаршого покоління. Раніше ми вже звертали увагу на антропоніми у складі календарно-обрядової лексики [Миголінець 2021]. У цьому дослідженні ми намагалися проаналізувати календарно-обрядову лексику осіннього циклу. Матеріал для дослідження був зібраний у 45 населених пунктах Закарпаття.

Мета статті – подати інтерпретацію календарно-обрядових свят осіннього циклу в українських закарпатських говірках, виявити варіативність їхнього складу й окремих компонентів, а також простежити наявність чи відсутність зафіксованої лексики в інших українських говорах.

Методи та методика дослідження. Основний метод – описовий. Він реалізований у процесі класифікації матеріалу та його інтерпретації за мотиваційними зв'язками. У межах цього методу використано прийоми лексико-семантичного та словотвірного аналізу. За допомогою експедиційного методу ми зафіксували діалектний матеріал за спеціально розробленим нами питальником. Зіставний аналіз уможливив виявлення зв'язків календарно-обрядової лексики із відповідною групою лексики сусідніх ареалів.

Виклад основного матеріалу. Закарпатські говірки, як відомо, належать до системи говірок давньої формації, отже, зберігають реліктові явища, архаїчні риси, але водночас містять і порівняно нові нашарування, зумовлені географічним розташуванням говіркового масиву та іншими позалінгвальними мотивами.

Серед говіркового матеріалу виділяється лексика календарної обрядовості. Нижче подаємо семи на означення календарно-обрядових назв осіннього циклу.

‘Головосіка’ (11 вересня): *Главос'іки (ы), Главос'ікы, Лагос'ікы, Главос'ік, Главос'іка, Предчат'а*.

Майже всі назви є композитами, що утворилися на базі словосполучення *сікти (главу) голову*. Іменник *глава (голова)* < псл. **golva* [Етимологічний словник української мови 1982, т. I, с. 551]. Дієслово *сікти* < псл. **šękti* [там само 2006, т. V, с. 252]. *Лагос'ікы* – результат метатези [Гоца 2019, с. 41].

Предчат'а – фонетична видозміна назви *Предтеча* [Гоца 2019, с. 41].

В основі назви свята лежить євангельська оповідь про те, як Іоану Предтечі було відрубано голову і принесено цареві на круглому тарелі. Тому в цей день не можна нічого різати, їсти з круглих тарілок, а також вживати круглі овочі, фрукти й інші продукти. Цього дня дотримуються строгого посту.

Пор. західнопол. *Головосік, Головосічнина, Головостенне* [Аркушин 2000, т. I, с. 98], *Усікновеніє* [Аркушин 2000, т. II, с. 218], бойк. *Главосік, Главосіки* [Онишкевич 1984, т. I, с. 173], гуц. *Головосікы* [Гуцульські говірки 1997, с. 47], *Главосік'и* ‘т. с.’ [Піпаш 2005, с. 35].

Із цим святом у закарпатських говірках пов'язано багато прикмет: [іак на Главос'ікы гриміт / буде доўга тєпла ос'ін' // (Лубня В.Бр.); не^м мѳжна н'ікому позичати грѳше^и та ве^ссе^літис'а // (Гукливий Вл.); не^м мѳши нич р'ізати; не^м мѳши йісти ўс'о / шо ў голѳўц'і / бо бѳде ц'ілий рук бол'іти голова (Ярок Уж.); в'іруўч'і л'ўди у сис' дин' не берўт' у рўки нич ѳстроґо / даґе нѳж / хл'іб ламавут' рўкамі // нич не мош рубати сокыроў // трѳба де^ржати пўст // йісти мош лиш пўсну йідў / а кос' даґе нич не^м йіс'т' // не^м мош р'ізати то / шо похѳже на голѳову / бо мѳже потеч'і кроў //] (Брід Ір.); на Главос'іки дўже стрѳґій пўст // не^м мож йісти капўсту / цибул'у / чиснѳк / бо се голѳўки // не^м мож йісти с тан'іра плеткѳґо / не^м мож нич р'ізати ножѳм // (Зняцьово Мк.); кáжут / шчо у

сис' дин' ни мож йісти йáблока і шчос' крўґлоїе / ни мож йісти на бл'ўд'і / ни варіли боршч / бо то бѳў гр'іх // (Лозянський Мж.)]

‘Різдво Пресвятої Богородиці’ (21 вересня): *Дрўґа Пре^чїста, Богорѳдиц'а, Дрўґой (-ой) Богорѳдиц'і, Дрўґа С'атá Мáр'а, Йáрѳц'ка С'атá Мáр'а, Дрўґа Мáтка, Ве^ліка Богорѳдиц'а, Малá Богорѳдиц'а, Дин' нарѳджен':а Прис'атѳїй Богорѳдиц'і*.

Назви свята пов'язані з подією народження Пресвятої Богородиці. Числівник *друга* та прикметник *мала*, що входять до складу словосполучень, вказують на друге за значимістю релігійне свято Пресвятої Богородиці, першим є Успіння Пресвятої Богородиці (28 серпня).

Складне утворення *Богорѳдиц'а* вказує на священну особу, яка народила Божого Сина. Назва є калькою з грецької мови. Пізніше за походженням є лат. *mater dei* [Фасмер 1986, т. I, с. 183].

Іменник у словосполученні *Дрўґа Мáтка* є суфіксальним дериватом від *мáти* (< псл. *mati*). Антропонім у словосполученнях *Дрўґа С'атá Мáр'а* – фонетичний варіант імені *Марія*, яке через церковнослов'янське посередництво запозичено в давньоруську мову з грецької [Етимологічний словник української мови 1989, т. III, с. 396].

Пор. гуц. *Дрўґа Богорѳдиц'я, Дрўґа Мáтка* ‘т. с.’ [Гуцульські говірки 1997, с. 27; Негрич 2008, с. 65], закарп. *Богорѳдиц'я* ‘Християнське свято’. У *Малі Богорѳдици вґе дѳбр'і йáблыка. На Малу Богорѳдиц'у мош р'іну брати* [Грицак 2017, с. 262].

Із цим святом у закарпатських говірках пов'язані такі прикмети: [пřiшлá Пре^чїста / принѳсла старѳст'іў не^чїста // (Ставне В.Бр.); ц'ѳґѳ д'н'а не^м мѳжна йти свáтатис'а до д'іўчини / (Гукливий Вл.); нѳриша Пре^чїста жїто зас'івáйе / Дрўґа / дошчѳм поливáйе // (там само); ко с'а рѳдиц'у у тот дин' / обоўйзкѳво давут' імйá Мáр'а (Ярок Уж.); Пре^чїста / картѳпл'а чїста // (Брід Ір.); пřiшлá Пре^чїста / на дѳрив'і чїсто / а пřiѳде Пѳкрѳва / на дѳрив'і гѳло // (там само); мѳжи С'атáма Мáр'ами мѳжут' бѳйти зáмороски // по дрўґуї С'атáї Мáри уґе теплѳ кусл'áчѳйе // (Зняцьово Мк.); с:им с'áтом почи^нáўс'а цибул'ний тїґґдин' / йѳґѳ шче називáйут с'áто ж'ін (Лозянський Мж.)]

‘Воздвиження чесного і животворящого Хреста Господнього’ (27 вересня): *Здвїґи (-ы), Здвїґа, Здвїґы Чѳсноґо Хрестá, Здвїґе(і)н':а, Воздвїґѳн'і(и)йе, Воздвїґѳн'ійе Чѳсноґо Хрестá, Воздвїґѳн'ійе Чѳсноґо Живѳтвор'áшчѳґо Хрестá, Стрѳґий пі(ј)ст*.

Назва *Здвїґи (-ы)* мотивована дієсловом праслов'янського походження *двигати* ‘піднімати’, інші номени запозичені з церковнослов'янської мови [Гоца 2019, с. 41].

За церковними переказами, у цей день християни знайшли труну Господню та хрест Божий. Отримавши можливість поклонятися християнським цінностям, вони воздвигнули хрест Господ-

ній, щоб віруючі люди могли бачити його бодай здаля. “Згадуючи Воздвиження Хреста, Церква прославляє особливо Божественну його силу як за поруку перемоги і життя, називаючи Хрест Живо-творящим” [Українські традиції 2003, с. 465].

Пор. західнопол. *Возвиненне* [Аркушин, 2000, т. I, с. 69], бойк. *Здвіга* [Онишкевич 1984, т. I, с. 304; Матіїв 2013, с. 180], гуц. *Здвіжіне* [Гуцульські говірки 1997, с. 82], закарп. *Здвігы* ‘т. с.’ [Сабадош 2008, с. 124], лемк. *Здвіга* [Рав 2007, с. 52].

У складеній назві *Строгий ні(й)ст* закладено дію, яка супроводжує це свято. Складається з іменника *ніст* (пізніше *postь* ‘піст’) та прикметника *строгий*, в якому простежується польське походження і зв’язок з цсл. [Етимологічний словник української мови 2006, т. V, сс. 416, 447].

У закарпатських говірках кажуть: [на *Здвігы* треба постити / обы жит':а було ўдальм // (Брід Ір.), ісе остан':її дин' / колї пиред зимобў гыды впоўзайут' іс:вбйых нор і гр'їуц':а на сон'ц'ї // (там само), к'їт' домашн'ї гўси держат' дз'ббы у п'їр'ови та прїйдут' морозы //] (там само); на *Здвігы* гады пр'ачуц':а ў зїм'л'у / а п'от'ата лит'ат' у т'еплїй край // по *Здвігах* у л'їс ходїти не" дўже мош / строгїй пусст // (Зняцьово Мк.); с'ог'о д'н'а тр'ет'її раз ўстр'їчайут' ос'їн' та проводжаїут' бабінойе л'їто // (Гукливій Вл.), ў сис' ден' не мож йїсти мїасо тварїн та ходїти до л'їса // (там само); у се с'ато ни мош ходїти ў хайчу / бо м'ожут покусати змїї // ни мош їти ў дал'єку дор'огу / бо мош попастї ни туд'а / куд'а тр'єба // (Лозянський Мж.)]

‘Покрови Пресвятої Богородиці’ (14 жовтня): *Покр'овы, Покр'ова, Покр'ово, Покр'оў, (П'окр'уў)*.

На думку Е. Гоци, назви мотивовані дієсловом *покривати*, оскільки це свято ознаменовує засинання природи та вкривання землі на зиму. Корені його виникнення сягають сивої давнини і пов’язані з космічним станом природи і, відповідно, особливим етапом у житті людини” [Гоца 2019, с. 41]. У християнському календарі це Богородичне свято назване так на основі переказу про видіння св. Андрія у храмі в Константинополі, як свята Богородиця простягнула свій покров над народом [Українська етнологія 2007, с. 300]. Таким чином Богородиця наче захищала людей від усіх видимих і невидимих ворогів. Назва *Покр'ова* є літературною нормою української мови [Словник української мови 1976, т. VII, с. 51].

Пор. західнопол. *Покр'ова* [Аркушин 2000, т. II, с. 65], бойк. *Покровойка* [Онишкевич 1984, т. II, с. 102], *Покр'ови* [Матіїв 2013, с. 366], гуц. *Покр'ова* [Гуцульські говірки 1997, с. 153; Піпаш 2005, с. 147; Негрич 2008, с. 139], закарп. *Покр'овы* ‘т. с.’ [Сабадош 2008, с. 250].

Від цього свята відбувався перехід від осені до зими. І тому це не могло не відзначитися на народних прикметах та віруваннях: [на *Покр'овы* закрывайуц':а ком'оры (Дубове Тч.); на *Покр'овы* заган'али старост'їу / бо посл'е Покр'уў мож было свал'бовати аж до Мих'ал'а // (Тибава Св.); на *Покр'овы* у г'орах відїши сн'їг / чек'ай мороз // (Коше-

льово Хс.); йакич'о до Покр'ову ўпаў сн'їг / зн'ачит' ск'оро прїїде // а аж по Покр'овах / та б'уде доўго де"р'жати // (Кошельово Хс.); в'їтор на Покр'овы / б'уде весна в'їтр'ана // (Лубня В.Бр.), *Покр'овы* наган'авут до ст'айны кор'овы // (там само); до *Покр'овы* доїиц':а кор'ова / а по Покр'овах молоко п'їшло у р'огы кор'овам // (В.Ворота Вл.); к'їт' на Покр'овы в'їпаў сн'їх / то б'уде м'ного свад'б'їу // к'їт' на Покр'овы в'їпаў сн'їх / то б'уде й на Мїт'р'а // (Ставне В.Бр.); прїїшоў Покр'оў / то нагр'їїеш хїжу без друїу // (Б.Пастіль В.Бр.); тко до Покр'овы не ўстиг урожаї зобр'ати / б'уде ве"лик'ї збїткы м'ати (Репинне Мж.); прїїшла Покр'ова / сидї д'ома // (Негровець Мж.), хто с'їїе по Покр'ов'ї / тот ўзим'ї вїведе по кор'ов'ї (там само); ко ли"ж'аў до Покр'овы / тот прод'аст ус'ї кор'овы // (Ганич Тч., Нересниця Тч.), в'їткы на Покр'ову д'їїе в'їтер / выт.и б'удут нїриш'ї морозы (там само); Покр'ова за намі / зїм'а не за г'ор'ами // (Ганич Тч.); у с'в'ато Покр'овы не мош зїчїти гр'ош'ї // (Брід Ір.), на Покр'ову остан':її зб'їр плод'уў // (там само), на Покр'овы ц'їльї дин' нїкалис'а за пог'одоу / к'їт' с п'їўд'н'а дуў в'їтер / зим'а б'уде т'еплоу / к'їт' іс п'їўночи / хол'одноу / із'аходу / сн'їжноу //] (там само); на Покр'овы од'анїц'ї м'ол'ац':а / обы їїх посв'атали // по Покр'овах почїнали свал'бовати // (Зняцьово Мк.), к'їт' на Покр'овы в'їхор іс:ївера / б'уде студ'єна зим'а / к'їт' іс п'їўд'н'а / т'єпла // (там само); ф'аїним в:аж'ал'ос'а на Покр'овы робїти свал'бу / ў сис' ден' зим'а ўстр'їчалас'а з ос'їн':у // (Гукливій Вл.), йака пог'ода на Покр'овы / така бде зим'а // (там само)]

‘День святого великомученика Димитрія’ (8 листопада): *Мї(ы)т'р'а, Мїт'ра, Дмї(ы)т'р'а, Дмїт'р'їа, Мїт'р'їа*.

Назва виникла в результаті перенесення імені святого. Власна назва, чоловіче ім'я – *Дмитро* – через церковнослов'янську мову запозичено в давньоруську з грецької. Пор. р. *Дмитрий*, бр. *Дзмітрьїй*, ч. *Dimitrij*, слц. *Demeter*, болг. *Димїтър*, м. *Димитар*, схв. *Dmìtar*, слн. *Demetrij* [Етимологічний словник української мови 1985, т. II, с. 94]. В основі назви лежить закон мовленневої економії зі словосполучення “Свято + Р. в. власного імені”: *Свято Дмитрія* → *Митря*.

Пор. бойк. *Дмїтря* [Онишкевич 1984, т. I, с. 222; Матіїв 2013, с. 278], *Мїтря* [Матіїв 2013, с. 128], *Мїтер* [там само, с. 441], гуц. *Мїт'р'и* [Піпаш 2005, с. 102], закарп. *Мїтря* ‘т. с.’ [Сабадош 2008, с. 172].

В етнографічних джерелах фіксуємо таку розповідь про св. Дмитрія: “Святий Дмитрій жив у другій половині III століття у місті Солуні. З дитинства він виховувався в християнській вірі, яку згодом ревно проповідував. За апостольські діяння цісар Максиміліан кинув його до в'язниці. Перебуваючи там, він благословив святого Нестора на бій з цісарським гладіатором. Св. Нестор пішов у бій з Хрестом у руках і переміг. Цісар, довідавшись, що Дмитрій благословив Нестора на поєдинок, послав своїх солдат і вони закололи Дмитрія списами” [Кислашко 2003, с. 54].

У закарпатських говірках кажуть: [до *Мітр'а* д'їка хытра / а по *Мітр'і* / хот' кóми^ен вытри // (Дубове Тч.); до *Мітр'а* д'їка хытра / а п'іс'н'а Михаїла хот' за старуца / бо не пстац':а // (Солочин Мк.), к'іт на *Мітр'а* бес:н'га та зимі не^е бóде // (там само); *Мітро* даколи тр'асе бородóу // (про перший сніг) (Зняцьово Мк.); *Мітр'а* на с'н'гу / зимá бде п'із'н'а // (Гужливий Вл.), часнóк трéба садіти до *Мітр'а* // (там само); на *Мітр'а* пал'ат с'в'ічку на клáдбишч'і // лишáют máло йісти на стол'і / бо кáжут / ичо пок'їтник прійде máло поійсти // (Лозянський Мж.), йакичó на *Мітр'а* дошч / то на *Уведén':а* с'н'гу ни бóде // (там само), часнік трéба посадіти до *Мітр'а* та тогді віросте фáйні // (там само)]

‘Собор св. Архистратига Михаїла’ (21 листопада): *Михаїл'а, Михайїла, Михáл'а, Михаїла*.

Назва виникла в результаті перенесення імені святого. Власна назва, чоловіче ім'я – *Михайло* – через церковнослов'янське посередництво запозичено в давньоруську мову з грецької. Пор. р., болг. *Михаїл*, бр. *Mixail*, п., вл. *Michał*, ч. *Michael*, *Michal*, слц., нл. *Michal*, вл. *Michałk*, схв. *Михаило*, слн. *Mihael* [Етимологічний словник української мови 1989, т. III, с. 468]. В основі назви лежить закон мовленнєвої економії зі словосполучення “Свято + Р. в. власного імені”: *Свято Михайла* → *Михайля*.

Пор. західнопол. *Михаїла* [Аркушин 2000, т. I, с. 313], закарп. *Михаїля* ‘т. с.’ [Сабадош 2008, с. 172], гуц. *Михаїла* [Негріч 2008, с. 114], бойк. *Михаїля* [Матіїв 2013, с. 278].

За церковними переказами, Архистратиг Михайл очолив небесне воїнство на захист Бога, коли диявол оголосив Творцеві війну. Єврейське ім'я *Мікаель* означає “Хто як Бог”, тобто це той вигук, з яким були повалені ангели диявола. У народній уяві Архистратиг Михайл – це мужній лицар, який перемагає всі темні сили нашої землі.

У закарпатських говірках вважають: [к'іт' с'огó д'н'а с'н'г бóде мóкрым / то бóдущый урожаї бóде хорóшым // (Брід Ир.), уд *Михаїла* зимá морóзы кúйе //] (там само); *існúйе такóйе пов'їр'я / шо двац':іт' пéрвого листопада падé пéршыї густый сн'г / бо Михаїло прійіхаў на свóму б'ілому кон'ови //* (там само), *категорічно заборон'áйес'а робіти*

хыжну роботу / бо се ве^еліке с'áто / а знáч'іт' провóдити го у таких роботах гр'іх // но с'а заборóна не стосúйес'а приготувán':а ййды // (там само); *Архángел Михаїл зл'і сілі змитáў з нéба //* (Зняцьово Мк.), *на Михаїл'а ўже йдúт' пірш'і морóзы / настáйúт' ве^елік'і похолодán':а //* (там само), *Мигáл'у / Мигáл'у / кил'ўх у т'а / йак корыто / йá т'а доган'áйу //* (там само)]

Висновки. Як видно з нашого дослідження, календарно-обрядова лексика свідчить про багатство духовної та матеріальної культури українського народу, тому її фіксація й опис залишаються й надалі актуальними.

Заслугує на увагу словотвір християнських назв у закарпатських говірках. Чимало календарно-обрядової лексики, в основі яких лежать власні назви, пов'язані із законом мовленнєвої економії зі словосполучення ‘свято + Р. в. власного імені’: *Мі(ы)тр'а, Михаїл'а, Михáл'а* та ін. Невеликий відсоток назв належить до композитів: *Главос'іки (ы), Главóс'ікы, Лагос'ікы, Главóс'ік, Главос'іка*. Ці назви відрізняються переважно граматичними чи фонетичними особливостями.

Значна кількість назв мотивована біблійними подіями: *Главос'іки (ы), Здвігы Чéсного Хрестá, Здвіже(і)н':а, Воздвижén'і(у)йе, Воздвижén'ійе Чéсного Хрестá, Покрóвы*.

Деякі назви календарно-обрядових свят у закарпатських говірках збігаються з літературними відповідниками; окремі з них зафіксовані в інших говорах. Специфіка досліджуваної лексики також полягає в утворенні своєрідних фонетичних, словотвірних та лексичних варіантів, які свідчать про багатство української мови та про постійну потребу її глибокого вивчення.

Серед цих назв виявлено однослівні номени та словосполучення. Значний пласт становлять лексеми, запозичені зі слов'янських і неслов'янських мов.

Існує багато народних традицій, звичаїв, повір'їв, пов'язаних із певним святом. У статті ми подали невеликі транскрибовані тексти, які поєднують у собі лінгвістичний та культурологічний аспекти. Ці діалектні записи свідчать про багатство духовної та матеріальної культури представників закарпатських говірок.

Література

1. Аркушин Г. Словник західнополіських говірок: у 2 т. Луцьк: Вежа, 2000.
2. Гуцульські говірки: Короткий словник / відп. ред. Я. Закревська. Львів, 1997. 232 с.
3. Гоца Е. Назви календарно-обрядових свят у говірках Закарпаття. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Філологія. Ужгород, 2019. Вип. 2 (42). С. 38-44.
4. Етимологічний словник української мови: в 7 т. / за ред. О.С. Мельничука. Київ: Наукова думка, 1982-2012. Т. 1-6.
5. Кислашко О.П., Кислашко Я.О. Православні свята та народні звичаї. Київ: Грамота, 2003. 152 с.
6. Матіїв М.Д. Словник говірок центральної Бойківщини. Київ; Сімферополь: Ната, 2013. 602 с.
7. Миголинець О. Антропоніми у складі календарно-обрядових назв (на матеріалі закарпатських говірок). *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Філологія. Ужгород, 2021. Вип. 1 (45). С. 284-289.
8. Негріч М. Скарби гуцульського говору: Березови. Львів, 2008. 224 с.
9. Онишкевич М.Й. Словник бойківських говірок: у 2 ч. Київ: Наукова думка, 1984.
10. Піпаш Ю., Галас Б. Матеріали до словника гуцульських говірок (Косівська Поляна і Росішка Рахівського району Закарпатської області). Ужгород, 2005. 266 с.

11. Сабадос І.В. Словник закарпатської говірки села Сокирниця Хустського району. Ужгород: Ліра, 2008. 480 с.
12. Словник української мови: в 11 т. Київ: Наукова думка, 1970–1980.
13. Українська етнологія: Навчальний посібник / за ред. В. Борисенко. Київ: Либідь, 2007. 400 с.
14. Українські традиції / упор. О.В. Ковалевський. Харків: Фоліо, 2003. 573 с.
15. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: в 4 т. Москва: Прогресс, 1964–1973. Т. 1–4.
16. Pavlešin Aleksa. Mali rječnik lemkijskog govora ukrajinskog jezika. Zagreb, 2007. 292 s.

Referenses

1. Arkushyn H. (2000) Slovnyk zakhidnopoliskykh hovirok [Dictionary of West-Polissya dialects]: u 2 t. Lutsk: Vezha [in Ukrainian].
2. Hutsulski hovirky: Korotkyi slovnyk (1997) [Hutsul Patois: Concise Dictionary] / vidp. red. Ya. Zakrevska. Lviv. 232 s. [in Ukrainian].
3. Gotsa E. (2019) Nazvy kalendarno-obriadovykh sviat u hovirkakh Zakarpattia [Names of Calendar-ritual Holidays in Transcarpathian Patois]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu*. Serii: Filolohiia. Uzhhorod. Vyp. 2 (42). S. 38–44 [in Ukrainian].
4. Etymolohichni slovnyk ukrainskoi movy (1982–2012) [Etymological Dictionary of the Ukrainian Language]: v 7 t. / za red. O.S. Melnychuka. Kyiv: Naukova dumka. T. 1–6 [in Ukrainian].
5. Kyslashko O.P., Kyslashko Ya.O. (2003) Pravoslavni sviata ta narodni zvychai [Orthodox holidays and folk customs]. Kyiv: Hramota. 152 s. [in Ukrainian].
6. Matiiv M.D. (2013) Slovnyk hovirok tsentralnoi Boikivshchyny [Dictionary of dialects of the central Boykivshchyna]. Kyiv; Simferopol: Nata. 602 s. [in Ukrainian].
7. Myholynets O. (2021) Antroponimy u skladi kalendarno-obriadovykh nazv (na materialy zakarpatskykh hovirok). *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu*. Serii: Filolohiia. Uzhhorod. Vyp. 1 (45). S. 284–289. [in Ukrainian].
8. Negrych M. (2008) Skarby hutsulskoho hovoru: Berezovy [The Treasures of the Hutsul Patois: Berezov]. Lviv. 224 s. [in Ukrainian].
9. Onyshkevych M.Yo. (1984) Slovnyk boikivskykh hovirok [Dictionary of Boyko's dialects]: u 2 ch. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
10. Pipash Yu., Halas B. (2005) Materialy do slovnyka hutsulskykh hovirok (Kosivska Poliana i Rosishka Rakhivskoho raionu Zakarpatskoi oblasti) [Materials for the dictionary of Hutsul dialects (Kosiv Polyana and Rosishka (Rakhiv district, Transcarpathia)]. Uzhhorod [in Ukrainian].
11. Sabadosh I.V. (2008) Slovnyk zakarpatskoi hovirky sela Sokyrnytsia Khustskoho raionu [Dictionary of Transcarpathian Patois of Sokyrnyts' a village, Khust Region]. Uzhhorod: Lira. 480 s. [in Ukrainian].
12. Slovnyk ukrainskoi movy (1970–1980) [Dictionary of the Ukrainian Language]: v 11 t. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
13. Ukrainska etnolohiia: Navchalnyi posibnyk (2007) [Ukrainian ethnology: Textbook] / za red. V.Borysenko. Kyiv: Lybid. 400 s. [in Ukrainian].
14. Ukrainski tradytsii (2003) [Ukrainian traditions] / upor. O.V.Kovalevskiyi. Kharkiv: Folio. 573 s. [in Ukrainian].
15. Fasmer M. (1964–1973) Ehtimologicheskii slovar' russkogo yazyka: v 4 t. Moskva: Progress. T. 1–4 [in Russian].
16. Pavlešin Aleksa (2007). Mali rječnik lemkijskog govora ukrajinskog jezika [A concise dictionary of the Lemko dialect of the Ukrainian language]. Zagreb. 292 s. [in Ukrainian, in Croatia].

CALENDAR-RITUAL NAMES OF THE AUTUMN CYCLE IN UKRAINIAN TRANSCARPATHIAN PATOISES

Abstract. Calendar-ritual vocabulary as a special element of human existence has always attracted the attention of ethnographers, linguists, being able to trace the material and spiritual culture of mankind, identify socio-economic conditions, the heredity of generations, and the original interethnic ties.

However, linguistic phenomena reflecting calendar-ritual vocabulary in Transcarpathian patoises have not been studied yet. In the paper under consideration we present observations on the calendar-ritual names of the autumn cycle in the Ukrainian Transcarpathian dialects, in particular, we analyze semes denoting 6 church autumn holidays. Attention is paid to their components, lexical and grammatical characteristics and inner form. We also trace the presence or absence of the vocabulary in other Ukrainian patoises and in the Ukrainian literary language.

Transcarpathian patoises are known to belong to the system of dialects of ancient formation, therefore, retain relics, archaic features, but at the same time contain relatively new layers due to the geographical location of the patois and other non-lingual motifs.

As one can see from the lexemes, calendar-ritual vocabulary is characterized by a wide variety.

The word-formation of Christian names in Transcarpathian patoises deserves special attention. There is a lot of calendar-ritual vocabulary, which is based on proper names associated with the law of speech economy:

Mútr'a, Mykhail'a, Mykhal'a and others. A small percentage of the names belong to the composites: Glavos'iky, Glavos'iki, Lagos'iky, Hlavos'ik, Glavos'ika. These names differ mainly in grammatical or phonetic features.

A significant number of names are motivated by biblical events: *Glavos'iki, Zdvyhy Chésnoho Hrestá, Zdvyzhen':a, Vozdvizhén'i(i)ye, Vozdvizhén'ye Chésnoho Hrestá, Pokróvy*. Some names of calendar-ritual holidays in Transcarpathian dialects coincide with literary equivalents; some of them are recorded in other patoises. The specificity of the vocabulary also lies in the formation of peculiar phonetic, word-forming and lexical variants, which testify to the richness of the Ukrainian language and the constant need for its deep analysis.

Keywords: calendar-ritual vocabulary, names of autumn holidays, lexical-semantic group, token, motivation, Ukrainian Transcarpathian dialects.

© Миголинець О., 2021 р.

Ольга Миголинець – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Ужгородського національного університету, Ужгород, Україна; olha.myholynets@uzhnu.edu.ua; <https://orcid.org/0000-0002-5331-7218>

Olha Myholynets – Candidate of Philology, Associate Professor of the Ukrainian Language Department Uzhhorod National University, Uzhhorod, Ukraine; <https://orcid.org/0000-0002-5331-7218>

УКРАИНСКИЕ ПАРЕМИИ В СЛОВАРЕ Ф. ШИМКЕВИЧА НА ВОСТОЧНОСЛАВЯНСКОМ ФОНЕ (аксиологический аспект)*

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.

Випуск 2 (46)

УДК 811.161.2'374.2 Шимкевич:81'373.7

DOI:10.24144/2663-6840/2021.2(46).145–155

Мокієнко В. Украинские паремии в словаре Ф. Шимкевича на восточнославянском фоне (аксиологический аспект); кількість бібліографічних джерел – 38; мова російська.

Аннотация. Стаття посвящена одному из аспектов научно-исследовательской и педагогической деятельности проф. И.А. Дзензелевского – изданию рукописного наследия украинской лексикографии. Один из таких словарей – рукопись Ф.С. Шимкевича, исследование которой И.А. Дзензелевский предложил своему студенту Б. Галасу в 1971 г. Словарь Ф. Шимкевича содержит ценные материалы по лексике и фразеологии украинского языка первой половины XIX в. В статье предлагается анализ пословиц и поговорок, включенных Ф. Шимкевичем в словарь. Большинство из них, что типично для паремиологии, имеет аксиологическую направленность, оценивая как правило негативные явления действительности и деятельности людей. Особо внимание уделяется историко-этимологическому и лингвокультурологическому анализу паремий *баглаи битъ*; *балясы точить*; *подпускать лясы*; *дать прочухана*; *дать добру прочуханку кому*; *де чорт не зможе, туды бабу пошли*. Характеризуется их ареальная масштабность и аксиологическая семантика.

Ключевые слова: проф. И.А. Дзензелевский, украинская лексикография, паремиология, паремиография, паремия, пословица, поговорка, аксиология, историко-этимологический анализ фразеологии.

Постановка проблемы. Конференция, посвященная столетнему юбилею Иосифа Алексеевича Дзензелевского – знаковая дань памяти патриарха ужгородской и мировой украинистики, неумолимого исследователя славянской лексики и благоговейного искателя и хранителя рукописных лексикографических сокровищ. В докладах участников конференции раскрываются многие грани научного творчества Юбиляра. Одна из них – его педагогический дар и способность воспламенять своих учеников любовью к украинской рукописной лексикографии, богатые залежи которой хранились и хранятся в архивах, ждут публикации и наконец – благодаря Учителю и его ученикам её достигают.

Анализ исследований. Вот один из таких педагогических «стартовых импульсов» И.А. Дзензелевского, завещанных его ученику Б.К. Галасу. «... Тепер, коли багаторічні архівні пошуки і студії над лексикографічною спадщиною Федора Спиридоновича Шимкевича (1802–1843) позаду і ми виносимо на суд читачів одержані результати, уважаємо доречним розповісти, як починалася й у що вилася ця непроста праця, – пише в своїй книзі Б.К. Галас. – Зробити це необхідно не лише для полегшення сприймання змісту книги, але й для того, щоб при цій слушній нагоді згадати добрим словом доктора філологічних наук, професора Йосипа Олексійовича Дзензелівського, нашого незмінного наукового керівника й консультанта, без стартового імпульсу якого навряд чи довелося

б нам колись вивчати спадщину Ф. Шимкевича й навряд чи з'явилася б сьогодні ця книга.

Пригадується осінь 1971 року, коли авторові цих рядків, тоді ще лише другокурсникові українського відділення філологічного факультету Ужгородського державного університету, необхідно було обрати тему курсової роботи з українського мовознавства. Час ішов, а тема ніяк не знаходилася. Тодішній завідувач кафедри Й. Дзензелівський, побачивши мене в коридорі, у черговий раз (із помітним тембром суворості) нагадав, що треба якнайшвидше вибрати якусь тему... Я висловив бажання, щоб Й. Дзензелівський погодився бути моїм науковим керівником, а тема хай буде така, яку він сам порекомендує. Йосип Олексійович наступного дня вручив мені кілька незвичайно об'ємистих катушок-фотоплівок... Професор пояснив, що це виготовлені в Ленінграді негативні мікрокопії рукописних словників української мови, що зберігаються в Бібліотеці АН СССР...» [Галас 1995, с. 5].

А далі Б. Галас излагає в своєму Предисловії к книзі почти детективну історію о том, с ким трудом ему удалось перевести эти фотоплёнки в бумажный формат, как нелегко было прочитывать и комментировать доставшуюся ему рукопись, и сколь противоречивым и запутанным оказался путь к атрибуции рукописи этого словаря не А. Метлинскому или И. Григоровичу (как ранее предполагалось), но именно Ф. Шимкевичу. И во всём этом лабиринте ему неизменно помогал находить выход его научный Руководитель («із помітним тембром суворості»).

Этот эпизод из жизни профессора И.А. Дзензелевского – «лишь капля в потоке вод», т.е. в мощном потоке научной и педагогической деятельности нашего столетнего Юбиляра. Но в этой капле точно отражено отношение ужгородского ученого и

* Исследование выполнено за счет гранта Российского научного фонда (проект №20-18-00091 «Мир восточных славян в паремиологической интерпретации: аксиологические доминанты и их лингвокультурологическая репрезентация»), реализуемый в Санкт-Петербургском государственном университете.

к украинистике, и к своим ученикам. И – к постоянным плодотворным контактам с ленинградскими и московскими учёными. Мне помнится, как мой Учитель Б.А. Ларин, будучи деканом нашего факультета в ЛГУ, не только поощрял глубокий интерес И.А. Дзэндзелевского к рукописным словарям украинского языка, хранящимся в архивах Ленинграда и в нашей Библиотеке Академии наук, основанной при Петре Первом, но и во время приездов ужгородского коллеги активно помогал ему во время таких разысканий.

Б. Галас вспоминает и о том, как на его курсовую работу благожелательно и осведомленно откликнулся в Ленинграде один из лучших специалистов по истории литературных процессов в Украине Иеремия Яковлевич Айзеншток (его отзыв на курсовую работу ужгородского студента третьего курса помещен в книге – Галас 1995, с. 257). А волею судеб окончательную точку на научно обоснованной аппликации авторства этого словаря именно Ф. Шимкевичу помог поставить второй мой Учитель – Н.И. Толстой, пригласивший в Москву зимой 1972 года к себе домой молодого исследователя именно потому, что это был ученик И.А. Дзэндзелевского.

По наблюдениям Б. Галаса, в словаре Ф. Шимкевича отражено более 60 ФЕ [Галас 1995, с. 31]: *гунствєнська душа, московський місяць, пеня московська, враг нетруженый, цыганський пот, вражий сын, вражи дети, ській-такій сьну, пришыбеный вю цвету, з якого побыту (не зна якимє се побытом), у саму гдупо повночь, баглаи бить, байдьки бить, баясы точить, бехи надсадить, бесика подпуцать, вести журавля, воза докласти, волось выливать, попросить на выступци, вытришки продавать, [а тут все поде вам гайномъ], [як вибивала гоцака], шпетить на всю губу, дать драда, [пошли у дробушки], дать дропака, дрыжиковь наевся, [пошло на зводъ], зкинуть окомъ, въ знаки даться, по знаку бутъ, дать кабаки, кирпу гнути, въ кулакь трубить, кучму дать, подпускать лясы, ляца дать, пустить ману, ману напустить, пустить мару, подъ монастырь подвести, [подпустять москаля якъ разъ], москаля везти, окуляры на очи поставитъ, опрощение братии, пдморочи забить, пары зъ усть не пустить, зъ пльгу збиться, попа возитъ, попа возитъ в решете, [зветю да птыци поталу не дайте], предъ мечь принять, проторга дать, дать кому прочухана, дать добру прочуханку, дать пынхвы, репьяхомъ узяться, [сгарбомъ занесло], [гай, гай же слыхомъ послыхати], спасти на думку, [покоштовати тусановъ], трепать кулеши, вдарить тропака, [таких ёму тусановъ надають], [тобе дамь добру халазію], чмелевъ слухать, буки – барабан – башта «вздор, нелепость, ложь», ни швецъ, ни мнецъ; [въ кузюкь иззогнутья], на потуху, не въ тямки, зъ уздромъ, в памятку мне, на мій упадь, ни чичиркь, не до шыгы, до дуру...*

Б. Галас выявил в словаре Ф. Шимкевича и ряд «образных устойчивых фраз»: *дошкуливъ мовь рукою по воде, здався цыгань на свои дети, захо-тилося гири противъ ночи киснычка, не мала баба*

клопоту, купыла поросья, на чужій коровай очей не порывай, да себе дбай, Хто робивъ, а на мене око-ищлось; хыжкы у ёго дражать; тут вже уворвалась нитка; наколотити гороху зъ капустою и др. Ср. также *до тла* с комментарием: «параллель у статті **ТЛЮ**, употребляется только в простонародном выражении: **до тла**, например, *разорить, изна-сить одежду* [П, с. 152 – Галас 1995, с. 188].

Кроме того, в словаре Ф. Шимкевича приводятся и некоторые другие паремии [Галас 1995, с. 143]: *На догадь буряковъ, чи не дадутъ капусты* – дали ложку, дадут и хлеба (видимо, взято из словаря И. Срезневского из «Украинского сборника» 1838 г.); *Паны скубутся, а у мужиков чубы болятъ; Не то козак, що сборовъ, а то, що вивернувся; Коня куютъ, а жаба и себе лапу подставля; Тогда скажешь гоць, як выскочешь; Де чорт не зможе, туды бабу пошли; Есть в глеку молоко, та голова не влезе; Утекъ не утекё, и побегти вольно; Чорт по титуле, коли нема ничего в шкатуле; И куца старого везе.*

Уже сам список паремий, зафиксированных почти два века назад Ф. Шимкевичем, являет собой тонкую наблюдательность собирателя, его особое внимание к экспрессивным оборотам украинского языка. Для нас, современных фразеологов и паремнологов, этот материал особо ценен, ибо открывает их образную и этимологическую ретроспективу. **Цель** работы – представить несколько историко-этимологических очерков, стимулом для которых стал материал Ф. Шимкевича. Как увидит Читатель, все они имеют подчеркнута аксиологическую заряженность, характеризую экспрессивные (resp. негативные) явления и действия. В нашем исследовании использованы историко-этимологический, описательный, а также сравнительно-сопоставительный методы.

Изложение основного материала.

Баглаи битъ

Это выражение, зафиксированное Ф. Шимкевичем, и сейчас сохраняет свою актуальность как в выражениях *баглаі бити, баглаі напали, баглаі вкинулись* ‘хто-небудь не хоче працювати; став лїнивим, млявим’ [СФУМ 2003, с. 22; ЕСУМ 1, с. 109–110]. Слово *баглаи* уже оторвалось от своего фразеологического окружения и в значении ‘ледар, тухляй’ вошло и в лексический фонд украинского языка, и в диалектный обиход русского [СРНГ 2, с. 33] и белорусского [ЭСБМ 1, с. 264] языков. Для этимологов эта восточнославянская лексема представляет собой «твердый орешек». М. Фасмер объясняет его как пример универсального перехода значений «дерево» ↔ «человек» на основе потенциального родства якобы однокоренных слов *багор, багай, баган* [Фасмер 1, с. 102]. Белорусские этимологи высказывают сомнение в такой интерпретации, подчеркивая, что и последние три слова не имеют надежной этимологии. Не развеивают этого сомнения и приводимые ими сопоставления с серб. / хорв. *багья* ‘связка сена, соломы’ и рум. *a se bâhli* ‘ругаться, бранить’. Отсюда – скептический диагноз: «няясна» [ЭСБМ 1, с. 264].

Больше внимания уделяют слову *баглай* и его производным (*баглий, багливик, багливець, багливий*) составители украинского этимологического словаря. Они не отвергают предположения о том, что слово – заимствование из турецкого языка (тур. *bağlamak* ‘связывать, закрывать’, высказанного русскими диалектологами [СРНГ 2, с. 33]. При этом, – пишут составители украинского этимологического словаря, – «можливе також припущення про зв’язок з рос. *багля* ‘вимощена колодами дорога’, *баглиць* ‘мостити колодами; довго і боляче бити’; в такому разі *баглай* означало чурбак чи цурку, а значення ‘ледар’розвинулось на основі виразу *баглаї бити* ‘ледарювати’ (власне, «бити цурки») після того, як було забуте первісне значення слова *баглай* [ЕСУМ 1, с. 109–110].

Как видим, происхождение выражений *баглаї бити, баглаї напали, баглаї вкинулись* до сих пор остається не разгаданным, хотя в их диахронической иерархии исходным признается первое. Словарь Ф. Шимкевича, зафиксировавший почти два века назад именно оборот *баглай бить*, – убедительное этому свидетельство. Определенную «подсказку» к разгадке его внутренней форме имплицитно предлагает уже Б.Д. Гринченко, не просто фиксирующий, вслед за М. Номисом, фразеологизм *баглаї бити*, но и предлагающим его дефиниции; «быть праздным, ничего не делать, бить баклуши» [Гринченко 1, с. 17–18]. Параллелизм укр. *баглаї бити* – рус. *бить баклуши*, как увидим ниже, является важным аргументом в пользу предлагаемой нами этимологической расшифровки.

Опишем сначала, однако, варианты и временные координаты интересующего нас выражения. Тем более, что слово *баглай* давно уже тесно «замуровано» в его составе, что лапидарно подчеркнул Б.Д. Гринченко: «Употребл. в выраж.» (там же). М. Номис (извлекающий, возможно, наш оборот из словаря Ф. Шимкевича) инкрустировал его сочетаниями *баглай напав!*, *баглаї напали*, *баглаї в паністру залізли* и сопровождает оборот *От, баглай б’є* вопросом, явно навеянным его интересом к непонятной ему внутренней формой: «виганя?» [Номис 1864, с. 484]. В то же время инстинкт увлеченного собирателя жемчужин народной речи заставляет его включить эту загадочную поговорку в группу двух других, с «ударным» глагольным компонентом, характеризующих безделье: *байдики б’є* и *байди збивати* (там же).

Таким образом нащупывается структурно-семантическая модель фразеологизмов с тождественным «ударным» глаголом и общей фразеологической семантикой: укр. *баглаї бити* – *байдики бити* – *байды збивати* – рус. *бить баклуши*. Этой фразеологической модели на примере этимологизации выражения *байдики бити* была посвящена специальная статья [Мокиенко 1974], а этимологизация рус. *бить баклуши* – другая [Мокиенко 1973]. Оба эти оборота, как и *байди збивати*, являются частью мощной фразеологической модели, охватывающей не только восточнославянский и польский ареал, но и балтийское пространство: *бабки шишать, шемелу*

бить, шапки шишать, бить шабалу (шебалу, шобалы), шабалу бить, шабалы обивать; бить сачка; бел. біць баклушы, біцьлынды, бібікі біць, шлынды біць, брынды біць, байды біць, туров. биндзікі біць, бінды біць; укр. байдики (байди) бити, баглаї бити, гандри бити, він. бабки збивати, закарп. [материал В. И. Лавера, 1992]: ковіти бити, брени бити, гоцы бити, фіглі бити, квочки бити; пол. zbijać bąki; литовск. dinderi mušti и др. [Бирих, Мокиенко, Степанова 2007, с. 40–41].

Современный русский диалектный материал ярко подтверждает активность этой структурно-семантической модели со значением ‘бездельничать’*: морд. *сбивать баклушки*; дон., южн. *бить байдаки* ‘бездельничать, слоняться без дела’; волг., дон., перм. *бить (сбивать) байдики (бадики)*; курск. *сбивать байдюки*; печор. *бить (пинать) балду*; арх., калуж. *бить балды*; пск., твер. *банды бить*; волг. *бить балендрасы*; *бить блынды*; твер. *бить клуши*; смол. *бить бонки* [ССГ 1, с. 183; 225]; *бить бохлонки*; волг., народн., новг., пск., смол., южн., зап. *бить брынды* ‘бездельничать, праздно проводить время, уклоняясь от работы’; смол. *бить брынки*; перм. *бить галуши*; смол. *бить гулы*; смол. *дрынки бить*; брян., волг., курск. (1858), Латв. ССР, Лит. ССР, новг., одесск., пск., селигер., смол. *бить лынды*; *лынды бить*; новг. *бить трынды*; перм. *бить траны*; новг. *бить трынды*; прибайк. *бить тумбы* и др.

Не меньшую активность эта модель проявляет и в украинских народных говорах. Не случайно в одном из последних диалектных (подільських і суміжних говірок) фразеологических словарей наряду с выражениями *байди бити, байдики бити, бонки бити, бити бринзю* и др. находим и интересующий нас фразеологизм – *баглаї бити* ‘ледарювати’ [Коваленко 2019, с. 238]. Круг, таким образом, замкнулся: выражение, записанное Ф.С. Шимкевичем и сохраненное для потомства М. Номисом и Б.Д. Гринченко, продолжает жить в современной украинской живой речи. Жить, несмотря на то, что само слово *баглай* непонятно говорящим и хранится лишь во фразеологической кладовой.

Структурно-семантическая модель *бить+x=* «бездельничать» показывает, что в ее основе лежит игровая мотивировка. В народной речи *баглай*, как и *байда, байдик* или рус. *баклуша*, судя по всему, обозначала небольшую чурка для игры в городки, которую сбивали другой деревянной палкой – битой. *Баглаї бити*, следовательно, первоначально значило «сбивать битой *баглаї*, т.е. небольшие городошные чурки». Аналогичную мотивировку имеют приведенные выше диалектные и славянские фразеологизмы, обозначавшие вначале игру в городки, бабки или близкие по мотивировке развлечения. Бабки и городки именно *били*, т.е. «выбивали» из

* В целях экономии места здесь и ниже точные данные об источниках (в сокращении) читатель найдёт в нашем «Большом словаре русских пословиц» [Мокиенко, Никитина, Николаева 2010], а также в белорусском и украинском паремиологических собраниях [Грынблат 1976; ПП].

«города», «кона» и т.п. другими чурками. Не случайно и один из новейших украинских фразеологических диалектизмов – поділ. *бити шалки-о-підки* ‘базікати, дуже багато говорити’ [Коваленко 2019, с. 389] прямо воспроизводит реконструируемое мною значение *палка*. «Палочные» игры, подобные городкам, популярные прежде, вполне логично считались забавой, развлечением, праздным времяпрепровождением и потому стали символом безделья в восточнославянских языках.

Балясы точить, подпускать лясы

Эти два выражения, зафиксированные в словаре Ф. Шимкевичем, также стали камнем преткновения для этимологов. Характерно, что М. Номис первое из них воспроизводит практически в той же форме (*баляси точить*), что и Ф. Шимкевич. Но – что особенно важно – устанавливает его в окружении двух оборотов со значением ‘болтать’, образованных по той же структурно-семантической модели: *беляндраши точить, теревені точить* [Номис 1864, 568]. Б.Д. Гринченко приводит первый оборот в контексте «Енеиды» И.П. Котляревского: «Точила всякі баляси» [Гринченко 1, с. 25] и на той же странице своего словаря фиксирует его структурно-семантический «pendant» *беляндраши точити* ‘балагурить, болтать’. Включает он в свой словарь и выражение *подпускать лясы* (со ссылкой на сборник М. Номиса [1864, с. 169] в украинизированной форме *ляси підпуска* ‘любезничает, заговаривает зубы’ [Гринченко 2, с. 393]). Структурно-семантическим «мостиком» фразеологической пары из словаря Ф. Шимкевича является вариант *точити ляси*, записанный в 1971 г. в форме *Банелюки гне, а ляси точить* и отраженный монументальным паремическим собранием М. Пазяка [ПП 2, с. 298, 400]. Естественно, что этот фразеологический ряд в его активной вариативности отражен и академическим словарем украинской фразеологии: *точити (розводити) / поточити ляси (баляси, беляндраши, балли); підпускати ляси* – 1. *зневажл.* Вести пусті, безмістовні розмови, марнуючи час. 2. *Весело розмовляти, жартувати, розповідати щось незначне, несерйозне; точити (справляти) брехні підпускати брехні (побрехеньки).* Вести пусті, безмістовні розмови, марнуючи час [СФУМ 2003, с. 718]. Актуальность этих выражений авторы подтверждают иллюстрациями из классической и современной литературы (Панас Мирний, Г. Квітка-Основ’яненко, П. Куліш, М. Стельмах, В., П. Панч, Н. Рибак).

Этимологическая «интрига» расшифровки этих оборотов связана с интерпретацией происхождения слова *баляси* в отрыве от уже приведенных оборотов со значением ‘болтать’. Несомненно, что это слово – как и рус. *балясы, балясина*, бел. *баляса, балясіна* в значении ‘перила; выточенные узорные фигурные столбики перил’ попало в восточнославянские языки через польский (*balas, balasy*) из ит. *balaustro, balaustrata* (ср. фр. *balustrade*) ‘столбик, точеные перильца’ [ЕСУМ 1, с. 130].

Любопытно, что составители украинского этимологического словаря, излагая эту этимоло-

гию, не приводят фразеологизма *баляси точити*. Историки же русского языка уже давно возводят выражение *точить балясы* именно к профессиональной речи. Первоначально, по их мнению, оно означало ‘вытачивать узорные фигурные столбики перил – *балясы*’, а в переносном значении стало символом пустословия и болтовни. [Ермаков 1894, с. 34; Державин 1939, с. 42; Максимов 1955, с. 31 и др.]. Признание и активную популяризацию такая историко-этимологическая расшифровка оборота получили благодаря авторитету академика В.В. Виноградова, посвятившему ей специальную статью [Виноградов 1941, с. 12–19; Виноградов 1994, с. 682–686] Более того – именно в таком же «профессиональном» ракурсе интерпретировалось и происхождение оборота *точить лясы* (ср. детальный перечень источников в книге: [Бирих, Мокиенко, Степанова 2007, с. 42; 409–410]).

Безоговорочно принимают «производственную» расшифровку оборота В.В. Виноградовым составители белорусского этимологического словаря. «В основе фразеологизма лежит *баляса* ‘выточенный деревянный столбик’, – пишут они, реконструируя исходную семантику фразеологизма *тачыць балясы* как «заниматься бесполезной, уже исполненной работой» [ЭСБМ 1, с. 299].

Показательно, что составители украинского этимологического словаря проявляют оправданную осторожность в отождествлении лексем *баляси* и *ляси*. «**Ляси** ‘безмістовні, пусті розмови; теревені’, *ляси підпускати, ляси точити* – рос. *лясы* ‘пусті розмови’; *лясить* ‘теревенити, розповідати’ – не зовсім ясне; – подчеркивают они. – возможно, пов’язане з *ляскати* ‘базікати’ рос. *ляскать* ‘теревенити’ традиційно розглядалося разом з *ляси* як результат видозміни форми *балясы* ‘теревені» [ЕСУМ 3, с. 342–343].

Более решительно опроверг связь выражения с укр. *баляси*, рус. *балясы, балясина* ‘резной или точеный столбик’, ‘перила’ А.С. Мельничук, предположивший, что эта связь вторична, вызвана народно-этимологическими ассоциациями. По его интерпретации, оборот образован на основе укр. *балаяс* ‘шум’, рус. *балясы* ‘рассказы’ и под., восходящими к общеславянской основе **bal-* ‘рассказывать’ [Мельничук 1969, с. 63–64].

Слова *балы* и *лясы* широко известны в говорах и в свободном употреблении в значении ‘пустые разговоры, болтовня’. Как и корень **bal-*, корень **las-* в русских говорах характеризуется продуктивностью: *лясить* и *лясничать* ‘рассказывать о былом и небылицах’, ‘балагурить’, ‘лстьить’, ‘говорить пустяки’ зафиксированы на широком ареале. Все эти глаголы тесно связаны с экспрессивным праславянским корнем **luzg- / lyzg- / lusk- / lysk-*, имеющим широкий набор значений. В говорах слова *балы, балясы* и *лясы* сочетаются со многими глаголами, особенно – связанными с процессом говорения (*гуторить, говорить, править* и др.), либо с процессом превращения в нечто текучее (рус. *растворять, разводять*), либо с производственными процессами (*вязать, собирать, строить, городить*). Глаг.

точить (*точать*) в говорах активно сочетается с существительными, имеющими значение ‘болтовня’: донск. *точать баланды, балачку точать; точать (точить) балы (балки), брихни точать, точать (точить) ерунду*, арх. *точить балы*, белом. *точить базлы*, ставр. *балендрасы точать*, томск., ср.-обск., ирк. *лясалки точить*, яросл. *лясы-балясы точить*, пск. *точить ляскалы, точить речи*; новг. *ставры точить*; смол. *протоцить лады* ‘провести время праздно, проширывать’; вят. *точить туры* ‘болтать пустое’; смол. *хабалы точить (сплетать, собирать)* ‘пустословить’; бел. *тачыць лясы (балясы), тачыць басні*, укр. *точити баляси, точити ляси, точити баяндрасы, брихні точити, теревені точити* и т.п. Все эти выражения значат ‘болтать’, ‘пустословить’, что позволяет видеть в украинском и русских глаголах *точити, точить* не привычную сейчас семантику ‘заострять, выгачивать из металла или дерева’, а более древнее значение ‘источать какую-л. жидкость’, а переносно – ‘источать слова, говорить’. Ср. тамб. *расточать/рсточить* ‘пролить, вылить жидкость’ и влад. ‘рассказывать что-л. в шуточной форме’.

Древность конкретного значения подтверждается широкими индоевропейскими параллелями (ср. книжн. *точить слёзы* ‘плакать’, связь корней в словах *река* и *речь* и т.п.). Переход значений от ‘источать жидкость’ к ‘говорить’ – древнейшая метафора, засвидетельствованная многими языками. Ср. рус. *речь его струилась, лилась, текла, речь его плавно журчала, расточать [напрасно] речи*. Выражение *точить лясы (балясы)*, следовательно, первоначально значило ‘источать звуки, изливать речи’. Оборот возник, видимо, гораздо раньше XVIII в. Происхождение его – общевосточнославянское, вероятно, древнерусское. [Мокиенко 1980, с. 31–38].

О принадлежности слов *балы, балясы, лясы* к «звукообразительному ряду» свидетельствуют многочисленные диалектные и просторечные образования, напр.: ряз. *байвала* ‘болтун, пустомеля’, *балаболка, балагур, балакать, балантряс* ‘повеса’, *балендрасы* ‘небылицы’, волог. *баляга* ‘пустомеля’, *балясить* ‘шутить, пустословить’, ‘разговаривать’, перм. *баяла* ‘говорун, рассказчик’, *балендрасить*, влад., яросл. *калабалы* ‘сплетни, вздор, пустые разговоры’, *ляса* ‘о болтливом человеке’, ‘молва’, пск., твер. *ляскалы* ‘зубы’ (ср. *точить ляскалы* ‘зубоскалить’), *ляскотать* ‘болтать’. *Лясы* на этом фоне – «явно производно», образовано с помощью суф. *-(а)с-*, ср. *выкрутасы*, от *ля-(ля)*. Возведению В.В. Виноградовым оборота к иноязычному источнику слова *балы* ‘шары’ противоречит сочетаемость лексем в яросл. *балы гуторить* ‘балагурить, шутить’. Что касается глагола *точить*, то помимо *точить ляскалы* (соотносящегося с оборотом *чесать язык*, кемер., ирк. *лясалки точить* ‘болтать’, омск. *зубы точить* ‘то же’) он зафиксирован и в арх. *точить щечками* ‘пустословить, болтать вздор и некстати’. [Журавлев 1995, с. 425–426]. В этот ряд органически вписываются и интересующие нас укр. *точити баляси, точити баяндрасы, точити баляси з ба-*

ляндрасами, ляси точити, теревені точити, брихні точити и под.

Об исконности выражения в восточнославянском ареале свидетельствует его активное бытование в просторечии и диалектах, а также обилие вариантов в народной речи: пск., сиб. *точить балясы* волог., омск., яросл. *точить бады* ‘смеяться над кем-л., шутить, балагурить’, арх., дон. ‘болтать о пустяках’; нижегор. *точить балы-балясы* ‘разговаривать о чем-л.’; смол. *точить балышки* ‘вести пустые разговоры, заниматься болтовней’; олон. *точить (разводить/развести) балясины* ‘вести пустые разговоры, болтать от безделья’; ново-сиб. *проточить балясы* ‘проболтать попусту, провести время в пустых разговорах’; перм. *точить/проточить баляски* ‘проводить время в разговорах, пустословить’; пск. *балясы балясить (строить/настроить)* ‘весело болтать, шутить’; перм. *болтать (водить, возить) балясы* ‘то же’; перм. *балясывать балясы; говорить балясы*; алт., арх., вят., новг., омск., перм., пск. *разводить/развести балясы* ‘вести пустые разговоры’; астрах. *распускать/распустить балясы* ‘то же’; волог., калуж. *строить (распускать) балы* ‘бездельничать, вести пустые разговоры’ и др.

Как видим, погружение во внутреннюю форму двух оборотов, зафиксированных некогда Ф. Шимкевичем, вновь связало их одной общей образной нитью.

Дать прочухана, дать добру прочуханку кому

В отличие от двух предыдущих, это выражение, зафиксированное Ф. Шимкевичем, не представляет собой никакой этимологической загадки. В современном украинском языке оборот *дати прочухани (прочухана) кому* употребляется в 3 значениях – ‘дуже лаяти кого-небудь’; ‘бити, суворо карати кого-небудь; громити, розправлятися з кимсь’ и ‘гостро критикувати, сварити кого-небудь, виявляючи надмірну вимогливість’ [СФУМ 2003, с. 180], а его «страдательный» *pendant дістати/діставати прочухана від кого* – лишь в одном ‘бути битим, покараним за якусь провину’ [СФУМ 2003, с. 207]. Об исконности оборота свидетельствует его употребление в «Энеиде» И.П. Котляревского: «Дали нам грекы прочухана і самого Енея пана в три вирви вигнали відтіль» [Грінченко 3, с. 491]. Характерна и преемственность его фиксации в паремиологических и фразеологических источниках – от сборника М. Номиса, где *прочуханки дати, завдати прочухана, задати прочуханів* включено в экспрессивный ряд «ударных» поговорок: *почубеньнів дати, дати бухана, парла задати, хлосту дати /завдати), дати хлесту* [Номис 1864, с. 198] до новейших диалектных словарей [Коваленко 2019, с. 282].

Этимологический словарь украинского языка помещает слова *прочухан, прочуханка* ‘покарання (побоями)’ в словарную статью глагола *чухати* ‘терти, шкребти шкіру, щоб не свербіла; куйовдити

волосся, почиючи пальцями», признавая последний «экспрессивным утворенням» от прасл. * *česati* – ср. укр. *чесати* [ЕСУМ 6, с. 360].

Выражения с компонентом *прочухан, прочуханка* давно уже замечены украинскими этнографами, фольклористами и культурологами. Ведь на Украине он стал своеобразным старинным этнографическим термином: *дати [пам'ятного] прочухана* обозначало своеобразный деревенский ритуал «порки на меже», когда парня, достигшего совершеннолетия, на глазах всей общины пороли на меже земельных владений его отца, чтобы он всегда помнил их границы [Василенко 1885, с. 170; Скрипник 1973, с. 157–158; Івченко 1998, с. 130; Ужченко 1998, с. 159; Мокиенко 2000, с. 151]. Легко, те не менее, увидеть, что эта лингвокультурологическая коннотация – позднейшее развитие первичной семантики «ударного» физического воздействия, о чем свидетельствуют выше приведенные материалы. Но не исключено, что именно благодаря такой экстралингвистической «реминисценции» обороты с компонентом *прочухан, прочуханка* сохранили свою актуальность и в наши дни.

Показательно, что благодаря активности употребления украинский оборот *давати / дати прочуханку кому* ‘устроить взбучку, нагоняй кому-л.’ обогатил и современный русский язык, став относительно недавним русским фразеологическим неологизмом, что зафиксировано академической неографией [НРЛ–82, с. 158]. Пожалуй, почву для его неологизации подготовили и русские диалекты (в основном южнорусские), в которых употребляется как оборот, так и его варианты: курск. *дати (задати) прочухану кому* ‘сильно побить, наказать кого-л.’, где *прочухан* ‘трёпка, побои, взбучка; наказание кому-л.’; Зап. Брян., кубан., курск. *дати (задати) прочуханку кому* ‘то же’; курск. *дати прочухай* ‘подстегнуть лошадей кнутом, заставить их идти быстрее’ и *прочухай* ‘нагоняй, выговор кому-л.’; краснодар. *будет прочуханка кому* ‘угроза побить, наказать кого-л.’, где *прочуханка* ‘трёпка, побои, взбучка; наказание кому-л.’; пск., смол. *получати / получить прочуханку* ‘быть сильно побитым, крепко наказанным’ и др. Эти диалектизмы не только подтверждают первичность «ударной» семантики нашего оборота, но и его глубокие общеславянские истоки, что и отражено в словаре Ф. Шимкевича.

Де чорт не зможе, туди бабу пошли

Как показывает список паремий, зафиксированных в словаре Ф. Шимкевича и представленных в монографии Б.К. Галаса, поговорки (resp. фразеологизмы) в нем занимают львиную долю. Пословиц же здесь – всего 12:

Не мала баба клопоту, купила поросся; На чужий коровай очей не поривай, да собі дбай; Хто робивь, а на мене окощлюсь; Паны скубуться, а у мужиків чуби болять; Не то козак, що сборова, а то, що вивернувся; Коня кують, а жаба и себе лапу подставля; Тогда скажешь гоць, як выскочешь; Де чорт не зможе, туди бабу пошли; Есть в глеку молоко, та голова не влезе; Утекъ не утекѣ, и по-

бегти вольно; Чорт по титуле, коли нема ничего в шкатуле; И куца старого везе.

Несомненно, что все эти пословицы отражают украинский народный колорит и особую аксиологическую лукавинку, которая, возможно, и привлекла внимание Ф. Шимкевича. Не удивляет при этом, что две пословицы из этого ряда отражают известное гендерное неравновесие, характерное вообще для маскулинного патриархального общества в прошлом. Причем – как это ни парадоксально – если пословица *Не мала баба клопоту, купила поросся* иронически оценивает недалёковидность женщины-крестьянки, то пословица *Де чорт не зможе, туди бабу пошли* пусть и негативно, но необычайно высоко характеризует интеллектуальные и прагматические возможности «слабого пола». Известно, что нечистая сила обладает такими свойствами, как вездесущность и всеведение, и если обычная Баба его превосходит, то это – пусть и сомнительный, но тем не менее имплицитный комплимент гендерному оппозиту Мужика.

Пословица *Не мала баба клопоту, купила поросся* в переносном, дидактическом смысле, конечно, нейтрализует гендерную оппозицию, шуточно-иронически характеризуя ситуацию, что когда у людей (независимо от их пола) всё хорошо, то они сами находят себе хлопоты. Её говорящий может употребить (иногда с недовольством, осуждением) и о самом себе или о ком-л. в связи с появлением новых, часто неожиданных и не совсем приятных забот, затруднений от сделанных приобретений, добровольно принятых на себя дел и обязанностей.

Пословица известна не только украинскому, русскому и белорусскому языкам, но и польскому, где она фиксируется с 1618 г. в форме *Nie miała baba kłopotu – kupiła sobie parszywe prosię* [NKP 1, с. 41] и возводится к народному анекдоту о некогда беззаботной женщине, купившей не просто поросёнка, а – шелудивого, паршивого. Устав от хлопот, хозяйка «лечит» непослушного поросёнка палкой. Отсюда – шуточно-ироническая окраска пословицы. Поскольку и в украинском, и в белорусском, и в русском языках пословица зафиксирована лишь в источниках XIX в. и её вариантность значительно шире и разнообразнее в польском языке, то её считают полонизмом [Николаева 2010]. Однако, она имеет именно древнюю форму слова *поросся* и известна за пределами восточнославянского и польского ареала: бел. *Не мела баба клопату, дык купіла парася*; укр. *Не мала баба клопоту, та купила поросся*; пол. *Nie miała baba kłopotu – kupiła sobie prosię (ciele)*; болг. *Нямала баба работа, че си купила прасенце*; серб. *Немала баба бриге, на купила прасе*. Ср. и варианты, проясняющие трудности, с которыми столкнулась баба, купившая поросёнка. Он, видимо, оказался большим, опаршивевшим: *Не было у бабы пуску, так купила шелудивое поросся*, поэтому вёл себя неспокойно, визжал: *Не было у бабы визгу, так (да) купила поросся*. Это детализируется и вариантами пословицы у других славян. Такова и расширенная польская пословица *Baba prosię kupiła, nie miała kłopotu, Dzisiaj we dnie w*

nosy doma i u płotu kwiczy; Nie miała baba kłopotu – kupiła sobie prosię; prosię w kwik, baba w krzyk; Nie miała baba kłopotu – kupiła se parsywe prosię; prosię kwicy, baba krzyczy. Следовательно, эта пословица автохтонна для славянских языков, а не заимствована из одного из них [Мокиенко 2020, с. 87-91]. Имплицитное свидетельство этому – её фиксация в словаре Ф. Шимкевича.

Если приводимые выше украинские паремии, помещенные им в свой словарь, имели либо сугубо восточнославянский, либо более расширенный славянский ареал, то нельзя не обратить внимания и на то, что ареальная «дальнобойность» некоторых из них достигает и общеевропейских пределов. Столь «дальнобойна» именно пословица *Де чорт не зможе, туди бабу пошли*. Она давно уже укоренилась в украинской народной речи, о чём свидетельствует богатый вариантный ряд, с фундаментальной точностью представленный в паремиологической сокровищнице М.М. Пазяка. Воспроизвожу его с паспортизацией всех источников, ибо они дают объективную картину фиксаций этой пословицы во времени и пространстве:

Де чорт сам не може, там бабу пошле [Льк., 26; Ном., 174; Фр., III, 2, 322; ІМФЕ, 1-5, 461, 147]; ... *туди бабу пошле* [Укр. пр., 1963, 346]; *Де чорт не долетить, там баба добіжить* [Ком., 1]; *Де чорт не зможе, там баба допоможе* [Літ. газ., 1961, 25. IV]; *Куди не може чорт, туди пошле він бабу* [ІМФЕ, 14-3, 211, 32]; *Де диявол нічого не вдіє, там бабу пошле* [Фр., I, 2, 570]; *Де дідько не посіє, там ся баба вродить* [Льк., с. 24; Ном., с. 173; Фр., I, с. 2, 586; Укр. пр., 1963, с. 677]. [ПП 2, с. 145]; *Де чорт нічого не втне, туди бабу пошле* [Шиш.-Л., 20] [ПП 3, с. 288]; *Де дідько сам не вдіє, туди бабу пошле* [Н.-Л., 1, с. 143]; *Де чорт не вдіє, туди бабу пошле* [Н.-Л., 6, с. 78]; *Правду кажуть, де чорт сам нічого не вдіє, туди бабу пошле* [Н.-Л., 4, с. 324]. [ПП 4, с. 309]; *Де баба наном, там чорт комісаром* [Н. н., Вол.]. [ПП 2, с. 145].

Ср. также: *Біда бабу породила, а біду чортова мати* [Укр. пр., 1963, с. 366]; *Біда біду породила, а біду дідькова мати* [Льк., с. 10; Фр., I, 1, с. 38]; ... *а біду чорт* [Ном., 43; Укр. пр., 1963, с. 40]; *Нужда біду породила, а біду сам чорт* [Фр., II, 2, с. 459]. [ПП 3, с. 141].

Аналогичные украинские пословицы со своеобразными лапидарными комментариями зафиксированы и в канадском собрании В.С. Плавьюка: *Де чорт не доведе, та, бабу пошлее; Дше чорт не може, там бабу пішле* «Про лиху і сварливу жінку» [Плав'юк 1996, 2, с. 2387]; *З бабою і чорт не годен вийти на кінець* «Хитра баба і чорта обдурить», *То така баба, що й дідька не треба* «Дуже погана і ніхто з нею не дійде ладу», *Баба з чортом, як пес з хортом* «Дуже собі близькі. Подібні собі успобіленням» [Плав'юк 1998, 1, с. 4–5].

Активно и на обширном диалектном ареале употребляется пословица и в белорусской народной речи, что точно зафиксировано и паспортизировано по источникам М.Я. Грынблатом [Грынблат 1976, 2, с. 77]: *Баба хітрэй (хітрэйша ад) чорта*. [Добр.,

Смол., 1; с. Fed., 11; Сержп., с. 6]; *Баба мудрэй чорта: кагда чорт не здэлаець, баба здэлаець*. [Добр., Слов., с. 18]; *Дзе чорт не дойдзе (не зробіць), туды бабу пашле*. [Fed., с. 12; Pietk., с. 355]; *Дзе чорт сам не справіцца, туды бабу пашле*. [Fed., с. 68]; *Адзе чорт сам няймець, там бабу пашлець*. [Нос., с. 2]; *Гдзе чорт не можыць, там бабу спасылаець*. [Tyszk., с. 426. Вар.: Dubow., с. 6; Дуб., с. 17]; *Дзе чорт не можыць, баба дапаможыць*. [Mien., с. 396]; *Куды чорт не даступіцца, туды бабу пашле*. [Шпил., Бел., с. 183; Dubow., с. 183]; *Дзе сам чорт не ўспее, туды бабу пашле*. [Вас., с. 30. Вар.: Добр., Слов., с. 18]; *Як баба схоча, дык і сам чорт зарагоча*. [Грынблат 1973, Мінск]; *Баба й чорта абманець*. [Ляцкий, с. 3]; *Баба й чорта звядзе*. [Крапіва, с. 244].

Вариантное разнообразие характерно и для русского ареала пословицы: *Где бес не может, туда бабу шлют*. [Сок., с. 504]; *Где бес не сможет, там баба поможет*. [Тан. 1986, с. 38]; *Где бес не сможет, туда бабу пошлёт*. [Тан. 1986, с. 38; Ан. 1988, с. 58]; *Где сатана не сможет, туда бабу пошлёт*. [ДП 1, с. 275; Мих. 1, с. 185]; *Где чёрт не сладит, туда бабу пошлёт*. [Д 1, с. 32]; *Где чёрт не сможет, там баба переможет*. [Д 3, с. 68]; *Где чёрт не сможет, туда казака пошлёт*. [ППЗК 2000, с. 40]; *Куда чёрт не поспеет, туда бабу пошлёт*. [ДП 1, 275; Д 4, с. 597].

Казалось бы, на этом восточнославянский портрет бабы, способной перехитрить самого черта, можно было бы считать дорисованным. Однако, заглянув в четырехтомное академическое собрание польской паремиологии, легко убедиться, что этому портрету не чужды и западнославянские черты. Более того, пословица *Gdzie diabeł nie może, tam babę pošle* зафиксирована уже за 300 лет до её фиксации в словаре Ф. Шимкевича – в 1545 г. и затем воспроизводилась в самых разных вариантах в польской народной и книжной речи. Ю. Кжижановский, интерпретируя шутивную миниатюру XVI в. в кодексе Яна Олбрахта на этот пословичный сюжет, предлагает при этом и версию о его происхождении: «Aluzja do ponurej humoreski o wiedźmie, która do zagłady doprowadza zgodne małżeństwo, choć diabeł nie mógł go poróżnić». При этом прилагается (со ссылкой на многоязычное собрание А. Артхабера – [Arthaber 1900] и латинский эквивалент пословицы, придающий ей античную общеевропейскую масштабность: *Quod non potest diabolus, mulier vincit* [NKP 1, с. 35–36].

Между прочим, М.М. Пазяк в комментариях к одному из вариантов украинской пословицы также возводит её к средневековой европейской традиции: «Еразм Роттердамський виводить початок цієї і подібних приповідок від ересі северіанів і архонтів, які вчили, що жінка – витвір сатани (Фр.). Ю. Кжижановський вважає, що більшість прислів'їв про бабу і чорта сягають середньовіччя. Деякі прислів'я утворились на основі анекдотів і казок про бабу й чорта. З гумористичним забарвленням ці вислови перейшли і в художні твори: «Баба, що чорт – одна сатана» [Кроп., 5, с. 481], «Де дідько

сам не вдіє, туди бабу пошле» [Н.Л., 1, с. 143] та ін.» [ПП 2. 1990, с. 474].

Европейская масштабность поговорки о Бабе и Чёрте действительно, как сейчас говорят, «зашкаливает». Она известна всем славянским, балтийским, германским, романским языкам и при этом – примерно в одной и той же структурной форме – ср. нем. *Wo der Teufel nichts ausrichten (nicht selber kommen) kann, dahin schickt er ein altes Weib*; англ. *Where the Devil can't go, he sends his grandmother*; фр. *Où le diable ne peut aller sa mère tasche d'y mander*; исп. *En lo que el diablo no sabe hacer, pide consejo a la mujer*; литовск. *Kur velnias neįveikia, ten nusiūnčia bobą*; латыш. *Kur velns nevar tikt galā, tur viņš aizsūta sievas* и др. [Grigas 1987, с. 524] и др.

Выводы. Широта ареала украинской поговорки *Де чорт не зможе, туди бабу пошли*, зафиксированной в словаре Ф. Шимкевича, – не просто сравнительно-паремиологический факт, но и весь-

ма поучительный лингвокультурологический феномен. Сейчас, когда вслед за А. Вежбицкой, лингвокультурологи и когнитологи упорно ищут в поговорках и поговорках отражение истинно национальной языковой картины мира, русскую, украинскую, немецкую и т.д. «душу» и менталитет, необходимо, как кажется, в начале таких поисков обращаться к общечеловеческому, общеевропейскому и общеславянскому языковому и культурному наследию. И лишь затем, отслаивая от этого общего палимпсеста инкрустации старого и нового, своего и чужого, универсального и генетически маркированного, погружаться в анализ собственно национального. Подобный скрупулезный филологический анализ невозможен без надёжных лексикографических источников. Таких, как рукописный словарь Федора Спиридоновича Шимкевича, на исследование которого ужгородского студента Бориса Галаса подвиг полвека назад его Учитель – профессор Иосиф Алексеевич Дзендзелевский.

Литература

1. Бирих, Мокиенко, Степанова 2007: Бирих А.К., Мокиенко В.М., Степанова Л.И. Словарь русской фразеологии. Историко-этимологический справочник. Под ред. проф. В.М. Мокиенко. 4-е изд., стереотипн. Москва: Астрель: АСТ: Люкс, 2007. 926. [2] с.
2. Василенко 1885: Василенко В. Пам'ятковий прочухан или применение писанного закона в сфере обычного права. *Киевская старина*. 1885. V. С. 170.
3. Виноградов 1941: Виноградов В.В. Из истории русской лексики. *РЯШ*. 1941. № 2. С. 12–19.
4. Виноградов 1994: Виноградов В.В. История слов: Около 1500 слов и выражений и более 5000 слов, с ними связанных / Отв. ред. Н.Ю. Шведова. Москва: Толк, 1994. 1138 с.
5. Галас 1978: Галас Б.К. Лексико-семантическая система украинского языка первой половины XIX века (на материале рукописных словарей). Канд. дисс. филол. наук. Ужгород, 1978. 233+301 с.
6. Галас 1995: Галас Б.К. Ф.С. Шимкевич як лексикограф і українське словникарство (кінець XVII – початок XIX ст.). Ужгород, 1995. 300 с.
7. Гринченко: Гринченко Б.Д. Словарь української мови. Т. 1–4. Київ, 1909; Київ, 1969; Київ, 1997 та ін.
8. Грынблат 1976: Прыказкі і прымаўкі ў дзвюх кнігах. Складанне, сістэматызацыя тэкстаў, ўступны артыкул і каментарыі М.Я. Грынבלата. Т. 1 – 560 с.; т. 2 – 616 с. Мінск: Навука і тэхніка, 1976.
9. Державин 1939; Державин Н.С. Народная этимология. *РЯШ*. 1939. № 2. С. 39–49.
10. Ермаков 1894: Ермаков Н.Я. Пословицы русского народа. Санкт-Петербург, 1894. 42 с.
11. ЕСУМ: Етимологічний словник української мови / Гол. ред О.С. Мельничук.: У 7 т. Київ: Наукова думка. Т.1: А – Г. 1982. 631 с.; Т.2: Д – Кошці. 1985. 570 с.; Т.3: Кора – М. 1989. 549 с.; Т.4: Н – П. 2003. 656 с.; Т.5: Р – Т. 2006. 407 с.; Т.6: У – Я. 2012. 567 с.
12. Івченко 1998: А.О. Івченко. Історія та етимологія української фразеології: Бібліографічний покажчик (1864–1998). Харків: Харк. іст.-філол. т-во, 1998. 160 с.
13. Журавлев 1995: Журавлев А.Ф. В.В. Виноградов. История слов. Рецензия. *Филологический сборник* (к 100-летию со дня рождения академика В.В. Виноградова). Москва: РАН, 1995. С. 421–428.
14. Коваленко 2019: Коваленко Н.Д. Фразеологічний словник подільських і суміжних говірок. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Рута», 2019. 412 с.
15. Лавер 1992: Лавер В.И. Фраземика украинских диалектов карпатского региона: Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. Київ, 1992. 50 с.
16. Максимов 1955: Максимов С.В. Крылатые слова. Москва, 1955. 444 с.
17. Мельничук 1969: Мельничук А.С. Об одном из важных видов этимологических исследований. *Этимология*. 1967. Москва, 1969. С. 57–67.
18. Мокиенко 1973: Мокиенко В.М. Историческая фразеология: этнография или лингвистика? *Вопросы языкознания*, 1973. № 2. С. 21–34.
19. Мокиенко 1974: Мокиенко В.М. Спроба системного етимологічного аналізу українських фразеологізмів. *Мовознавство*. 1974. № 2. С. 26–36.
20. Мокиенко 1980: Мокиенко В.М. Славянская фразеология. Москва: Высшая школа, 1980. 207 с.
21. Мокиенко 2000: Мокиенко В.М. Фразеологические неологизмы в славянских языках. *Komparacja systemów i funkcjonowania współczesnych języków słowiańskich*. Redakcja naukowa Stanisław Gajda. Opole: Uniwersytet Opolski: Instytut Folologii Polskiej, 2000. С. 133–156.
22. Мокиенко 2020: Мокиенко В.М. Диалектная и историческая фразеология: перспективы взаимо-

действия, [в:] М. Rak, V.M. Mokienko (red.), Słowiańska frazeologia gwarowa II, „Biblioteka LingVariów”, t. 28, Kraków, 2020. С. 83–91.

23. Мокиенко, Никитина, Николаева 2010: Мокиенко В.М., Никитина Т.Г., Николаева Е.К. Большой словарь русских пословиц. Около 70 000 пословиц. Под общей редакцией проф. В.М. Мокиенко. Москва: «ОЛМА Медиа Групп», 2010. 1024 с.

24. Николаева 2010: Николаева Е.К. Polonica в русских пословицах. *Słowo. Tekst. Czas. Jednostka frazeologiczna w tradycyjnych i nowych paradygmatach naukowych*. Szczecin; Greifawald, 2010. С. 612–619.

25. НРЛ-82: Новое в русской лексике: Словарные материалы-82 / Н.З. Котелова, М.Н. Судоплатова, Ю.Ф. Денисенко, Т.Н. Поповцева и др.; Под ред. Н.З. Котеловой. Москва: Русский язык, 1986. 253 с.

26. Номис 1864: Українські приказки, прислів'я і таке інше: Зб. О.В. Марковича і других / Спорудив М. Номис. СПб, 1864; 3-е вид. Київ: Либідь, 1993. 766 с.

27. Плав'юк 1996: Том 2. Зібрав Володимир С. Плав'юк. Едмонтон: Кафедра української культури та етнографії ім Гуцуляків, Альбертський університет, Асоціація Українських Піонерів Альберти, 1996. 297 с.

28. Плав'юк 1998: Приповідки або українсько-народня філософія. Том 1. Зібрав, підготував до друку та опублікував Володимир С. Плав'юк. Перевидання з оригіналу 1946 року. Едмонтон, Канада: Асоціація Українських Піонерів Альберти, 1998. 355 с.

29. ПП 1-4: Прислів'я та приказки. Упорядник М.М. Пазяк. Київ: Наукова думка. Т. 1. Природа. Господарська діяльність людини. 1989. 479 с. Т. 2. Людина. Родинне життя. Риси характеру. 1990. 524 с. Т. 3. Взаємини між людьми. 1991. 440 с. Т. 4. Українські прислів'я, приказки та порівняння з літературних пам'яток. Упорядник М.М. Пазяк. Київ: Наукова думка, 2001. 392 с.

30. Скрипник 1973: Скрипник Л.Г. Фразеологія української мови. Київ, 1973. 280 с.

31. СРНГ: Словарь русских народных говоров. Под ред. Ф.П. Филина и Ф.П. Сороколетова. Главный редактор С.А. Мызников. Вып. 1–51. Л. СПб, 1965–2019 (издание продолжается).

32. СФУМ 2003: Фразеологічний словник української мови / Уклад.: В.М. Білоноженко та ін. Від. ред. В.О. Винник. Київ: Наукова думка, 2003. 1104 с.

33. Ужченко 1998: Ужченко В.Д., Ужченко Д.В. Фразеологічний словник української мови. Київ: Освіта, 1998. 224 с.

34. Фасмер: Фасмер М. Этимологический словарь русского языка / Пер. с нем. и доп. О.Н. Трубачева. Т. 1–4. М., 1965–1973.

35. ЭСБМ: Этымалагічны слоўнік беларускай мовы. Т. 1–14. Мінск: Навука і тэхніка, 1978–2017.

36. Arthaber 1900: Arthaber A. Dizionario comparato di proverbi e modi proverbiali in sette lingue (italiana; latina; francese; spagnola; tedesca; inglese; greca antica). Milano, 1900. 822 s.

37. Grigas 1987: Grigas K. Patarlių paralelės. Lietuvių patarlės su latvių, baltarusių, rusų, lenkų, vokiečių, anglų, lotynų, prancūzų, ispanų, atitikmenimis. Vilnius: Leydykla „Vaga“, 1987. 662 p.

38. Nowa księga przysłów i wyrażeń przysłowiowych polskich / Pod red. akad. Ju. Krzyżanowskiego. T. 1-4. Warszawa, 1969–1978.

References

1. Birikh, Mokiyenko, Stepanova 2007: Birikh A.K., Mokiyenko V.M., Stepanova L.I. (2007) Slovar' ruskoy frazeologii. Istoriko-etimologicheskij spravochnik [Dictionary of Russian phraseology. Historical and etymological reference book]. Pod red. prof. V.M. Mokiyenko. 4-ye izd., stereotipn. Moskva: Astrel': AST: Lyuks. 926. [2] s. [in Russian].

2. Vasilenko 1885: Vasilenko V. (1885) Pam'yatkoviy prochukhan ili primeneniye pisannogo zakona v sfere obychnogo prava [Pam'yatkovy prochukhan or the application of the written law in the sphere of customary law]. *Kiyevskaya starina*. V. S. 170 [in Russian].

3. Vinogradov 1941: Vinogradov V.V. (1941) Iz istorii ruskoy leksiki [From the history of Russian vocabulary]. *RYASH*. № 2. S. 12–19 [in Russian].

4. Vinogradov 1994: Vinogradov V.V. (1994) Istoriya slov: Okolo 1500 slov i vyrazheniy i boleye 5000 slov, s nimi svyazannykh [History of words: About 1,500 words and phrases and more than 5,000 words associated with them] / Otv. red. N.YU. Shvedova. Moskva: «Tolk». 1138 s. [in Russian].

5. Galas 1978: Galas B.K. (1978) Leksiko-semanticheskaya sistema ukrainskogo yazyka pervoy poloviny XIX veka (na materiale rukopisnykh slovarey) [Lexico-semantic system of the Ukrainian language of the first half of the 20th century (based on handwritten dictionaries)]. Kand. diss. filol. nauk. Uzhgorod. 233+301 s. [in Russian].

6. Halas 1995: Halas B.K. (1995) F.S. Shymkevych yak leksykograf i ukrains'ke slovnykarstvo (kinets' XVII – pochatok XIX st.) [Shymkevych as a lexicographer and Ukrainian lexicography (end of 17th – beginning of 19th century)]. Uzhhorod. 300 s. [in Ukrainian].

7. Hrinchenko: Hrinchenko B.D. Slovar' ukrains'koi movy [Dictionary of the Ukrainian language]. T. 1–4. Kyiv, 1909; Kyiv, 1969; Kyiv, 1997 ta in. [in Ukrainian].

8. Grynblat 1976: Prykazki i prymauki ũ dzvyukh knigakh [Proverbs and sayings in two books]. Skladanne, sistematzatsiya tekstaŭ, ũstupny artykul i kamentaryi M.Ya. Grynblata. T. 1 560 s.; T. 2. 616 s. Minsk: Navuka i tekhnika, 1976 [in Belorussian].

9. Derzhavin 1939; Derzhavin N.S. (1939) Narodnaya etimologiya [Folk etymology]. *RYASH*. № 2. S. 39–49 [in Russian].
10. Yermakov 1894; Yermakov N.Ya. (1894) Poslovitsy russkogo naroda [Russian proverbs]. Sankt-Peterburg. 42 s. [in Russian].
11. ESUM: Etymolohichniy slovnyk ukrains'koi movy [Etymological vocabulary of the Ukrainian language] / Hol. red O.S. Mel'nychuk.: U 7 t. Kyiv: Naukova dumka. T.1: A – G. 1982.631 s.; T.2: D – Koptsi. 1985. 570 s.; T.3: Kora – M. 1989. 549 s.; T.4: N – P. 2003. 656 s.; T.5: R – T. 2006. 407 s.; T.6: U – Ya. 2012. 567 s. [in Ukrainian].
12. Ivchenko 1998; A.O. Ivchenko (1998) Istoriya ta etymolohiya ukrains'koi frazeolohii [History and etymology of Ukrainian phraseology]: Bibliografichnyi pokazhchyk (1864–1998). Kharkiv: Khark. ist.-filol. t-vo. 160 s. [in Ukrainian].
13. Zhuravlev 1995; Zhuravlev A.F. (1995) V.V. Vinogradov. Istoriya slov. Retsenziya [V.V. Vinogradov. History of words. Review]. *Filologicheskiiy sbornik* (k 100-letiyu so dnya rozhdeniya akademika V.V. Vinogradova). Moskva: RAN. S. 421–428 [in Russian].
14. Kovalenko 2019; Kovalenko N. D. (2019) Frazeologichnyi slovnik podil'skikh i sumizhnykh hovirok [Phraseological dictionary of Podillia and related dialects]. Kamyanets'-Podil'skiy: TOV «Ruta» 412 s. [in Ukrainian].
15. Laver 1992; Laver V. I. (1992) Frazemika ukrainskikh dialektov karpatskogo regiona [Phrasemics of Ukrainian dialects of the Carpathian region]: Avtoref. dis. ... d-ra filol. nauk. Kyiv. 50 s. [in Russian].
16. Maksimov 1955; Maksimov S.V. (1955) Krylatye slova [Winged words]. Moskva. 444 s. [in Russian].
17. Mel'nychuk 1969; Mel'nychuk A.S. (1969) Ob odnom iz vazhnykh vidov etimologicheskikh issledovaniy [About one of the important types of etymological research]. *Etimologiya*. Moskva, 1969. S. 57–67 [in Russian].
18. Mokiienko 1973; Mokiienko V.M. (1973) Istoricheskaya frazeologiya: etnografiya ili lingvistika? [Historical phraseology: ethnography or linguistics?] *Voprosy yazykoznaniiya*. 1973. № 2. S. 21–34 [in Russian].
19. Mokiienko 1974; Mokiienko V.M. (1974) Sproba systemnoho etymolohichnoho analizu ukrains'kykh frazeolohizmiv [An attempt at a systematic etymological analysis of Ukrainian phraseology]. *Movoznavstvo*. № 2. S. 26–36 [in Ukrainian].
20. Mokiienko 1980; Mokiienko V.M. (1980) Slavyanskaya frazeologiya [Slavic phraseology]. Moskva: Vysshaya shkola. 207 s. [in Russian].
21. Mokiienko 2000; Mokiienko V.M. (2000) Frazeologicheskkiye neologizmy v slavyanskikh yazykakh [Phraseological neologisms in Slavic languages]. *Komparacja systemów i funkcjonowania współczesnych języków słowiańskich*. Redakcja naukowa Stanisław Gajda. Opole: Uniwersytet Opolski: Instytut Fologologii Polskiej. S. 133–156 [in Russian].
22. Mokiienko 2020; Mokiienko V.M. (2020) Dialektnaya i istoricheskaya frazeologiya: perspektivy vzaimodeystviya [Dialectal and historical phraseology: perspectives of interaction] [v:] M. Rak, V.M. Mokiienko (red.), Słowiańska frazeologia gwarowa II, „Biblioteka LingVariów”, t. 28, Kraków S. 83–91 [in Russian].
23. Mokiienko, Nikitina, Nikolayeva 2010; Mokiienko V. M., Nikitina T. G., Nikolayeva Ye. K. Bol'shoy slovar' russkikh poslovits. Okolo 70 000 poslovits [A large dictionary of Russian proverbs. About 70,000 proverbs]. Pod obshchey redaktsiyey prof. V. M. Mokiienko. Moskva: «OLMA Media Grupp», 2010. 1024 s. [in Russian].
24. Nikolayeva 2010; Nikolayeva Ye.K. (2010) Polonica v russkikh poslovitsakh [Polonica in Russian proverbs]. *Słowo. Tekst. Czas. Jednostka frazeologiczna w tradycyjnych i nowych paradygmatach naukowych*. Szczecin; Greifawald. S. 612–619 [in Russian].
25. NRL–82; Novoye v russkoy leksike (1986): Slovarnyye materialy–82 [New in Russian vocabulary: Dictionary materials – 82] / N.Z. Kotelova, M.N. Sudoplatova, Yu.F. Denisenko, T.N. Popovtseva i dr.; Pod red. N.Z. Kotelovoy. Moskva: Russkiy yazyk. 253 s. [in Russian].
26. Nomys 1864; Ukrains'ki prykazky, pryslivya i take inshe [Ukrainian proverbs, sayings and so on] (1993): Zb. O.V. Markovycha i druhykh. Sporudiv M. Nomys. SPb, 1864; 3-ye vyd. Kyiv: Lybid'. 766 s. [in Ukrainian].
27. Plav'yuk 1996; Tom 2. (1996) Zibrav Volodimir S. Plavyuk [Volume 2. Collected by Volodymyr S. Plavyuk]. Edmonton: Kafedra ukrains'koi kul'tury ta etnohrafii im. Hutsulyakiv, Al'berts'kyi univshrsytet, Asotsiatsiya Ukrais'kykh Pioneriv Al'berty. 297 s. [in Ukrainian].
28. Plav'yuk 1998; Prypovidky abo ukrains'ko-narodna filosofiya [Tales or Ukrainian-folk philosophy] (1998). Tom 1. Zibrav, pidhotuvav do druku ta opublikuvav Volodimir S. Plav'yuk. Perevydannya z oryginalu 1946 roku. Edmonton, Kanada: Asotsiatsiya Ukranis'kykh Pioneriv Al'berty. 355 s. [in Ukrainian].
29. PP 1–4; Prysliv'ya ta prykazky [Proverbs and sayings]. Uporyadnyk M.M. Pazyak. Kyiv: Naukova dumka. T. 1. Pryroda. Hospodars'ka diyal'nist' lyudyny. 1989. 479 s. T. 2. Lyudyna. Rodynnne zhyttya. Rysy kharakteru. 1990. 524 s. T. 3. Vzayemny mizh lyudyny. 1991. 440 s. T. 4. Ukrains'ki prysliv'ya, prykazky ta porivnyannia z literaturnykh pam'yatok. Uporyadnyk M.M. Pazyak. Kyiv: Naukova dumka, 2001. 392 s. [in Ukrainian].
30. Skrypnyk 1973; Skrypnyk L.H. (1973) Frazeolohiya ukraiyins'koi movy [Phraseology of the Ukrainian language]. Kyiv. 280 s. [in Ukrainian].
31. SRNG: Slovar' russkikh narodnykh govorov [Dictionary of Russian folk dialects]. Pod red. F.P. Fylyna i F.P. Sorokoletova. Glavnyy redaktor S.A. Myznykov. Vyp. 1–51. L.SPb, 1965–2019. (izdanye prodolzhaetsya) [in Russian].

32. SFUM 2003: Frazeolohichnyi slovnyk ukrains'koi movy [Phraseological vocabulary of the Ukrainian language] / Uklad.: V.M. Bilonozhenko ta in. Vid. red. V.O. Vynnyk. Kyiv: Naukova dumka, 2003. 1104 s. [in Ukrainian].
33. Uzhchenko 1998: Uzhchenko V.D., Uzhchenko D.V. (1998) Frazeolohichnyy slovnyk ukrayins'koi movy [Phraseological vocabulary of the Ukrainian language]. Kyiv: Osvita, 1998. 224 s. [in Ukrainian].
34. Fasmer: Fasmer M. (1965–1973) Etymolohycheskiy slovar' russkogo yazyka [Etymological dictionary of the Russian language] / Per. s nem. y dop. O.N. Trubacheva. T. 1–4. Moskva [in Russian].
35. ESBM: Etymalahichny sloŭnik belaruskay movy [Etymological dictionary of the Belarusian language] (1978–2017). T. 1–14. Minsk: Navuka y tekhnika [in Belarusian].
36. Arthaber 1900: Arthaber A. (1900) Dizionario comparato di proverbi e modi proverbiali in sette lingue (italiana; latina; francese; spagnola; tedesca; inglese; greca antica). Milano. 822 s. [in Spanish].
37. Grigas 1987: Grigas K. (1987) Patarlių paralelės. Lietuvių patarlės su latvių, baltarusių, rusų, lenkų, vokiečių, anglų, lotynų, prancūzų, ispanų, atitikmenimis. Vilnius: Leydykla „Vaga“. 662 p. [in Lithuanian].
38. Nowa księga przysłów i wyrażeń przysłowiowych polskich (1969–1978) / Pod red. akad. Ju. Krzyżanowskiego. T. 1–4. Warszawa [in Polish].

UKRAINIAN PAREMIES IN F. SHIMKEVICH'S DICTIONARY ON THE EASTERN SLAVIC BACKGROUND (AXIOLOGICAL ASPECT)

Abstract. The article is devoted to one of the aspects of research and pedagogical activity of prof. Io.A. Dzendzelevsky – to the publication of the manuscript heritage of Ukrainian lexicography. One of such dictionaries is the manuscript of FS Shimkevich, the study of which Io.A. Dzendzelevsky offered to his student B. Halas in 1971. F. Shimkevich's dictionary contains valuable materials on the vocabulary and phraseology of the Ukrainian language of the first half of the 19th century. The article offers an analysis of proverbs and sayings included in the dictionary by F. Shimkevich. Most of them, which is typical of paremiology, have an axiological orientation, usually assessing the negative phenomena of reality and human activity. Particular attention is paid to the historical-etymological and linguistic-cultural analysis of the paremias of *Baglai to beat*, *to sharpen Balyas*, *to let in forests*, *to give prochuhana*, *to give a good prokukahanka to someone*. Where the hell he can't, the woman went there. Their areal scale and axiological semantics are characterized.

Keywords: prof. Io.A. Dzendzelevsky, Ukrainian lexicography, paremiology, paremiography, paremia, proverb, saying, axiology, historical and etymological analysis of phraseology.

УКРАЇНСЬКІ ПАРЕМІЇ У СЛОВНИКУ Ф. ШИМКЕВИЧА НА СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКОМУ ТЛІ (АКСІОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ)

Анотація. Стаття присвячена одному з аспектів науково-дослідної та педагогічної діяльності проф. Й.О. Дзендзелівського – виданню рукописної спадщини української лексикографії. Один із таких словників – рукопис Ф.С. Шимкевича, дослідження якого Й.О. Дзендзелівський запропонував своєму студенту Б. Галасу в 1971 р. Словник Ф. Шимкевича містить цінні матеріали з лексики і фразеології української мови першої половини ХІХ ст. У статті пропонується аналіз прислів'їв і приказок, унесених Ф. Шимкевичем у словник. Більшість із них, що типово для пареміології, має аксіологічну спрямованість, оцінюючи, як правило, негативні явища дійсності та діяльності людей. Особлива увага приділяється історико-етимологічному й лінгвокультурологічному аналізу паремій *баглаї бити*, *балаєси точити*, *підпускати лясц*, *дати прочухана*, *дати добру прочуханку кому*. *де чорт не зможе, туди бабу пошли*. Характеризується їх ареальна масштабність та аксіологічна семантика.

Ключові слова: проф. Й.О. Дзендзелівський, українська лексикографія, пареміологія, пареміографія, паремія, прислів'я, приказка, аксіологія, історико-етимологічний аналіз фразеології.

© Мокієнко В., 2021 р.

Валерій Мокієнко – доктор філологічних наук, професор Інституту славістики Грайфсвальдського університету, Грайфсвальд, Німеччина; mokienko40@mail.ru; <https://orcid.org/0000-0002-0264-0576>; ScopusID: 55676245400

Valery Mokienko – Doctor of Philology, Professor at the Institute of Slavic Studies, University of Greifswald, Greifswald, Germany; mokienko40@mail.ru; <https://orcid.org/0000-0002-0264-0576>; ScopusID: 55676245400

РОЛЬ КОНТЕКСТУ ПРИ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ФРАНЦУЗЬКОЇ ЕНАНТІОСЕМІЇ

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.

Випуск 2 (46)

УДК 811.133.1'37

DOI:10.24144/2663-6840/2021.2(46).156–163

Ніколаєску Е. Роль контексту при інтерпретації французької енантіосемії; кількість бібліографічних джерел – 26; мова українська.

Анотація. У сучасній лінгвістиці простежується значний інтерес до дослідження контекстуальної художньої семантики, оскільки художній текст має велике смислове навантаження, наділений складною системою конотативних значень, містить додатковий імпліцитний зміст. Здатність лексичної системи французької мови збагачуватися шляхом розширення значення похідного слова, а також відсутність наукових праць, присвячених дослідженню художньої контекстуальної енантіосемії, ставить перед нами *завдання* її розгляду.

Мета роботи – визначити роль контексту при інтерпретації французької контекстуальної енантіосемії. Джерельною базою дослідження слугували франкомовні художні твори ХХ – початку ХХІ століть.

З'ясовано, що контекст відіграє основну роль при інтерпретації енантіосемії. Незнання контексту спричинює труднощі при розумінні окремих слів, словосполучень, фразеологізмів, речень, оскільки значення слова створює контекст, і контекст створює значення. Контекст дає можливість слову виявити свої приховані потенційні можливості, має виборчу й уточнюючу роль.

Ми розглядаємо енантіосемію не як недолік мови, а як один із факторів, що детермінує її розвиток, зокрема контекстуальні природи смислу. Енантіосемія як одне з джерел поляризації значення є, з одного боку, вираженням мовної економії, а з іншого, – наповнює мовні одиниці новим, часом незвичайним і несподіваним, лексичним і граматичним змістом, передаючи діаметрально протилежні внутрішньослівні номінативні значення або емоційно-оцінні конотації.

Встановлено, що у художніх творах французької мови явище енантіосемії не є дуже поширеним й мовлення персонажів не багате на загальномовні та контекстуальні енантіолексеми, однак, вони є яскравою ознакою мовостилу французьких письменників.

У франкомовних художніх творах ХХ – початку ХХІ століть контекстуальна енантіосемія частіше зустрічається в мікроконтексті, макроконтексті, вербальному та невербальному контекстах та їх підвидах; контекст не завжди уточнює значення слова, іноді в контексті твору виникає гра слів, яка розширює значення слова, внаслідок чого висловлення отримує гумористичний, іронічний ефект; у художніх творах французької мови зустрічається номінативна й емоційно-оцінна експресивна енантіосемія; основними шляхами творення енантіосемії є: конверсія, конотація, слова загального значення; відповідно, основними видами контекстуальної енантіосемії є: конверсиви, конотативи, асоціативи. Енантіосемічна лексика, у досліджених художніх текстах, найчастіше представлена дієсловами, іменниками, прикметниками, прислівниками і вигуками.

Ключові слова: контекст, вербальний контекст, невербальний контекст, енантіосемія, енантіолексема, контекстуальна енантіолексема, лексичне значення, мова, мовлення.

Постановка проблеми. У сучасній лінгвістиці простежується значний інтерес до дослідження контекстуальної художньої семантики, оскільки художній текст має велике смислове навантаження, наділений складною системою конотативних значень, містить додатковий імпліцитний зміст. Здатність лексичної системи французької мови збагачуватися шляхом розширення значення похідного слова, а також відсутність наукових праць, присвячених дослідженню художньої контекстуальної енантіосемії, ставить перед нами *завдання* її розгляду.

Аналіз досліджень. Взаємозв'язок лексичного значення слова та контексту є актуальною проблемою для лінгвістів. Ця проблема розглядається у сфері лексикології, семантики, лексикографії, стилістики, прагматики. Вказане питання висвітлювалося в працях багатьох науковців, зокрема Ж. Вандрієса, У. Вайнрейха, Л. Вітгенштейна, В. Виноградова, Р. Карстона, М. Кочергана, О. Мельничука, О. Потебні, Л. Єльмслева, однак, незважаючи на це, термін *контекст* і досі залишається одним із невідзначених і неоднозначних.

Зазначимо, що попри розмаїття наукових досліджень енантіосемії доводиться констатувати відсутність спеціальних студій, присвячених дослідженню контекстуальних енантіолексем у французькій мові, що і є **актуальністю** пропонованого дослідження.

Мета роботи – визначити роль контексту під час інтерпретації французької контекстуальної енантіосемії.

Об'єктом дослідження є контекст у художніх творах французької мови ХХ–початку ХХІ століть, предметом – роль контексту при інтерпретації французької енантіосемії. Джерелом фактичного матеріалу дослідження слугували франкомовні художні твори ХХ–початку ХХІ століть. У дослідженні застосовано системний підхід із використанням **методів** аналізу та узагальнення, семантичного, контекстуального, інтерпретаційного, етимологічного методів, що дозволило всебічно розкрити поставлену проблему дихотомічної єдності контексту й енантіосемії. Наукова новизна отриманих результатів полягає в тому, що з'ясовано роль контексту при інтерпретації французької енантіосемії. Теоретична цінність до-

слідження полягає в узагальненні дефініції контексту та уточненні його класифікаційних параметрів. Практична цінність статті – застосування отриманих результатів в освітній практиці для викладання курсів із лексикології, теорії та практики перекладу тощо.

Виклад основного матеріалу. В мовознавчих дослідженнях термін *контекст* (лат. *contextus* – поєднання, зв'язок) має різні дефініції. Так, Академічний тлумачний словник української мови дає таке визначення: «контекст – закінчений за змістом уривок тексту, що дає змогу встановити значення слова або речення, які входять до його складу» [СУМ 1973, Т. 4, с. 268]. У Лінгвістичному енциклопедичному словнику *контекст* розглядається як «фрагмент тексту, що включає обрану для аналізу одиницю, необхідний і достатній для визначення значення цієї одиниці, що є несуперечливим відносно спільного змісту вказаного тексту» [ЛЭС 2002, с. 238]. Г. Колшанський дає таке тлумачення *контексту*: «сукупність умов, які визначають конкретне однозначне виявлення якогось мовного явища (лексичного, граматичного)» [Колшанский 1978, с. 32]. Тобто у всіх цих визначеннях акцентується його функція допомогти встановити значення використаної мовної одиниці, не лише лексичної. Крім того, підкреслюється його роль не тільки необхідного, але й достатнього елемента для інтерпретації, наприклад: 1) *Un gendarme qui parle d'imprudence, de vitesse excessive, du brouillard annoncé la veille et de certains corps qui n'ont pas encore pu être identifiés* [Gavalda 2001, p. 38]; 2) *Il éprouvait un certain sentiment, mais aucune attirance, c'était son problème depuis des années, les adultes lui faisaient peur physiquement* [Rigottier-Gois 2016, p. 113]. Прикметник *certain* означає 'достовірний, визначений' та 'якийсь, невизначений'. Тут контекст уточнює вживання значення 'якийсь, невизначений'.

На думку М. Кочергана, «контекст – це умови вживання слова», при цьому під умовами розуміється не лише мовне, а й позамовне оточення (мовленнєва ситуація, культурно-історичні, суспільні, світоглядні фактори, тобто акцентується роль умов інтерпретації існуючого словесного контексту) [Українська мова: енциклопедія 2004, с. 270]. Французький лінгвіст Ж. Вандрієс також наголошував на тому, що: «В усіх випадках значення слова визначається контекстом. Слово ми ставимо в оточення, що виявляє його значення кожного разу і в даний момент. Ніщо інше, а саме контекст, всупереч різноманітності значень даного слова, надає йому його "особливого" значення; ніщо інше, а саме контекст, очищає слово від його колишніх значень, нагромаджених пам'яттю, і створює йому його "актуальне" значення» [Вандриес 1937]. Таким чином, він акцентує увагу на можливості виникнення певного контекстуального значення, не зафіксованого словником, тобто мовою (отже, підкреслюється дихотомія, смисл (у контексті) – значення (у мові)), і це значення-смисл може зумовлюватися екстралінгвістичною ситуацією також, наприклад: *Ce soir c'est LA fête de l'été. Le comte et la comtesse de La Rochepoucaut reçoivent pour leur cadette Eléonore.*

Tout le gratin en sera [Gavalda 2001, p. 46]. Лексема *le gratin* має значення 'траген, запіканка' та розм. 'вершки суспільства, еліта'. Тут вжито друге значення.

Н. Амосова трактує контекст як «сполучення семантично реалізованого слова (тобто щодо реалізації значення якого виділяється контекст) із вказаним мінімумом (тобто елементом мовного ланцюга, що несе потрібну семантичну вказівку)» [Амосова 1963, с. 28]. Таким чином, існують мовні одиниці, для інтерпретації яких достатньо мінімального вербального мікроконтексту, який французькі дослідники називають *контекстом*, і одиниці, для інтерпретації яких потрібен широкий макроконтекст, іноді навіть цілий текст. Тому прийнято зараз розмежовувати мікроконтекст і макроконтекст, лівий і правий контекст, лінгвістичний (вербальний) та екстралінгвістичний (невербальний), експліцитний та імпліцитний тощо. Розглянемо декілька прикладів мікроконтексту.

1) *Emilie! Viens dire bonjour. Tu reconnais bien Raymonde, Madame Bourrit? – Bonjour Emilie. Oh, comme tu as grandi! Je ne t'aurais jamais reconnue. Tu es vraiment magnifique! Tu te souviens de moi? – Bonjour Madame Bourrit. À vrai dire, je ne vois pas très bien... Emilie saluait avec un grand sourire à cette petite dame aux joues rebondies et rosées sous son fichu en soie beige* [Rigottier-Gois 2016, p. 23]. Лексема *bonjour* та словосполучення *dire bonjour* означають 'привітатися' та 'попрощатися'. Тут, за допомогою мікроконтексту, читачам зрозуміло, що використано значення 'привітатися'.

2) *Le bateau arrêté, s'il faisait frais, on s'enfermait dans le salon, et, après avoir allumé un feu doux, pour chasser l'humidité ou le brouillard, qui étaient mauvais pour le malade, on apportait les lampes* [Malot 1933, p. 178]. Дієслово *chasser* має значення 'ловити, гнатися за...' й 'звільнитися, відганяти'. В даному прикладі, мікроконтексту достатньо для правильної інтерпретації речення – 'позбутися від вогкості'.

3) *Héré, c'est toi louloute? Tu ne pouvais pas m'appeler au lieu de rentrer comme une voleuse. – Maman, je suis en haut. J'ai appelé et même klaxonné, mais personne ne répond... Comme d'habitude* [Rigottier-Gois 2016, p. 17]. Лексема *louloute* означає: 'шпіц (порода собак)' і розм. 'сонечко, котик (ласкаве звернення)'. Мікроконтекст підтверджує значення 'сонечко, котик'.

Більшість вітчизняних та зарубіжних вчених стверджують, що слово може бути багатозначним саме поза контекстом. Р. Будагов зазначає, що слово багатозначне і поза контекстом, а «контекст, оточення, в яке потрапляє слово, надає йому точне значення. Яким би багатозначним не було слово, в тексті, в діалозі воно отримує певне значення. Контекст усуває полісемію слова» [Будагов 1947, с. 7–8], наприклад: лексема *la maîtresse* має значення: 1) 'хазяйка': *Autrui, pièce maîtresse de mon univers* [Le petit Robert 1 1985, p. 1134]; 2) 'вчителька': *J'ai été heureux une seule année à l'école, c'était en grande section de maternelle avec une maîtresse qui s'appelait Marie* [Gavalda 2002, p. 13]; 3) 'коханка': *Parce qu'il ne fallait pas le rater l'avion, il y avait la*

maîtresse dedans! Vous savez, la maîtresse, cette jeune femme impatiente qui vous agace un peu les nerfs. Pas le temps pour une scène de ménage, vous pensez... [Gavalda 2003, p. 54].

Отже, мова творить, формує думку. У художніх творах мовознавці розглядають слово як реалізовану в контексті лексичну одиницю, тобто в одному значенні. Однак для деяких багатозначних слів неоднозначність у більшості контекстів не зникає. Так у контексті твору виникає гра слів, (стилістичний прийом, який будується на використанні омонімії (включно з омоформами, омофонами, омографами), паронімії, полісемії (зокрема, переносне значення слова), синонімії, антонімії, спільнокоренових лексем, малапропізмів, слів або словосполучень із протилежними значеннями), що є характерною властивістю французької літератури, тож, контекст не уточнює, а розширює значення слова, так виникає гумористичний, іронічний ефект і можна стверджувати, що це одна з функцій енантіосемії, і, як зазначав Г. Гегель, енантіосемію використовують у творах для того, щоб доставляти радість мисленню.

Розрізняють такі види вербального контексту:

1) лексичний контекст – лексичні значення мовних одиниць, тематичний характер лексем;

2) морфологічний контекст – це сукупність актуальних морфем і форм;

3) синтаксичний контекст – це фіксовані синтаксичні конструкції, синтаксичні позиції і функції, які ставлять у певні синтаксичні рамки аналізовану одиницю;

4) стилістичний контекст – це сукупність конотативних і неконотативних значень усіх інших мовних одиниць, у якій найчастіше реалізується стилістичне значення заданої мовної одиниці [Мацько та ін. 2003, с. 180–184].

Типологію вербального контексту, за роллю, яку він відіграє, доповнила І. Торсуєва. Дослідниця виокремлює:

1. Визначальний контекст – знімає багатозначність мовної одиниці, окреслює тільки одне з її значень, що є актуальним для окремого тексту.

2. Підтримуючий контекст – забезпечує повторюваність значення певної мовної одиниці.

3. Породжуючий контекст – сприяє створенню нового значення мовної одиниці, відмінного від загальновідомого.

4. Компенсуючий контекст – доповнює значення мовної одиниці, що допомагає адресатові її адекватно інтерпретувати.

5. Інтенсифікуючий контекст – забезпечує наростання смислового навантаження в процесі розгортання тексту, сприяє актуалізації різних значень окремих мовних одиниць, що збагачує твір [ЛЭС 2002, с. 238–239].

Для невербального контексту характерні висловлення, які залежать від конкретного оточення і часом набувають у різних ситуаціях протилежного значення. Виокремлюють такі типи невербальних (ситуативних) контекстів:

1. Одиначний ситуативний контекст (висловлене має сенс тільки в даній ситуації).

2. Типовий ситуативний контекст (висловлення сприймається правильно тільки в певних ситуаціях, зрозумілих частині мовців (за фахом, уподобанням)).

3. Соціально-історичний контекст (події, факти, дати з огляду на філософсько-світоглядні та історико-національні пріоритети мовців) [Мацько та ін. 2003, с. 180–184].

Н. Амосова розрізняє лексичний, синтаксичний, морфолого-синтаксичний, конструктивний та змішаний контексти. На відміну від багатьох інших науковців, дослідниця розглядає контекст не лише як оточення слова, а як єдність реалізованої лексичної одиниці та контекстуального індикатора, тобто враховує їхню взаємодію [Амосова 1962].

Т. ван Дейк виокремлює й комунікативний контекст мовця та слухача [Дейк ван 1989, с. 70]. На думку Г. Колшанського, комунікативному контексту підпорядковані інші контекстні типи: лінгвістичний, паралінгвістичний, ситуаційний, культурний, психологічний [Колшанський 1980, с. 29].

В. Миркін розробив шість типів бінарних опозицій контекстних різновидів як протиставлень: вербальний – ситуативний контексти; фізичний – психологічний контексти; контекст культури – психологічний контекст; лінгвістичний – паралінгвістичний контексти; лінійний – структурний контексти; операційний – комунікативний контексти. У своїй роботі В. Миркін основну увагу приділяє комунікативному контексту. Вчений запропонував розглядати комунікативний контекст як «організацію контекстів і опору на контексти, як вербальні, так і невербальні» [Миркін 1978, с. 95–96]. На думку вченого, саме комунікативний контекст забезпечує вираження істинного сенсу мовного акту (тобто референцію, інтенцію, модальність висловлювання), що і становить сутність комунікації.

Г. Кук виокремлює три види контексту: текстуальний, соціальний, психологічний. Учений наголошує, що при дослідженні художньої літератури слід враховувати нелінгвістичні чинники контексту (контекст, паралінгвістичні чинники, інтертекст, фізична ситуація, соціальна та культурна ситуації) [Cook 1990] і це, особливо важливо при інтерпретації такого психічного явища як енантіосемія.

Під час дослідження художнього тексту вчені застосовують поняття *вертикального контексту* – історико-філологічного тла тексту як літературного твору; фіксується в тексті завдяки *коментарю, алюзії, комізму, пародії; зовнішнього контексту* – указівка на час, історичні умови створення тексту, місце його виникнення в соціальному, культурному, етичному відношенні; *соціокультурного контексту* – умови, у яких наявна інформація сприймається як вторинна, оскільки вона пов'язана певними асоціативними зв'язками із загальним сюжетом, певним художнім твором, іншими творами, їхніми персонажами, зафіксованими у свідомості автора й читача, без чого текстова комунікація буде неповною [Селіванова 2008, с. 250].

Стосовно енантіосемії контекст виконує наступні функції: «є засобом відбору та актуалізації

потрібного значення; модифікує смисл у межах одного значення, уточнює його, розширюючи або обмежуючи клас денотатів; слугує засобом синкретизації значень полісемічного слова; формує оказіональне значення; виступає засобом десемантизації» [Українська мова: енциклопедія 2004, с. 251–252].

Зважаючи викладене вище, можна підсумувати, що наше дослідження енантіосемії показує, що для її аналізу важливими є такі види контекстів: мікроконтекст; макроконтекст; лівий і правий контексти; вербальний (лексичний, морфологічний, синтаксичний, стилістичний, визначальний, породжуючий, компенсуючий, інтенсифікуючий) та невербальний (одиничний ситуативний контекст, типовий ситуативний контекст, соціально-історичний контекст) контексти; експліцитний та імпліцитний контексти; текстуальний та психологічний контексти; соціокультурний контекст.

Зазначимо, що в межах контексту відбуваються два взаємопротилежні процеси: *десемантизація* та *гіперсемантизація*.

Десемантизація – це втрата словом свого основного тематичного значення, найчастіше причиною цього є полісемія. Слово набуває велику кількість переносних значень і втрачає своє первісне, основне значення. Внаслідок десемантизації, наприклад, (в українській мові) з'являються інтер'єктиви: *Жах! Страх, як гарно!* Ці слова втратили своє іменникове категоріальне лексичне значення і набули емоційно-виражального значення. Отже, одним із найпоширеніших шляхів творення енантіосемії є конверсія (перехід в іншу частину мови), наприклад:

1) *Le vol international semblait interminable. Près de 24 heures avec une escale à Los Angeles, le premier sentiment de ce voyage pour Émilie fut: la vache, c'est long!* [Rigottier-Gois 2016, p. 79]. Лексема *vache* означає: 'ім. корова'; 'виг. чорт забирай!'.

2) *28°C? À cinq heures du matin? Ça va être quoi à midi? On a quitté Paris, en plein mois de février, le thermomètre affichait -8°. Putain, 30° de différence entre hier et aujourd'hui, on va souffrir!* [Rigottier-Gois 2016, p. 80]. Лексема *putain* означає: 'ім. повія'; 'виг. Чорт! Ось тобі й маєш!'.

3) Дієслово *consulter* означає: 'v. intr. (1410; lat. consultare) консультиватися, звертатися за порадою': *Le docteur X consulte le mardi* та 'v. tr. консультивати, проводити консультації': *En toutes choses, il faut consulter la raison autant que l'amitié* [Le petit Robert 1 1985, p. 376].

4) Іменник *patate* передає два значення 'батат, солодка картопля': *Il était en train d'éplucher mille milliards de kilos de patates. Il avait l'air plutôt content. Ses pieds avaient disparus sous une montagne d'épluchures* [Gavalda 2002, p. 78] й 'дурень': *Il les déniche dans la rue, patate* [Le petit Robert 1 1985, p. 1375].

Не менш поширеним шляхом утворення енантіосемії є і десемантизація, коли створений вигук може виражати як позитивне, так і негативне гіперболічне значення, що часто використовується письменником у художньому творі, при моделюванні емоцій персо-

нажів у діалогах тощо, наприклад: *Mon Dieu qu'il est laid, il est encore plus laid qu'avant. Jean-Pierre, c'est toi? – Ben qui veux-tu que ce soit? – ... Mon Dieu... Ca va? – Pourquoi tu me demandes ça? – A cause de l'accident évidemment! Ca fait deux heures que j'essaye de t'appeler sur ton portable mais ils disent que toutes les lignes sont saturées! Ca fait deux heures que je suis là à stresser comme un malade! J'ai appelé ton bureau au moins dix fois!* [Gavalda 2001, p. 21]. Словосполучення *Mon dieu* ('боже мій! Господи!') уживається для вираження подиву, здивування, хвилювання, як у позитивному, так і в негативному, іронічному значенні. В першому прикладі прикметник *laid*, у другому – іменник *l'accident* уточнюють вживання словосполучення в негативному значенні.

Інший шлях творення енантіосемії, це гіперсемантизація – збагачення слова новими значеннями, нарощення і посилення денотативно-десигмативного змісту конотативним [Мацько та ін. 2003, с. 180–184]. Так, важливою функцією контексту є його здатність формувати оказіональне значення слова (слово набуває нового смислового або емоційного відтінку), яке поза контекстом неможливе. Аналізовані нами контексти художніх творів пропонують велику кількість конотативних енантіолексем різного типу. Наприклад: лексема *hurler* означає 'вити, ревіти, горланити, викрикувати, кричати від болю': *Pleurer. Pleurer devant moi, même. Et là, quel homme admirable j'étais quand j'y repense, j'ai pris mon courage à deux mains et je suis allé hurler avec les loups* [Gavalda 2003, p. 121]; *Les larmes aux yeux, elle vit ce petit visage se déformer et se mettre à hurler sans aucun son* [Rigottier-Gois 2016, p. 20]; *J'avais 9 ans, l'homme complètement bourré m'a battu et laissé pour mort. J'ai dû mon salut au fait qu'il se soit assoupi dans son vomit. J'ai pris mes jambes à mon cou, couru, couru en hurlant tout ce que je pouvais à travers champs. J'ai finalement pu rejoindre ma maison, la peur au ventre* [Rigottier-Gois 2016, p. 48–49]. Однак, залежно від контексту дієслово *hurler* може мати й меліоративне значення 'кричати від щастя; радіти', наприклад: *J'avais envie de hurler mon bonheur au monde entier: "Écoutez-moi tous, JE SUIS ENCEINTE, et peu m'importent les conséquences!!!"* [Ritz 2017, p. 7]; *Les chiens m'attendaient. Entre Bozo qui hurle de joie à la mort et Micmac qui fait des bonds de trois mètres... c'est la fête. On peut dire que ça c'est de l'accueil!* [Gavalda 2001, p. 30].

Як бачимо, слово – це ціла система відтінків – лексико-семантичних варіантів, які і визначають значення слова, кожного разу 'виявляючись' у різних контекстах. Значення однієї й тієї ж лексеми може варіювати в контексті від меліоративного до пейоративного й навпаки або залишитись нейтральним. Отже, між значенням слова та контекстом існує тісний зв'язок.

Щодо співвідношення значення слова й контексту Н. Сердобінцев зазначає, що «контекст виявляє, актуалізує потрібні й створює ситуативні значення, "відтінки" і "забарвлення". Індивідуальні, соціальні, професійні, асоціативні та інші додаються до виділеного значення. Вони не входять у мовне

значення, а супроводжують його в мовленні, тексти, доповнюючи чи створюючи смисл, образ, підтекст» [Сердобинцев 1981, с. 9–10], наприклад: *Émilie avait rapidement sympathisé avec deux anciennes qui respiraient la joie de vivre, trouvaient toujours les mots justes, réconfortants bien qu'ayant elles aussi traversé leurs lots de souffrances. Elle s'installa entre les deux amies. Isabelle, dit Zaza, autoentrepreneure de 36 ans, était la gérante d'une petite entreprise de nettoyage à l'allure sportive* [Rigottier-Gois 2016, p. 54]. Лексема **ancien** означає 'старий, древній', однак в даному контексті вжито протилежне значення (36-річна жінка не є старою).

Контекст грає велику роль при інтерпретації енантіосемії. Сучасне французьке мовлення демонструє широкі можливості контекстуального збагачення в межах опозиції протилежності. Французька мова налічує велику кількість слів загального значення, а її 'абстрактність' дозволяє їхне маніпулювання у контексті, що може спричинити неочікувані семантичні нюанси [Смущинська та ін. 2012, с. 442]. Так, ще одним шляхом творення енантіосемії є слова загального значення, наприклад: 1) *Tout ce qui se passe à l'école, c'est comme si c'était du chinois pour moi* [Gavalda 2002, p. 12]. Лексема **chinois** означає 'китайська мова', проте в даному контексті вираз **c'était du chinois** означає 'щось складне, незрозуміле', тобто отримує негативне значення. 2) *Ce garçon a une tête en forme de passoire, des doigts de fée et un coeur gros comme ça* [Gavalda 2002, p. 17]. Подібний приклад простежимо і з лексемою **passoire** – 'шумівка, сито, друшляк', яке в контексті отримало негативне значення 'дірява пам'ять', 'голова як решето'.

У різних письменників думки утворюються по-різному, оскільки вони мислять неоднаково, тому лексика в художній літературі використовується як у прямому, так і в переносному, похідному значеннях. Це залежить від того, який зміст, смисл письменники вкладають у слова.

Для правильної інтерпретації енантіолексеми обов'язкове детальне вивчення контексту, в якому ця енантіолексема зустрічається, також слід з'ясувати, що саме автор хотів нам повідомити, використовуючи подане слово чи вираз, тому частіше енантіосемія має не мовний, а мовленнєвий характер, є контекстуальною, а не мовною, оскільки її показником, здебільшого, виступає інтонація, яка надає мові більшої виразності, емоційності, несе в собі великий стилістичний потенціал й особливо продуктивна у розмовному та художньому стилях.

Семантична структура енантіолексем у художньому мовленні може мати конотативні значення, пов'язані, в основному, з індивідуально-авторським баченням світу. Так виникають асоціативи, наприклад: *Le réveil est dur, je suis prise de tremblements..., mes dents s'entrechoquent et me renvoient un bruit régulier, agaçant, plus tard on me dira que je suis restée comme ça pendant 2 heures, les questions se bousculent dans ma tête : où suis-je ? Que s'est-il passé? Pourquoi? OUI POURQUOI? Les souvenirs émergent doucement, comment quelqu'un pouvait-il*

accepter de faire une horreur pareille, la réponse fusa évidente "L'ARGENT!" [Ritz 2017, p. 16]. Лексема **argent** позначає 'гроші, багатство' й у більшості випадків має позитивні асоціації: багатство, влада, прибуток, достаток, розкіш, благополуччя тощо. Однак у цьому прикладі за допомогою макроконтексту (за певну грошову винагороду, на прохання батьків, лікар зробив дівчині аборт (під претекстом звичайного огляду), хоча вона була проти), читачам стане зрозуміло, що лексема **argent** використана з негативним конотативним значенням – жадібність, продажність, вигода, зло, корупція тощо.

Автори використовують лексеми із традиційною семантикою у прямому значенні, які здатні набувати у художньому мовленні переносних значень, що впливає на уяву читача, надає контекстові більшої емоційності, експресивності, наприклад: *À peine eut-elle franchi le pas de la porte que l'air devint pesant, les murs de mon petit deux-pièces semblèrent se resserrer sur moi, la litanie allait commencer...* [Ritz 2017, p. 11]. В даному прикладі іменник **la litanie** ('молитва'; тут – 'докори, звинувачення') вжито в переносному, пейоративному значенні.

Тож лексичні одиниці з енантіосемічним компонентом розширюють семантику похідного слова, сприяють утворенню нових семантичних значень лексичних одиниць.

У контексті художнього мовлення зустрічається номінативна й емоційно-оцінна експресивна енантіосемія.

Номінативна енантіосемія не має особливої експресивності. Тут виявляються лексико-семантичні особливості одиниць – протиставляється сигніфікативний компонент значення, оскільки позначаються різні дії. Наприклад: дієслово **louer** позначає як 'здати в оренду': *Le propriétaire a trouvé plus simple ensuite de louer meublé* [Le petit Robert 1 1985, p. 1113] так і 'взяти в оренду': *Je déteste bosser chez Pramod mais sans ça? Je mets du Gemey qui pue à quatre quatre-vingt-dix, je loue des films au Vidéo Club de Melun et je note le dernier Jim Harrison sur le cahier des suggestions de la bibliothèque municipale?; Désolé, mais mes rudiments en langue tahitienne sont très limités et je n'ai pas tout compris, je cherche une maison à louer et j'aime beaucoup le style de ce faré* [Rigottier-Gois 2016, p. 103]. Як бачимо, протилежні значення характеризують одну і ту ж сферу вживання, однак з різних сторін.

Емоційно-оцінну експресивну енантіосемію спостерігаємо в таких прикладах.

1) *J'apprécie souvent cette première bière matinale, bien fraîche, c'est celle qui remet en place les idées. On appelle cela faire les niveaux, ah, ah, ah* [Rigottier-Gois 2016, p. 108]. Вигук **ah** означає 'ах! а! о! і 'ха-ха!'. В цьому прикладі контекст уточнює вживання значення 'ха-ха'.

2) *Bravo, bravo, bravo! On a tout enterré, nos amis, nos rêves et nos amours, et maintenant, ça va être notre tour! Bravo, les amis!* [Gavalda 2003, p. 125]. Первинне значення вигуку **bravo** – схвалення, захоплення, похвала 'браво!', 'молодець!'. Але в цьому контексті вигук **bravo** набуває імпліцитного смис-

лу негативної оцінки, глузування (в реченні наявна суперечливість лексем 'браво' і 'поховати'). Таким чином, позитивна конотація вигуку *bravo* відходить на другий план, і контекст породжує новий негативний, іронічний відтінок значення – 'несхвалення, осудження, невдоволення'.

На відміну від номінативної енантіосемії, емоційно-оцінна енантіосемічна лексика має прагматичний характер, який виявляється в прагненні наділити суб'єкт позитивними або негативними характеристиками, а саме – дати суб'єктивну оцінку, що ґрунтується на його ціннісній орієнтації у світі. Енантіосемія, на думку Н. Ефімової, це «оказіональна меліорація пейоративів і пейорація меліоративів» [Ефімова 2013, с. 142].

Також було помічено, що багато французьких прикметників та прислівників, таких як *bon, mauvais, beau, jolie, terrible, intéressant, méchant*, можуть приймати в контексті протилежне значення, наприклад:

1) *Qu'est-ce que c'est que ce travail de grouillot dans les caves d'un musée quand on sait de quoi tu es capable? C'est du temps perdu. Tu fais quoi? Des copies? Des moulages? Tu bricoles. La belle affaire! Jusqu'à quand? Jusqu'à la retraite?* [Gavalda 2003, p. 93].

2) *Elle l'aimait bien ce vieux renard, mais il fallait qu'elle dorme parce qu'il était terrible!* [Gavalda 2003, p. 108].

3) *Le regard scrutateur du médecin me dévisageait; – Intéressant! dit-il. Maintenant que vous êtes là, je peux vous examiner pour voir si tout va bien... qu'en pensez-vous?* [Ritz 2017, p. 8].

Найбільш частотним джерелом експресивності є використання енантіосемічної лексики з метою створення іронічного ефекту, так як практично будь-яка мовна одиниця може бути реалізована в тексті в діаметрально протилежних значеннях [Горелов 1986, с. 40], наприклад:

1) *André, grand sportif, lit l'Equipe tous les matins et ne rate jamais un match à la télévision* [Debyser 1980]. У цьому прикладі антифразисна контекстуальна енантіосемія показує суперечливість номінації персонажа і його дій, тут саме знання ситуативного контексту допомагає: не можна бути 'великим спортсменом', дивлячись весь час телевізор і читаючи спортивну газету.

2) *Tu as eu un zéro en histoire? Ah, bravo! Félicitations! Tu es sans doute très fier de toi?* [Debyser 1980]. У цьому прикладі також наявна антифразисна контекстуальна енантіосемія, коли говориться одне, а мається на увазі протилежне.

3) *Bokassa en exil réduit son train de vie. Il vit maintenant dans un "petit" appartement de 130 m²* [Debyser 1980]. Для енантіосемії важливим є також взаємозв'язок між вербальним і невербальним контекстом: тут допомагає знання ситуації – 130 м² це не маленька квартира, однак у цьому реченні це написано вербально, також у цьому прикладі важливою є роль параграфеміки – лапки показують іронію, протилежний смисл.

Протилежність значень у семантичній структурі однієї мовної одиниці спричинюють дво-

значність речення чи фрази, до складу яких вони входять. Так, для художнього твору характерне художнє авторське світобачення, що позначається на доборі художніх засобів зображення у творі й це перешкоджає правильному розумінню висловлення. Неправильне розуміння енантіолексеми призводить до неправильного розуміння думки чи ідеї, до складу якої входила така енантіолексема. Проте завдяки контексту читач повинен це «авторське» зрозуміти, «чути» текст у цілості й найдрібніших складниках. Правильна інтерпретація контексту художнього твору залежить від знання читачем історичних і культурних реалій, пов'язаних із подіями та персонажами літературного твору.

Висновки. Отже, між значенням слова і контекстом існує динамічний зв'язок, який полягає в тому, що значення слова створює контекст, і контекст створює значення. Контекст дає можливість слову виявити свої приховані потенційні можливості. Контекст має виборчу й уточнюючу роль.

На наш погляд, енантіосемію слід розглядати не як недолік мови, а як один із факторів, що детермінує її розвиток, зокрема контекстуальні природи смислу. Енантіосемія як одне з джерел поляризації значення є, з одного боку, вираженням мовної економії, а з іншого, – наповнює мовні одиниці новим, часом незвичайним і несподіваним лексичним і граматичним змістом, передаючи діаметрально протилежні внутрішньослівні номінативні значення або емоційно-оцінні конотації.

У процесі дослідження ми з'ясували, що в художніх творах французької мови явище енантіосемії не є дуже поширеним й мовлення персонажів не багате на загальномовні та контекстуальні енантіолексеми, однак вони є яскравою ознакою мовностилю французьких письменників.

Підбиваючи підсумок, можна зробити такі висновки: у франкомовних художніх творах ХХ–початку ХХІ століть контекстуальна енантіосемія частіше зустрічається в мікроконтексті, макроконтексті, вербальному та невербальному контекстах та їх підвидах; контекст не завжди уточнює значення слова, іноді в контексті твору виникає гра слів, яка розширює значення слова, внаслідок чого висловлення отримує гумористичний, іронічний ефект; у художніх творах французької мови зустрічається номінативна й емоційно-оцінна експресивна енантіосемія; основними шляхами творення енантіосемії є: конверсія, конотація, слова загального значення; відповідно, основними видами контекстуальної енантіосемії є: конверсиви, конотативи, асоціативи. Також слід зазначити, що енантіосемічна лексика у досліджених художніх текстах найчастіше представлена дієсловами, іменниками, прикметниками, прислівниками і вигуками.

Дослідження підтверджує тезу, що контекст відіграє основну роль при інтерпретації енантіосемії. Незнання контексту спричинює труднощі при розумінні окремих слів, словосполучень, фразеологізмів, речень.

Перспективу подальших досліджень убачаємо в поглибленому вивченні художньої контекстуальної енантіосемії.

Література

1. Амосова Н.Н. Основы английской фразеологии. Ленинград: ЛГУ, 1963. 208 с.
2. Амосова Н.Н. О синтаксическом контексте. *Лексикографический сборник*. 1962. № 5. С. 36–45.
3. Будагов Р.А. Слово и его значение: научно-популярный очерк. Ленинград: Ленинградский университет, 1947. 64 с.
4. Вандриес Ж. Язык. Лингвистическое введение в историю. Москва: Государственное социально-экономическое издательство, 1937. 410 с.
5. Горелов И.Н. Энантиосемия как экстремальный семантический сдвиг. *Психолингвистические проблемы семантики и понимания текста*. Калинин: Калинин. гос. ун-т, 1986. С. 16–24.
6. Горелов И.Н. Энантиосемия как столкновение противоречивых тенденций языкового развития. *Вопросы языкознания*. 1986. № 4. С. 86–96.
7. Дейк ван Т.А. Язык. Познание. Коммуникация. Москва: Прогресс, 1989. 312 с.
8. Ефимова Н.Н. Энантиосемия как проявление аллофонии – лингво-семиотические аспекты. *Вестник ИГЛУ*. 2013. № 2(23). С. 140–150.
9. Колшанский Г.В. Контекстная семантика. Москва: Наука, 1980. 154 с.
10. Лингвистический энциклопедический словарь / Ред. В.Н. Ярцева. 2-е изд., доп. Москва: Большая рос. энцикл., 2002. 709 с.
11. Мацько Л.І., Сидоренко, О.М., Мацько, О.М. Стилїстика української мови: підручник. Київ: Вища школа, 2003. 462 с.
12. Мыркин В.Я. Типы контекстов. Коммуникативный контекст. *Филологические науки*. 1978. № 1. С. 95–100.
13. Селіванова О.О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми. Полтава: Довкілля–К, 2008. 711 с.
14. Сердобинцев Н.Я. Семантическая структура слова и его коннотации. *Теория слова и функционирования словарных единиц*. Саратов: Сарат. гос. пед. ин-т им. К. А. Федина, 1981. С. 4–25.
15. Словник української мови / Ред. І.К. Білодід. Т. 4. Київ: Наукова думка, 1973. 840 с.
16. Смушинська І.В., Бойко О. О. Энантиосемия у сучасній французькій мові: основні проблеми. *Проблеми семантики, прагматики та когнітивної лінгвістики*. Київ: Логос, 2012. С. 440–453.
17. Українська мова: енциклопедія / НАН України, Ін-т мовознав. ім. О. О. Потебні, Ін-т укр. мови; редкол.: В.М. Русанівський та ін. Вид. 2-ге, випр. і допов. Київ: Укр. енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2004. 820 с.
18. Cook G. Discourse. Oxford : OUP, 1990. 168 p.
19. Debyser F. Les mécanismes de l'ironie. Paris: BELC, 1980. 16 p.
20. Gavalda A. 35 kilos d'espoir. Paris: Bayard Jeunesse, 2002. 110 p.
21. Gavalda A. Je l'aimais. Paris: Le dilettante, 2003. 224 p.
22. Gavalda A. Je voudrais que quelqu'un m'attende quelque part. Paris: J'ai lu, 2001. 156 p.
23. Le petit Robert 1 : Dictionnaire alphabétique et analogique de la langue française / Réd. Alain Rey, Josette Rey-Debove. Paris: Le Robert, 1985. 2176 p.
24. Malot H. Sans famille. Paris: Hachette, 1933. 630 p.
25. Rigottier-Gois J. L'innocence d'un enfant. CreateSpace Independent Publishing Platform, 2016. 124 p.
26. Ritz C. Innocence volée : Le secret. Amalthée, 2017. 52 p.

References

1. Amosova N.N. (1963) Osnovy angliyskoy frazeologii [Fundamentals of English phraseology]. Leningrad: LGU, 208 s. [in Russian].
2. Amosova N.N. (1962) O sintaksicheskom kontekste [About syntactic context]. Leksikograficheskiy sbornik. № 5. S. 36–45 [in Russian].
3. Budagov R.A. (1947) Slovo i ego znachenie: nauchno-populiarnyi ocherk [The word and its meaning: a popular science essay]. Leningrad: Leningradskiy universitet, 64 s. [in Russian].
4. Vandries J. (1937) Yazyk. Lingvisticheskoe vvedenie v istoriyu [Linguistic introduction to history]. Moskva: Gosudarstvennoe sotsialno-ekonomicheskoe izdatelstvo, 410 s. [in Russian].
5. Gorelov I.N. (1986) Enantiosemya kak ekstremalnyi semanticheskii sdvig [Enantiosemy as an extreme semantic shift]. *Psikholingvisticheskie problemy semantiki i ponimaniya teksta*. Kalinin: Kalinin. gos. un-t. S. 16–24 [in Russian].
6. Gorelov I.N. (1986) Enantiosemya kak stolknovenie protivorechivyykh tendentsiy yazykovogo razvitiya [Enantiosemy as a clash of contradictory trends in language development]. *Voprosy yazykoznaneya*. № 4. S. 86–96 [in Russian].
7. Deik van T.A. (1989) Iazyk. Poznanie. Kommunikatsiya [Language. Cognition. Communication]. Moskva: Progress, 312 s. [in Russian].
8. Efimova N.N. (2013) Enantiosemya kak proyavlenie allofonii – lingvo-semioticheskie aspekty [Enantiosemya as a manifestation of allophony – linguistic and semiotic aspects]. *Vestnik IGLU*. № 2(23). S. 140–150 [in Russian].
9. Kolshanskiy G.V. (1980) Kontekstnaya semantika [Context semantics]. Moskva: Nauka, 154 s. [in Russian].
10. Lingvisticheskiy entsiklopedicheskiy slovar [Linguistic Encyclopedic Dictionary] / Red. V.N. Iartseva. 2-e izd., dop. Moskva: Bolshaya ros. entsykl., 2002. 709 s. [in Russian].

11. Matsko L.I., Sydorenko O.M., Matsko O.M. (2003) *Stylistyka ukraïnskoi movy: pidruchnyk* [Stylistics of the Ukrainian language: textbook]. Kyiv: Vyshcha shkola. 462 s. [in Ukrainian].
12. Myrkin V.Ya. (1978) *Typy kontekstov. Kommunikativnyi kontekst* [Types of contexts. Communicative context.]. *Filologicheskie nauki*. № 1. S. 95–100 [in Russian].
13. Selivanova O.O. (2008) *Suchasna lingvistyka: napryamy ta problemy* [Modern linguistics: directions and problems]. Poltava: Dovkillya–K. 711 s. [in Ukrainian].
14. Serdobintsev N.Ya. (1981) *Semanticheskaya struktura slova i ego konnotatsii* [The semantic structure of the word and its connotations]. *Teoriia slova i funkcionirovaniya slovarnykh edinits*. Saratov: Sarat. gos. ped. in-t im. K.A. Fedina. S. 4–25 [in Russian].
15. *Slovník ukraïnskoi movy* [Dictionary of the Ukrainian language] / Red. I.K. Bilodid. T 4. Kyiv: Naukova dumka, 1973. 840 s. [in Ukrainian].
16. Smushhynska I.V., Boyko O.O. (2012) *Enantiosemyia u suchasniy francuzkiy movi: osnovni problemy. Problemy semantyky, pragmatyky ta kognityvnoi lingvistyky*. Kyiv: Logos. S. 440–453 [in Ukrainian].
17. *Ukraïnska mova: encyklopediia* [Ukrainian language: encyclopedia] / NAN Ukrayiny, In-t movoznav. im. O.O. Potebni, In-t ukr. movy; redkol.: V.M. Rusanivskiyi ta in. Vyd. 2-ge, vypr. i dopov. Kyiv: Ukraïnska encyklopediia im. M.P. Bazhana. 2004. 820 s.
18. Cook G. (1990) *Discourse*. Oxford: OUP. 168 p. [in English].
19. Debyser F. (1980) *Les mécanismes de l'ironie*. Paris: BELC. 16 p. [in French].
20. Gavalda A. (2002) *35 kilos d'espoir*. Paris: Bayard Jeunesse. 110 p. [in French].
21. Gavalda A. (2003) *Je l'aimais*. Paris: Le dilettante. 224 p. [in French].
22. Gavalda A. (2001) *Je voudrais que quelqu'un m'attende quelque part*. Paris: J'ai lu, 156 p. [in French].
23. *Le petit Robert 1 : Dictionnaire alphabétique et analogique de la langue française* / Réd. Alain Rey, Josette Rey-Debove. Paris: Le Robert, 1985. 2176 p. [in French].
24. Malot H. (1933) *Sans famille*. Paris: Hachette. 630 p. [in French].
25. Rigottier-Gois J. (2016) *L'innocence d'un enfant*. CreateSpace Independent Publishing Platform. 124 p. [in French].
26. Ritz C. (2017) *Innocence volée: Le secret*. Amalthée. 52 p. [in French].

THE CONTEXT ROLE IN THE FRENCH ENANTIOSEMY INTERPRETATION

Abstract. In the present-day linguistics there is a significant interest in the study of contextual literary semantics, in so far as the literary text is of considerable semantic charge, endowed with a complex system of connotative meanings, contains additional implicit meaning. The ability of the French language lexical system to be enriched by the derived word meaning expanding, as well as the lack of scientific investigations devoted to the study of literary contextual enantiosemy assigns the objectives of its consideration.

The aim of the work is to determine the context role in the interpretation of French contextual enantiosemy. The source base of the study was French-language literary works of the 20th–early 21st centuries.

It was found that the context played a major role in the enantiosemy interpretation. Lack of the context knowledge caused difficulties in understanding some individual words, word-combinations, phraseological units, sentences, as far as the word meaning created the context, and the context created the word meaning. The context enabled to show the hidden potential of the word, and the context had a selective and clarifying role.

We considered the enantiosemy not as a language disadvantage, but as one of the factors determining its development, in particular contextual meaning augmentation. Enantiosemy as one of the sources of meaning polarization was on the one hand, an expression of linguistic economy and on the other – filled language units with new, sometimes unusual and unexpected lexical and grammatical meaning, conveying diametrically opposed intralingual nominative meanings or emotionally-evaluative connotations.

It was established that in the literary French-language works the enantiosemy phenomenon hadn't been very common and the characters' speech hadn't been rich in general and contextual enantiolexemes, however, they were a spectacular sign of the French writers' style.

In French-language literary works of the 20th–early 21st centuries the contextual enantiosemy was more common in microcontext, macrocontext, verbal and nonverbal contexts and their subspecies; the context did not always clarify the meaning of the word, sometimes in the context of the literary work there was a play on words, which expands the word meaning, as a result of which the statement took a humorous, ironic effect; in the French-language literary works there was a nominative and emotionally-evaluative expressive enantiosemy; the main ways of enantiosemy creation were: conversion, connotation, words of general meaning; accordingly, the main types of contextual enantiosemy were: converse terms, connotations, associatives. Enantiosemic vocabulary in the investigated literary texts, was frequently represented by verbs, nouns, adjectives, adverbs and exclamations.

Keywords: context, verbal context, nonverbal context, enantiosemy, enantiolexeme, contextual enantiolexeme, lexical meaning, language, speech.

© Ніколаєску Е., 2021 р.

Емілія Ніколаєску – старший викладач кафедри східноєвропейських мов навчально-наукового центру мовної підготовки Національної академії Служби безпеки України, Київ, Україна; emilie.nicolaescu@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0002-1742-5991>

Emilia Nikolaiesku – senior teacher of Eastern-European languages department, The Educational and Scientific center for Language Training of National academy of Security Service of Ukraine, Kyiv, Ukraine; emilie.nicolaescu@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0002-1742-5991>

НАРОДНАЯ РЕЧЬ В ВОЛШЕБНЫХ СКАЗКАХ СИБИРИ (на примере произведений В. Шукшина, С. Залыгина и В. Распутина)

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.

Випуск 2 (46)

УДК 811.161.2'373.7-042.2

DOI:10.24144/2663-6840/2021.2(46).164–173

Пачаї І., Адамія З. Народная речь в волшебных сказках Сибири (на примере произведений В. Шукшина, С. Залыгина и В. Распутина); кількість бібліографічних джерел – 26; мова російська.

Аннотация. При изучении русских волшебных сказок Сибири и произведений сибирских народных писателей В. Шукшина, С. Залыгина и В. Распутина обнаружилось общие языковые элементы, которые по выводам Д.Э. Розенталя (1974) типичны для русской народной речи. О трудностях исследования русской народной речи говорится в работе Ф.П. Филина (1974), указывающего на то, что скудность письменных памятников данного стиля лежит в основе упомянутой проблемы. Мы убедились в том, что источником стилистических особенностей русской народной речи является фольклор, о чем упоминается уже в работе А.А. Потебни (1899), рассматривающего специфические структуры словотворчества русского народного языка. Произведения русских народных писателей тоже служат важным источником для исследования народного языка, так как в их работах звучит исконная речь русской деревни. При сопоставлении стилистических средств сибирского фольклора и произведений сибирских писателей обнаружилось общие элементы на уровне лексики, морфологии, синтаксиса и фразеологии, эквиваленты которых зафиксированы в хрестоматии по русской диалектологии Г.Г. Мельниченко (1985).

В результате нашей сопоставительной работы мы можем установить, что сборники русского фольклора и произведения народных писателей являются важными источниками не только для этнографов и литературоведов, но и для исследователей, изучающих специфические элементы русской народной речи.

Ключевые слова: народные писатели, сопоставительная работа, язык, фольклор, диалект.

Постановка проблемы. В настоящей работе мы сопоставляем языковые элементы, использованные в произведениях народных писателей с языком волшебных сказок Сибири. Обоснованность сопоставления подтверждается тем, что в произведениях В. Шукшина, С. Залыгина и В. Распутина звучит речь коренных сибиряков, чалдонов. Герои произведений упомянутых писателей являются коренными жителями Сибири, их судьба и их язык связан с этим суровым краем. Богатым **источником** для нашего исследования служил сборник русских волшебных сказок Сибири, в котором звучит исконно русский народный язык как в произведениях В. Шукшина, С. Залыгина и В. Распутина, в которых мы обнаружили изучаемые структуры.

Анализ исследований. О роли использования народного языка говорится в работах германских исследователей, изучающих особенности русской деревенской прозы 60–70-х годов.

Р. Шепер (Шепер 1985) и Х. Вюст (Wüst 1984) говоря о характерных чертах русской деревенской прозы 60–70-х годов, подчеркивают то, что писатели этого направления используют специфический стилистический прием и обращаются к живому **народному языку**. По мнению немецких исследователей, в творчестве В. Шукшина и В. Распутина особое место занимает создание индивидуальной **речевой** характеристики персонажей.

Мнение С. Залыгина о достижениях творчества В. Распутина в основном соответствует мнению немецких исследователей: «А теперь остается сказать несколько слов о **языке**. Само собою разумеется, что не будь у Распутина **своего языка**, не было бы и его, нынешнего писателя. Да, язык у него

свой, неповторимый, а в то же время – **глубоко национальный, русский**. И существует опять-таки не сам по себе, и не приписан к тому или иному герою, чтобы всякий раз создать некую индивидуальность, нет, дело обстоит наоборот: **язык его героев – это они сами**, это язык всей той жизни, о которой ведает нам писатель, самого ее существа» [Залыгин 1978, с. 10].

Выводы С. Залыгина и немецких исследователей мотивировали наше исследование, так как для нас остался открытым вопросом? в чем заключается **исконно «национальный»** характер языка В. Распутина и других писателей деревенской прозы.

Данная тема связана со сложными вопросами лингвистики, так как, по нашему мнению, они непосредственно связаны выводами Н.С. Трубецкого, изложенными в статье «**Верхи и низы русской культуры**». Трубецкой указал на расхождения между нормами элитной и народной культуры, в основе которой лежат социальные и исторические обстоятельства.

По нашему мнению, эти расхождения выступают и на уровне языка, они связаны с проблемами культурологии. В повести «**Последний срок**» В. Распутина мы обнаружили диалог жителей сибирской деревни, говорящих о проблеме деревенского и городского языка:

« – А ты с ней **по-городскому разговаривай**, по-интеллигентному, а не так, – посмеиваясь, посоветовал Иван.

– **Я-то по-городскому не умею**, во всю жизнь только раз там была, а она-то, **поди**, из деревни вышла, могла бы со мной и по-деревенски поразговаривать» [Распутин, с. 331].

Данная проблема рассматривается Н.С. Трубецким (1927), освещающим основные вопросы с точки зрения истории и культурологии. О расхождении между **нормами культуры** «верхов» и «низов» русского общества говорится В.И. Далем в главе «*Напутное*», приложенной к своему сборнику пословиц:”

«Что за пословицами и поговорками надо идти в народ, об этом никто спорить не станет; в образованном и просвещенном обществе **пословицы нет**, попадают **слабые**, искаленные отголоски их, переложенные на наши нравы или испошленные **нерусским** языком, да плохие переводы с чужих языков. **Готовых** пословиц высшее общество не принимает, потому что это **картины** чуждого ему быта, да **и не его язык**» [Даль 1984, с. 7]

Размышления В.И. Даля о специфических социокультурных и социолингвистических признаках русских пословиц отражаются и в тезисах Н.С. Трубецкого (1927). В.И. Даль указал на то, что источником пословиц является народная культура и **народный язык**. Он вскрыл расхождения между культурными потребностями и нормами широких масс и образованного, «просвященного общества», в то же время выявляя расхождения между кодифицированным литературным языком и русской народной речью. Мысли В.И. Даля об исконно народном и национальном характере языка, „звучащего” в русских народных пословицах необыкновенно важны для нашей работы. Языковые средства, использованные в данном жанре фольклора, являются исконными элементами русской народной речи.

Цели и задачи исследования. Для нашего исследования чрезвычайно важной задачей явилось изучение **конкретных языковых элементов**, которые типичны для русской народной речи, в которых коренится традиционная **картина мира**, важный фактор национальной ментальности. Это необходимо и тем, что ни в работах Ф.П. Филина, ни в книге В.В. Воробьева, ни работе В.В. Колесова, говорящих о национальном характере русского языка, отражающего основные характерные черты национальной ментальности, не представлены **конкретные и типичные структуры** русской народной речи. В работе использованы **описательный, сравнительно-сопоставительный методы**, а также **контекстуальный анализ**.

Этот вопрос был важным для нас, так как в работах по русской разговорной речи не рассматриваются языковые элементы, использованные в произведениях В. Шукшина, С. Залынина и В. Распутина.

С проблемами, связанными с данной темой, мы сталкивались уже в начале нашего исследования, когда в языке русского фольклора и русских народных писателей мы обнаружили специфические структуры, в том числе парные слова. Мы искали литературу об этих структурах, но подходящей литературы мы не нашли для углубленного анализа этого вида словотворчества. Другие специфические структуры русской народной речи тоже не изучены в лингвистических работах.

Специфической проблемой выступило отсутствие категории «**русская народная речь**» в работах по стилистике русского языка. Интересной проблемой является, что термин «**русская народная речь**» не используется в работах по стилистике, а мы нашли в словаре русских фразеологизмов В.П. Фельщиной и В.М. Мокиенко, вышедшем в 1990-м году.

Мы установили специфический характер концепции исследователей, определяющих круг своих информаторов, которые не могут быть жителями деревни, даже городские информаторы должны быть родом из города. Информаторы должны иметь среднее образование.

Сужение круга информаторов работе по русской разговорной речи внушали нам, что в них основной целью является определение правил использования языка, закономерностей правильной речевой деятельности, а не описание состояния языка.

По этой концепции не рассматривается речевая деятельность значительной массы людей, не владеющих городским языком.

Данная проблема непосредственно связана с выводами Ф.П. Филина.

«Если бы мы отождествили литературный язык с национальным языком, то должны были бы исключить из состава нации всех, кто не владел или теперь не владеет литературным языком. В эпоху Пушкина подавляющее большинство русского населения было неграмотно и говорило на диалектах и нелитературном городском просторечии... Да и в наше время еще миллионы русских пока не в достаточной степени владеют литературным языком и говорят на полудиалектах, а некоторая часть населения сохраняет архаические говоры» [Филин, 1977, с. 9].

Выводы Ф.П. Филина служат доказательством сложности и разнообразности комплекса вопросов, изучаемых в данной работе. Проблемы, освещенные русским лингвистом, касаются основных **социолингвистических** вопросов развития русского национального т.е. и литературного языка. Резкие расхождения между специфическими свойствами литературного языка и языка неграмотных масс были обусловлены не только внутренними (социальными), но и внешними (ареальными) факторами.

В своей статье о возникновении русского языка Ф.П. Филин указал на трудности изучения русской народной речи, так как скудность письменных памятников о данном стиле затрудняет исследование.

Слова П.И. Мельникова, говорящего о своем романе „*На горах*”, подтверждают скудность письменных памятников о жизни русского народа:

«У русского простонародья нет ни летописных записей, ни повести временных лет, ни иных писанных памятней про то, как люди допреж нас живали... Но есть живучие преданья...» [МЕЛ, с. 138].

Упомянутые выводы доказывают обоснованность нашей концепции, что источником нашего исследования служил русский фольклор и произведения русских народных писателей, в которых

звучит русская народная речь. Обращение к языку фольклора было мотивировано работами В. Даля и А.А. Потебни, указывающих на роль народной речи в русском народном творчестве.

Общие языковые элементы фольклора и произведений народных писателей

При изучении языковых категорий народной речи и языка народных писателей важным ориентиром служила книга „Практическая стилистика русского языка” Д.Э. Розенталя (1974). В главе его книги *Разговорный стиль* (с. 52–62) рассматриваются основные категории данного стиля, которые наблюдаются и в источниках нашей сопоставительной работы. Данная книга для нас служила важной опорой и ориентиром, так как в ней мы обнаружили конкретные примеры разных основных категорий данного стиля. Эквиваленты и параллели многих из примеров этой книги мы обнаружили в изученных нами источниках, что содействовало установлению правдоподобных выводов.

При сопоставительной работе нам оказала также большую помощь «Хрестоматия по русской диалектологии» (1985) Г.Г. Мельниченко, используя ее, мы смогли проверять типичность изученных нами структур. При изучении упомянутых произведений мы могли наблюдать общие структуры русской народной речи, придающей богатую эмоциональную окраску для языка фольклора и для произведений, изображающей жизнь русского народа.

Основной материал исследования. Общие элементы лексики. Важной категорией изучаемого стиля является лексика, которая в основном характеризует социолингвистические признаки речи героев, определяет характер *couleur local* – а.

В работе Е.Ф. Петрищевой (1981), рассматриваются стилистические вопросы внелитературных слов. Мы также обратили внимание на экспрессивно-эмоциональный характер слов данного стиля лексики.

айда: „– Айда коло ворот жди” (ВСк 276); „пей – не допивай, айда посмотри” (ВСк 277);

батька, батя „Мы, батюшка царь, и сами-то незнаем” (ВСк 30); „– Давай – *батька* с сыном! Шевелитесь!” (ШР 45); „народ пошел молитвой *батюшке-царю*” (ЗК 169); „– Откудова ты *батью* везешь?” (ЗК 355);

больно: „они уж *больно* бодре” (ВСк 278); „Да ему и не *больно* нужно” (ЗК 79);

брюхо: ишло „он не знал, что старуха *брюхатая*” (ВСк 249) „у его на губах и в *брюхе* молоко” (ЗК 54); „Потому ешь —покудова в *брюхо* лезет...” (ЗК 102);

видать: „никого не *видаш*” (ВСк 196); „Корнея когда *видал*?” (Ш 456); „положит – не *видать* где и лежит.” (ЗК 155); „Че там в окошке *видать-то*?” (Расп 158);

воротить(ся): „Так-то они *воротились*” (ВСк 196); „Вишь, морду *воротит*, чёрт.” (ШР 167); „Да энтими бумагами хоть гору *наворотит*...” (ЗК 15)

вострый: „Ты, шука, *востра*, так ещи меня с хвоста” (ВСк 196); „У Еленушки пальчики тонки, ноготки *востры*...” (ЗК 15);

Грит, гыт, гу: „Ну, теперь, *гыт*, садись, я повезу тебя домой.” (ВСк 103); У него, *грит*, нога-то где?” (ШР 144); „А эта посеვნя, – *грит*, – круглый год идет” (Расп 141); „Ухозвон, – *грит*, – ухозвон замучил” (Расп 142); „Гд’е’ ваз, – *гыт* – едак?” (ХРД.105); „Вон, – *гыд*, – д’ад’ен’ка, – *гыт*, – ид’и” (ХРД.105).

дак: „*Дак* скажем когда (ВСк 307) „*Дак* ведь возьмут да выгонют.” (ШБ 81); „– *Дак* я радуюсь, не радуюсь, что ли...” (ШР 39); „*Дак* революция-то – она откудова взялась?” (ЗК 118); „Ну *дак*, Богодул!” (Расп 19); „*Дак* со стакан з’емл’ан’ици-то при’несл’а” (ХРД 27).

дескать: „*Дескать*, поле пшеничное.” (ВСк 171); день простой идет, харчимся, *дескать*...” (МЕЛ 79); „Не может, *дескать*, так быть.” (Баж 18);

дитё: „как родного дитё лелеет” (ВСк 15);

займка: „Видят: старая *займка* прежде тут бывала” (ВСк 13); „поселил в какой-то скит либо просто в охотничью *займку*” (ЗС 40);

ишь „*Ишь* ты какой, чего захотел” (ВСк 273); „*Ишь*, летели на ковре” (ВСк 219); „*Ишь* ты, на шарбу–то губа *титькой*” (Ш 224); „*Ишь* ты! Узнал?” (ЗС 40); „*Ишь*, уставился, немтырь, как гвоздь (Расп 15); „Вон *иш* л’уд’и кос’ут” (ХРД.105);

куды: „Рассказал царевич: *куды* пшел и зачем” (ВСк 269); „Совсем *никудышным* стал народ!” (ШБ 54); „На *куды*кину гору.” (ШР 80); „они знают об жизни *куды* больше нас” (ЗС 156); „*Куды?* *Куды?*” (Расп 50); Вам *н’екуды* с’аст’и (ХРД 113); „Пойехал’и и *куды-ко* в’ин’ч’ач’а” (ХРД.133/247).

кушать: „разрешаю, *кушай* на здоровье” (ВСк 46); „Ладно, шука ерша *кушат* с хвоста!” (ВСк 111); „Только оне *покушали*” (ВСк 18); „*Кушайте* все, а то теперь до обеда.” (Расп 331);

маленько нареч. Простореч. (Ожег.288): „Выпил он *маленько* там сам.” (ВСк 306) „Спиртяги? Есть *маленько*.” (ШР 62); „чтобы в красную щечку, а *маленько* вовсе.” (ЗК 153); „Но уж *маленько* полегчало” (Расп 32);

нету: „золотой косы дома *нету*” (ВСк 274); „денег-то *нету*” (Ш 88); „Об этом заботы *нету*.” (ЗС 41);

осерчать(ся): „Отец в тот раз осерчался сильно” (ВСк 243); „Не *осерчал* ли, что частенько ходить к нему повадился? – думает Самоквасов.” (МЕЛ 103); „– Не на кого *серчать-то*, – глухо ответила Аксиня.” (ШолТД IV/ 11)

откудова: *откудова-то* прилетают три голубя” (ВСк 167);

откуль/ откель: „Ниоткуль взялся вихрь” (ВСк 300); „Ето *откуль* такая божья коровка.” (Расп 75);

поди: „Ты есть, *поди* хочешь?” (ВСк 299); „– *Поди* убей лучше его (ВСк 111); „– Некогда, *поди-ка*, расписываться-то.” (ШР 85); „У тебя, *поди-ка*, и дверь на крюк закинута изнутри!” (ЗК 290); „Ей-то, *поди-ка*, есть о чем порассказать.” (Расп. 117);

рубаха: „дикий муж снял с себя рубаху” (ВСк 33); „Достань мне *рубаху* новую.” (Ш 88); „одергивал длинную черную *рубаху*” (ЗС 11); „С его по-

следною **рубаху** сымают” (Расп 31); „Дор’ут’ с’ва-кров’ий **рубаху**” (ХРД.59).

седни: „– Я **седни** –говорит, повариху беру” (ВСк 226); „Я тя **седня** в деревне приголублю.” (ШБ 330); „**седни** я кого-то кручу” (ЗК 61); „Че-то Бородул **седни** не идет” (Расп 13); „Но **сѣдни** уж не кричи” (Расп 91);

сколь: „Сколь **хотит**, пусть столь берет” (ВСк 295); „–Ваша курица нанесла — вишь, **сколь!**” (ШБ 301); „**Сколь** беды от его,” (Бел 19); „**сколь** вас тут есть” (ЗК 25); „Накладывай на воз, **сколь** кобыла увезет.” (Расп 77);

слухать / слыхать: Русской коски **слыхом не слыхать**, видом не видать” (ВСк 51); „– А вы не **слухайте**. Вы спите.” (ШР 109); „**Слыхал** новость-то?” (Ш 276); „нашу беседу им тоже не **слыхать**.” (ЗС 256); „Колчаковцы, слыхом не **слыхали** про Пашу.” (Расп 129);

ступай: „– Кучер, **ступай!**” (ВСк 14); „Откулева пришли, туды и **ступайте!**” (Расп 24);

теперича, теперя: „Что же ты теперя чувствуешь?” (ВСк 18); „Вот ему и досадно **теперича** на матерей.” (МЕЛ 169), „– Вот **теперича** ты войди в понятие” (ШолДР 43); „– **Теперича** мне преотлично известно – ского и как!” (ЗК 373).

тятя/ титька: „–**Тятя, тятя!**” (ВСк 204); „– **Тятенька**, маменька, вот у меня” (ВСк 221); „**Тять**, мам, я замуж выхожу.” (Ш 133); „**Тятька** ко мне ласковый был” (Расп 29); „**Т’атен’ка** да мама, мой род’ит’ел’и” (ХРД.67);

хворать: „– А ты **захвора**й и ключи достанем” (ВСк 12); „Не **хворает?**” (Ш 225); „Годов,, семь, однако что, **хворал**” (Расп 30); „Хотя и **хворые**, и непутевые, но родители же.” (ЗК 27);

хошь: „Что ты **хошь** кормишь пустые перья” (ВСк 111); „сколь **хошь**” (ВСк 208); „**Хошь** деда с бабкой твоих принесли бы” (Расп 39); „**Хош** и сов’есно было.” (ХРД21/14);

церква: она сделала из коня старую **церкву**” (ВСк 25); „– Я поставлю вам **церкву**” (Расп 31); **церкву** пастроил’и (ХРД 122);

чалдон: ч’олдоны отошайут (ХРД 123););

шибать: „так голову и **отшиб**” (ВСк 25);

шибко: „Свети **шибко**” (ВСк 163); „– Ты с им парень не **шибко**” (Расп 25);

Парные слова

Фольклор: свистнул-гаркнул 19, напоила-накормила 49, поят-кормят 113, напитки-наедки 78, биться-барахтаться 27, жил-был 29, 48, 198; 111, 226, 256, 279; жили-были 86, 235, 239, 252, 268; жить-поживать 239, 242, 256; 9, крепко-накрепко 46, 280; ведьму-колдуна 95, судить-рядить 45, суждена-ряждена 45, отцу-матери 97; с отцом-матерью 193 печаль-кркучина 132, тоска-печаль 148, спать-почивать 14, сужена-ряжена 231, края-конца 129, в путь-дорогу 133, 206; в путь-дорожку 141, в путь-дороженку; царь-государь 133, спать-почивать 149, сыр-бор горел, туда-сюда 205, 298, , море-океан 232, мед-вино 267, вино-пиво 94, 197;

Литература: Шукшин: „Жил-был в селе Чебровка Семка Рысь, забулдыга, но непревзой-

денный столяр.” (ШБ 36); „Ну, и стал я, значит, **жить-поживать...**” (ШБ 62); „Ну, ладно. Спасибо за **хлеб-соль.**” (ШР 74); „– Слава богу, **живы-здоровы.**” (ШБ 446); „Согнали их туда — **видимо-не-видимо!**” (ШБ 344); „— Я тут **пришей-пристебай**, никогда она за меня не пойдет...” (ШБ 393); „Сунулся в карман — нету. **Туда-сюда** — нету.” (Шр 52); „**Такой-сякой-разэдакий!**” (Шр 83); „— Как же — **с бухты- барахты** — выходи замуж.” (ШБ 96); „...пришел старик, **тары-бары**, а потом говорит...” (ШБ 97);

Залыгин: „а ты с такими вот **руками-ногами**, с этакой силицей” (ЗК 21); „мужскому **роду-племен**и стыд!” (ЗК 28); „Солдатик пошатнулся **туда-сюда**” (ЗК 31); „съездить **продать-купить** что-нибудь” (З. 26); „нет ли где дыма-пожара” (ЗК 51); „Так что, **отец-мать**, нам времечко терять надош (ЗК 81) ; „Тебя общество **вскормило-вспоило**” (ЗК 283); „зато полувятским **девкам-невестам** стужа была нипочем” (ЗК. 273); „И вы **братья-сестры**” (ЗК 274); „Не **сегодня-завтра** лебежанцы обязательно начнут стрелять друг в друга” (ЗК333); „чтобы **отцовский-праотцовский** розум попользовать” (ЗК 378); „И сама же **бежит-ревет**” (З. 379) „дед Никола тоже **кормилец-поилец**” (ЗК 377).

Распутин: „Чужой, да еще блажной, **подъедала-подпивала**”. (Расп. 27); „Спасибо он потом **отцу-матери** за это скажет?” (Расп.. 30); „не одна **девица-молодица** заработала на этой травке славку, уходя отсюда в том-же в чем была, да не в той же **целости-сохранности.**” (Расп. 35) „Дерево еще **туда-сюда**, она упадет, сгниет и пойдет земле на удобрение. А человек?” (Расп. 36); „На **море-океане**, на острове Буяне”. (Расп. 37); „**Голодом-холодом** теперь никто не сидит...” (Расп. 38).

Нелитературные морфологические элементы

Кроме лексических единиц народной речи обнаружались нестандартные морфологические единицы, использованные в произведениях русских народных писателей и фольклора, в которых широко использованы элементы народной речи.

Нестандартная форма глагола:

Фольклор: „и не **знат**, куда с ем деться” (ВСк 57); „**Заходят**, заезжают в двор, **выходют** слуги. *стречают* своего хозяина” (ВСк 46); „Сколь **хотит**, пусть столь и берет.” (ВСк 295); „кто камень **ломат**, кто стены кладет.” (ВСк 187); „Они **видют** и не могут его понять.” (ВСк 313); „он им **советоват**, как от дикарства отдалять себя” (НРС 49); „– Сколь **хотишь**, набирай.” (ВСк 295); „она его **дождит.**” (РНС 314).

В произведениях народных писателей нестандартные формы глаголов, обладающие своеобразной окраской, служат для передачи свойств народного языка:

Шукшин: „Вот она и **успеват** – ездит.” (Шр 135); „Все мы **хочем** быть умными...” (ШБ 220); „– Давай, может, **посадют.**” (ШБ 57); „– Там дадут – **догонют** да еще дадут.” (Шр 125); „**Ходют** люди, **просют.**” (Шукш.217); „– Да как ведь возьмут да **выгонют.**” (ШБ 81); „...он вот напишет куда **следоват**

– узнаешь.” (Шр 169); „— Ты, мать, *радуисся* и горюешь — все одинаково, — строго заметил Ермолай.” (Шр 39);

Залыгин: „— об жизни в третьем годе с места *гонют*” (ЗНИ 493); „— а далее пушай *режут* и *убивают* меня — я не боюсь нисколь!” (ЗК 78); „— Робить надоть, Николько, ровно, как за столм *исти*.” (ЗК 102); „— Однем словом *погодь*, Игнатий!” (ЗК 147); „— Понимай землевращение как *следоват*!” (ЗК 307); „— Ну, *страдаешь*-то чем?” (ЗС 42); „— И дышат и *плавают* вовсе не кверху брюхом.” (ЗС 274) „— И *бегут* оне в степ.” (ЗС 373): „только вон сторожу в сельпе *платют*” (ЗНИ 567); „что выручить они *хочут* тебя из беды” (ЗНИ 577); „*Замолчь*, и кто как раз и сбудется” (ЗНИ 605).

Распутин: „*Схоронют*, поверх земли не *бросют*” (Расп 117); „Ухозвон, *грит*, ухозвон замучил” (Расп 142); „— Досмотрю и назад прибегу, *посидю* ишо с тобой.” (Р 394); „Я *спросю*: Че болит-то, Егор?” (Расп 141); „Что ты *наслушашься*” (Р 141); „— Дак видишь *сидю*.” (Расп 355); „— Я уж на улицу сколько не *выходю*.” (Расп 398); „— Я себе ноги-то *застудю*.” (Расп 358); „— У другого собаку выманить нечем, а он *пьет-гулят*, как купец какой.” (Расп 396); „— Хошь перед смертью, да *досадою*, не отпущу с покоем.” (Расп 421);

Диалектология: О типичности использования данной морфологической категории свидетельствуют примеры, зафиксированные в работе Г. Г. Мельниченко „*Хрестоматия по русской диалектологии*” (1990): „Д’евки и раб’аты на ул’ьцу *ход’ут*” (ХРД 53/79); „Скол’-нибуд’ *лов’ут*” (ХРД 52/78); „Г’ип’ер’а живут’ как *хочут*” (ХРД 97/172); „Мы картошк’и *хочим*” (ХРД 127/234); „*Наложут* жер’д’и и салом’ь *навол’ут*” (ХРД 53/79); „Ну и ета *наруб’ут* смал’йа” (ХРД 115/206); „Заж’ут’ и туда *ануст’ут*” (ХРД 115/206); „Там л’уд’и работа’ют *кос’ут* траву” (ХРД 105/189); „Блины *п’ек’от*” (ХРД 104/186); „Па праулку и кола колотцу *ид’ить*” (ХРД 105/188); Н’веста свайу радн’у *приглаша’т*” (ХРД 104/186); „П’ет’ка *ход’а* тап’ер’ич’а на курсы” (ХРД 97/173).

Внелитературные именные структуры

Нестандартные окончания существительных

Фольклор: „Мать положила его к себе *на постелю*.” (ВСк 12); „что *на* этой *площаде* выставить?” (ВСк 14); „а он *на лошаде* ишшо выше.” (ВСк 19); „Едут *путей* и дорогой” (ВСк 44); „Тех нет *братовой*, да и ты уедешь” (ВСк 48); „Она пошла в склад — *глазы* разбежались” (ВСк 305); „Выбежали кобылицы все *в крове*” (ВСк 244); „*Ребята*-то где? (ВСк 305);

Литература: Шукшин: „А то *цыпляты* какие-то...черт-те чего.” (ШБ 227); „Я голову его на колени к себе взял, она вся *в крове*, все позасохло.” (ШБ 229); „— *Оружью*,... што ли, прячешь?” (Шр 64); „— Может зарубию курку — сварю *бульон*?” (Шр 152); „Чижало, кум, *силов* нету.” (ШБ 228); „Главное, не так уж там много *делов*-то...” (Шр 177); „Шестьдесят пять *рубλικов*, мол, цена-то.” (ШБ 35); „— К такому *имю* надо фамилию

подходящую.” (Шр 73);

Диалектология: „У нас *оз’ероф* бол’шы н’ет” (ХРД.27/26); „Бегут на кон’х *двойе*, с *руж’има*” (ХРД.106/189); „Подбе’гают *р’еб’аты*: Стой” (ХРД.106/189); „Пр’шла она н’е ко *вр’ем’у*” (ХРД.29/32); „*Домы*-т’ были с хл’свамие” (ХРД.29); „У *с’истр’е* была” (ХРД.75/128); „С’уда *свабыват’* драва на *лошад’е*” (ХРД.114/206). **Краткая форма прилагательного в роли определения**

Фольклор: „Царь приказал напотить докрасена *чугунну* ли, *железну* ли баню „ Пртом оне пришли в *чужу* землю” (ВСк 13); „Видишь он *каки* шутки отливат” (ВСк 18); „Тут и говорит *младша царска* дочь” (ВСк 18); „— Приходи в мой *высок* терем и проси меня” (ВСк 231); „— Как *стара* старушка взяла — будь моя свекровь ” (ВСк 231); в чужу землю 12, царска рука 13, мала дочь 18, младша *дочь* 18, царска дочь 18, 47, русы волосы 19, хороша бражка 20, на чужо царство 22, в светлу горенку 34, лутче54, палицу булатну 63, тяжелья брови 69, храбры рыцари 75, *востра* 145, хитрей 172, к текчи реке , УБРАТЫЙ 194, 191, ЦАРСКО-ВЕЛИЧЕСТВО 225, другу не возьми , СТАРЕ меня 224, припашёно 246, *бабкиного* совета 239, последни часочки 250, красна девица 254, золоту шкатулочку 262, така неудача 265, змеева лошадь 279.

Литература: Распутин: „Свято место пусто не бывает” (Расп 110); „По *каку* холеру он тебе потребовался?” (Р 115); „А песенку *старичку* бы спела” (Расп 116); „; „*Другу* одевай” (Расп 86); „— *Кака така* лихоманка на их напала” (Расп 440);

Диалектология: Дак п’ил’и *сыру* воду” (ХРД.107/191); „*Двухкол’осна* т’ел’га б’еда называца” (ХРД.24/221); „Дак ф *холодну-ту* воду опус’т’иш” (ХРД.299); „*Така* д’ер’евна дошеч’ка-т’р’опало” (ХРД.34/44); „*Стар’ина* шуба у м’н’а йес” (ХРД.112/201); „П’икл’и *так’и* бл’ины п’ир’ип’ок’и” (ХРД.79/133); „В *друго* месть пр’ийе’дут” (ХРД. 28/136).

Нестандартные местоимения

Фольклор: „наш царь пошел показывать *имя*” (ВСк13); „А как же *мине* тебя выпустить?” (ВСк 12); „; *оне* покушали” (ВСк 12); „— *ихний*-то, — догадался отец” (ВСк 195); „и я с *ей* стал дряхлый” (ВСк 195); „приходит *к ему* вечером и говорит” (ВСк194); „и *без его* родила сына ” (ВСк 180);

Литература: Шукшин: „Так вот ходишь неделю, тыкаешься в *ихние* дела.” (ШБ 83); „Оказалось, офицер у *их* чижалораненый.” (ШБ 229); „Чего *из их* выколачивать-то?” (Шр 140); „ А у *ей* есть полная уверенность? Нету.” (Шр 92); „*об ём* слышно только одно хорошее.” (Шр 92); „Я говорю с *ей* и никому не мешаю.” (ШБ 228); „Тошно *мнеченьки!*..” (ШБ 34); „*Нашенских*, кто на глазах вырос, всех понимаю.” (Шр 87);

Залыгин: „— благодарю за *ихнюю* поправку” (ЗК 11); „— да и поехать *на ем* куда нужно! ” (ЗК 17); „— Ты ..все да и думала *о ём?* ” (ЗК 155), „У *их* старик шибко жадный” (ЗК 47); „— *Штой-то* не договорили мы нонче!” (ЗК 153); „— Я и велел *про их* сказать!” (ЗС 240); „— И *шкуры с его* никто не спускает” (ЗС 374); „— Как с *ими?* ” (ЗС 385);

Распутин: „С им грешно, без его тоскливо.” (Расп 19); „ у кого зубы редкие – (Расп 390); „– Я одна с имя.” (Расп 397); „– а у ей, где она живет, может, небо плохое” (Расп 393)

Диалектология: „Вышла ја к **јим** замуш” (ХРД 56/88); „П’ску у **јеј** мно а” (ХРД 47/71); „А патом подружыл’ис’ мы **с и’м’и**” (ХРД 126); вруша, **через их** все проскочит.” (Расп 32); „– Ты пошто **ко мне** долго не шла-то? ”/233); „А у **их** другой, из Агн’ей рибо’нак” (ХРД 101/182); „А в **јих** с’им’о, бело како-то” (ХРД 119/216); „А возле **јеј** л’иса” (ХРД 62/98); „А у **јево** кр’осној кр’осној појед’ет” (ХРД 164).

Окончание -у- в родительном и предложном падежах

Фольклор: „я вынул белый платочек из карману” (Вск 194); „Как дополз до трону” (Вск 211); „– что у меня в дому нету-ка” (Вск 194); „Потом убегут кобылы из саду” (Вск 215); „Вот приедем до дому” (Вск 222);

Литература: Залигын: „– Вот тебе без разговору – Покров!” (ЗК 27); „– А после заката – дак и особенно.” (ЗК 27); „– А заночевать бы в таком-то дому?” (ЗК 31); „– Или от страху нету их.” (ЗК 255); „– Для допросу у нас имеются другие.” (ЗК 385); „– У меня понятиев много.” (ЗНИ 561); „– С этих, с гвоздиев, может, как раз тебе начинать.” (ЗНИ 603);

Распутин: „– а откуль-то брал по кусочку сахару, давал нам для скусу. „– чтоб с голоду не сколела.” (Расп 51); „– Ижжарился бы без остатку, и не нашли бы.” (Расп 57);

Постпозитивные артикли

Фольклор: „Нашему-то стыдно перед темя” (Вск 13); „– Вот тут-то я вас и дгнал!” (Вск 97); „а воли-та не имеет никакой.” (Вск 64); „Ребяты-то где?” (Вск 305);

Литература: Шукшин: „А то цыпляты какие-то... черт-те чего.” (ШБ 227); „— Пошто не сказал-то?” (ШР 121); Залигын: „Он-то, царь, лес охранять умел” (ЗК 7); „Народ-от куда же деваётся?” (ЗК 275); „Распутин: „– Тебя пошто смерть-то не берет?” (Расп 389); „Ребяты-то твои ниче не пишут?” (Расп 440).

Синтаксис

При изучении типичных структур русской народной речи обнаружили и специфические элементы синтаксиса.

Сочетание глагола с глаголом, обозначающим состояние (**сидеть, стоять, лежать**):

Фольклор: „потом залез на дерево. Сидит ждет.” (Вск 33); „иди скажи своему государю” (Вск 45); „Как я его выстрою – и сидит думает” (Вск 199).

Литература: „Соображают стоят. Раз говорят, значит, был.” (ШБ 169); „Да вот директора – стоит требует!... Вынь да положь директора!” (ШР 85); „А тут вижу: хвораю лежу.” (ШБ 344); „Да еще стоит рот разевает: «С похмелья!».” (ШР 469); „Вчерась перебрали с зятем. Тоже лежит мучается.” (ШБ 82);

Сочетание глагола с глаголом, обозначающим движение (**идти, ходить**):

Фольклор: „Пойду поморю в сени.” (Вск 305); „Сидят ждут отрады на морозе. (РНС 445); „Ступай отдыхай еще сутки.” (Вск 305);

Литература: „Иди промочи горло-то, заговорили сзади.” (ШБ 152); „Хавроня, иди посмотри корову.” (Ш 115); И молчал, ходил молчал, дьяволина...” (ШБ 153); „Поедем съездим за дровишками.” (ШР 122); „Пойду гляну, что за люди, — сказал матери.” (ШБ 59); „Пойду скажу стариям... Зря она там!” (ШБ 61); „Пойду сигарет возьму, сказал жене Сашка.” (ШБ 183); „Пойдем прихватим бутылочку?” (Ш 140); „Сходи возьми бутылку.” (ШБ 154); Пойду Маньке шлык скатаю.” (ШР 143); „— Пойду сала под кожу кое-кому залью, — сказал он.” (ШР 304); „Ты приедай к нему, к Петьке-то, да сядь выпей с ним...” (Шр 84);

Сочетание глагола **взять** и одинаковой формы другого глагола для указания на действие как результат принятого субъектом решения, его личного желания. (Между глаголами могут стоять союзы **и, да, да и**):

Фольклор: Она взяла стрелила из этого правильного пера” (Вск 111);

Литература: Шукшин: „Думаю: бежать? – догонит, хуже будет. Я взял да лег.” (Ш 11); „Но ты все-таки помаленьку собирайся: **возьмешь** да **подумаешь** лететь.” (Шр 29); „После бани четвертку жадничал выпить, а она **взяла** шубку **купила**.” (ШР 303); „Шел Тимофей, думал... И **взял** да **свернул** в знакомый переулочок.” (ШБ 49); „– Дак ведь **возьмут** да **выгонют**.” (ШБ 81); Распутин: „– У старого ума нету, **взял** сколупнул бородавку и весь кровью изошел.” (Расп 16).

Сочетание инфинитива с личной формой того же глагола (часто с отрицанием результата действия) для подчеркивания глагольного сказуемого:

Фольклор: „Прилететь-то прилетят, да только ты не будь простаком”. (Вск 135); „**Видать не видал, слышать не слышал, а поворожить могу**”. (Вск 257); „**Натаскать-то натаскали, жить-то порознь придетья *прийду***” (Вск 260);

Литература: Шукшин: а тут — как циркач на проволоке: **пройти прошел, а коленки трясутся**.” (ШукшБ 49); **Видать-то я вижу, братка, — серьезно и грустно сказал он. — А отстать не могу**.” (ШБ 368); сама знаешь: и **сказать не скажет, а кусок в горле застрянет**.” (ШБ 226); „Залигын: „– Ну, а **забыть-то я не забыл** ничего.” (ЗК 15); „Я правдой через силу **не занимаюсь. Интересоваться интересуюсь**.” (ЗК 47); – А меня ты **знать не знаешь и видеть не видел**.” (ЗК 148); „– И **забыть забуду** ее в одном лишь случае” (ЗК 117); „Ну, а **слышать-то, верно, все слышали** — она дивно как взревела.” (ЗНИ 539); Распутин: „**Схоронить** меня, подика, **схоронют**” (Расп 117); „**Мыться не мылись, а уж угостились**.” (Расп 395); „**Приехать, так теперь бы приехала, не в Америке живет**.” (Расп 408); „– **Придумать-то придумала**...” (Расп 219);

Сочетание глагола с однокоренным существительным

Фольклор: „Я ходил, стрелочку стрелял.

(ВСК 13); „сейчас того сквернее ударил удар” (ВСК 46); „Взяли ночью собрались...побежали в побег.” (ВСК 195); „молодой человек, **сослужи мне службу**”; „**Ночевали ночь**, прожил он день” (ВСК 299, „загадку загадывает” (ВСК 255); „**сказка сказывается**” (ВСК 222); „Злая мачеха **грозно ей грозила**” (ВСК 161); „Ехать мы всегда успеем, надо дело **сделать**.” (ВСК 279);

Литература: Залыгин: „они тоже для чего-то **жизнь живут**” (ЗНИ 543); „Ей **работу работать**, ребяташек носить-еормить. (ЗНИ 343);

Распутин: „Не знаю, зиму перезимую, нет ли” (Расп 144); „**Шутки шутить** будем или что будем?” (Расп 151);

Однокоренные нетождественные повторы:

Фольклор: Русской тоски **слыхом не слышать, видом не видать**” (ВСК 51); „—Как **стара старушка** взяла — будь моя свекровь” (ВСК 231); Да видели: **старый старик** пасет барана.” (ВСК 227); „был **пир-пиром** и **свадьба-свадьбой** .” (ВСК 227);

Литература: Шукшин: „Я **насил-насилу** вот так голову-то приподняла да спрашиваю:” (Шр 126); „...ты сидишь **день-деньской** сложа руки.” (Шр 87); „Небо — **синим- синё**, и уж дергал ветер.” (Шр 106); „...А «студебеккер» наш **битком набитый**.” (ШБ 229); „И там этих беленьких **кишмя кишело**.” (Шр 62); Мы знаем одно местечко, где не косят, а ягоды **красным-красно** ...” (Шр 111); „Ох ты, **горе** мое, **горюшко!** — не желает мамзель с нами здороваться.” (Шр 143); „Прямо **верба вербой**.” (Ш 183); „**Пропади все пропадом!**” (Шр 145);

Залыгин: „Войны **давным-давно** прошедших времен (ЗК 37); „— Таким же **битым-перебитым, стреляным-перестреляным** мужиком?” (ЗК 93), „нету помощи ей от рода человеческого — **однаоденешенька баба**” (ЗК 100); „у Круглова Прокопия цепной кобель, **старый-престарый**” (ЗК 219); „небо **сине-пресине**, воздух чист и хладен. (ЗК 242); „— Хотя тверди ему **день-деньской**” (ЗК 286); „Он **рад-радёшенек**” (ЗК 342); „Не углядел я прошлый раз **красоту-красотищу**” (З. 357); „Поди-ка, **здоров-здоровошенек...**!” (ЗК 359); „— от жадности ихней все **черным-черно** представляется!” (ЗК 388).

Распутин: „то всю ночь **криком кричал**” (Расп 16); „Тайга на десятки верст **гудом гудела** от машин” (Расп 40); „— Не трогай меня, я тебе большой **пригодой пригожусь**.” (ВСК 274); „И сама себя ишо **тошней тошню**” (Расп 30); „**Спокойней спокойного** помер” (Расп 142); „Колчаковцы, захватитив остров, **слыхом не слышали** про Пашу” (Расп 129).

Фразеология

К данным языковым средствам примыкают **фразеологические** обороты, пословицы и поговорки, исконно народный характер которых подчеркивается В. Далем. Следующие примеры дают представление о широком использовании вышеупомянутых языковых средств в произведениях народных писателей.

Фольклор: „— Ах, ты баба...Волос долог, да **ум короток**.” (ВСК 67); „— Фу-фу-фу, русский дух сам на двор пришел, **как баран на стол**.” (ВСК 88);

„— Все равно — **семь бед — один ответ!**” (ВСК 186); „зажмет и расшибет, разбросит по **белому свету**” (ВСК 186); „Зто было в старое время...**когда-то сыр сор сгорел**.” (ВСК 203); „— Дах ты чо, с ума сошел что ли? .” (ВСК 203); „...не угадаешь — уедешь **не солоно хлебаша**.” (ВСК 126); „— Усни, **утро вечера мудренее**, может, и помогу.” (ВСК 135);

Литература: Шукшин: „Кузьма...сказал вслух с тихим ужасом, счастливо: — **Елки зеленые!**” (ШЛ 20). А то ведь вы **подешевле и посердичей** стараетесь.” (Шр 27); „— Господь с тобой! ...С ума спятил.” (Шр 37); „Кандидатов сейчас **как нерезаных собак**.” (Шр 46) „— Ну, на нет и суда нет!” (Шр 48); „— Чего вы **сиротинками-то казанскими** прикидываетесь?” (ШБ 94); „Ну чего вот сдуру **сиротой казанской** прикинулся. (Шр 64); „— **Гол как сокол**, пришел в дом на все готовенькое да еще **грозится**.” (Шр 73) „— Чего ты **хвостом-то виляешь?**” (ШБ 94); „И пошел он куда **глаза глядят**.” (ШБ 403); „Буфетчица в управлении, **шишка на ровном месте**.” (Шр 55).

Залыгин: „И сидела рядом с ним старуха, тоже **кости да кожа**.” (ЗК 25); „Керосина в Лебязке вот уже больше года как **днем с огнем ищи**.” (ЗК 14); „Вы обои- **двое сапог пара!** У-у-у-у, гады!” (ЗК 62); „Тотчас **сбивался с панталыку**, начал кричать” (ЗК 54); „А если **кишка тонкая** головой- то думать” (ЗК 133); „За это с ребяташек **спускали шкуру**” (ЗК 59).

Кроме фразеологических оборотов используются и пословицы, отражающие ментальность русского крестьянина: „**береженого бог бережёт**” (ЗК 296); „**Дареному коню в зубы не смотрят**” (ЗК 131); „**Лиха беда — начало!**” (ЗК 158); „**Телушка — полушка, да рубль перевоз**” (ЗК. 206)

Распутин: „**Типун ей на язык**» (Р 16); „Что квартиру займут и они **останутся на бобах**» (Р 17); „**Ты не тyani котa за хвост**» (Р 23); «Тебе **один хрен**, где жить» (Р 24); «**Выдти — хрен ему**» (154)); «**Ты арапа не заправляй**» (Р 24); «Ты сам тутака **без году неделя**»(Р 24); „**Все сломя голову** вперед бегут» (Р 29) ; «Ты за самоваром-то сидела, **лясы точила**» (Р 30).

Выводы. При сопоставлении типичных языковых элементов, характерных для языка русского фольклора и для языка русских народных писателей, обнаружались общие структуры русской народной речи.

Это имеет особое значение, так как были представлены конкретные элементы этого малоизученного стиля русского языка. О значении данного исследования нас убедили выводы В. Даля, А.А. Потебни, Н.С. Трубецкого, Ф.П. Филина и немецких исследователей Р. Щепер и Х. Вюста, говорящих о ценностях данного стиля. Мнение С. Залыгина, использующего изученные нами языковые элементы, тоже указывает на роль народной речи в полнокровном изображении быта русского народа.

В сопоставительной работе мы пользовались категориями Д.Э. Розенталя, установившего специфические черты русской разговорной речи. Мы обнаружили общие элементы лексики, словотворче-

ства, морфології, синтаксиса і фразеології, що доводить общність мови російського фольклору і творчості російських народних письменників.

Специфічний характер нашого сопоставительного дослідження заключається в тому, що ми сопоставили мову чарівних казок Сибіри і творчості російських письменників, в яких зображено життя сибірського народу. При компаративній роботі важливим орієнтиром послужив нам збірник по російській діалектології Г. Г. Мельниченко, в ко-

торому ми знайшли еквіваленти вивчених структур сибірського діалекта.

Збічник чарівних казок Сибіри був важливим джерелом, так як в ньому збереглися елементи мовної діяльності сказителів, вірно, відображають ознаки сибірського діалекта. Необхідно вказати і на те, що життя В. Шукшина, С. Зальгіна і В. Распутіна зв'язана з традиціями Сибіри, суворого і чарівного краю Росії.

Література

1. Адамія З.К. Просторечіє як компонент в лексиці кодифіцированого мови і його відображення в тлумачних словниках. *Проблеми історії, філології, культури*. Магнітогорський державний технічний університет ім. Г.І. Носова, 2014. С. 250–252.
2. Більхін А.Е. Василь Макарович Шукшин (Очерки життя і творчості). *В.М. Шукшин: Розповіді*, 1981. С. 3–23.
3. Вороб'єв В.В. Лінгвокультурологія. Теорія і методи. Москва: Вид. Російського Університету дружби народів, 1997.
4. Голуб І.Б. Стилїстика сучасного російського мови. Москва, 1976.
5. Даль В. Напутнє. Пословиці російського народу. *Збірник В. Даля в двох томах*. Москва: Художественна література, 1984.
6. Зальгін С. Предисловіє. В. Распутін. Повісті. Мінськ, 1983. С. 4–10.
7. Земська Е.А. Російська розмовна мова. 4-е вид. Москва: Наука, 2011.
8. Земська Е.А., Ширяєв Е.Н., Китайгородська М.В. Російська розмовна мова. Словоутворення, синтаксис. Москва, 1981.
9. Ковський В.Е. Літературний процес 60–70-х років. Москва, 1983.
10. Колесов В.В. Російська діалектологія. Москва, 1990.
11. Колесов В.В. Життя походить від слова. Санкт-Петербург, 1999.
12. Мокиєнко В.М. В глибину поговорок. Санкт-Петербург: «МіМ» «ПАРІТЕТ», 1999.
13. Мокиєнко В.М. Образи російської мови. Санкт-Петербург: «Фоліо-Пресс», 1999.
14. Мельников П.И. На горах. Москва: «ОГОНЬ», 1978.
15. Пачай І. Ареальні ознаки парних слів в російській мові. Ниредьгаза, 1995.
16. Петрищева Е.Ф. Внелітературна лексика як категорія стилістична. *Вопросы лінгвістики*. № 3. 1981. С. 60–70.
17. Потебня А.А. Из записок по російській граматиці. Т. III. Москва, 1968.
18. Розенталь Д.Э. Практична стилістика російського мови. Москва, 1974.
19. Schäper R. Die Prosa V.G. Rasputins. Erzählverfahren und ethischreligiöse Problematik. München, 1985.
20. Сорокіна В.В. 1989. Дослідження радянської літератури 60–70-х років літературознавством ФРГ. *Вестник Моск. ун-та. Сер. 9. Філ.* 1989. № 6. С. 20–27.
21. Телія В.Н. Російська фразеологія. Москва, 1996.
22. Ткаченко О.Б. Сопоставительна-історична фразеологія слов'янських і фінно-угорських мов. Київ: Наукова думка, 1979.
23. Трубецької Н.С. Верх і низи російської культури. *Вестник Моск. ун-та. Сер. 9. Філ.* № 1. 1991. С. 87–98.
24. Феліцына В.П., Мокиєнко В.М. Російські фразеологізми. (Лінгвістичний словар). Москва: Російська мова, 1990.
25. Філін Ф.П. О генетичному і функціональному статусі сучасного російського літературного мови. *Вопросы лінгвістики*. 1977. № 5. С. 3–12.
26. Wüst H. Tradition und Innovation in der sowjetrussische Dorfprosa der sechziger und siebziger Jahre. München, 1984.

References

1. Adamia Z.K. (2014) Prostorechie kak komponent v leksike kodificirovannogo yazyka i ego otrazhenie v tolkovykh slovaryakh [Vernacular as a component in the vocabulary of a codified language and its reflection in explanatory dictionaries]. *Problemy istorii, filologii, kulturi*. Magnitogorskii gosudarstvennyi tehniceskii universitet im. G.I. Nosova. C.250–252 [in Russian].
2. Bilihin A.E. (1981) Vasilij Makarovich Shukshin (Ocherki zhizni i tvorchestva) [Vasily Makarovich Shukshin (Essays on life and work)]. V.M. Shukshin: Rasskazy. C.3–23 [in Russian].
3. Vorobyev V.V. (1997) Lingvokulturologiya. Teoriya i metody [Linguoculturology. Theory and Methods]. Moskva: Izd. Rossisykogo Universiteta Druzhy Narodov [in Russian].

4. Golub I. B. (1976) *Stilistika sovremennogo russkogo yazyka* [Stylistics of the modern Russian language]. Moskva [in Russian].
5. Dal V. (1984) *Naputnoe. Poslovitsy russkogo naroda* [On the way. Russian proverbs]. Sbornik V. Dalya v dvuh tomakh. Moskva: Hudozhestvennaya literatura [in Russian].
6. Zaligin S. (1983) *Predislovie. V. Rasputin Povesti* [Foreword. V. Rasputin. Stories]. Minsk. S. 4–10 [in Russian].
7. Zemskaya E.A. (2011) *Russkaya razgovornaya rech* [Russian colloquial speech]. 4 izd. Moskva: Nauka [in Russian].
8. Zemskaya E.A., Shiryaev E.N., Kitaigorodskaya M.V. (1981) *Russkaya razgovornaya rech. Slovoobrazovanie, sintaksis* [Russian colloquial speech. Word formation, syntax]. Moskva [in Russian].
9. Kovskiy V.E. (1983) *Literaturniy process 60–70-kh godov* [Literary process of the 60s–70s]. Moskva [in Russian].
10. Kolesov V.V. (1990) *Russkaya dialektologiya* [Russian dialectology]. Moskva [in Russian].
11. Kolesov V.V. (1999) *Zhizn proishodit ot slova* [Life comes from the word]. Sankt-Peterburg [in Russian].
12. Mokienko V.M. (1999) *V glub pogokorki* [Into the proverb] Sankt- Peterburg: «MiM» «PARITET» [in Russian].
13. Mokienko V.M. (1999) *Obrazy russkoy rechi* [Images of Russian speech]. Sankt-Peterburg: «Folio-Press» [in Russian].
14. Melnikov P.I. (1978) *Na gorakh* [On the mountains]. Moskva: “OGONEK” [in Russian].
15. Pachai I. (1995) *Arealnie priznaki parnykh slov v russkom yazyke* [Areal signs of paired words in Russian]. Niredhaza [in Russian].
16. Petrishcheva E.F. (1981) *Vneliteraturnaya leksika kak kategoriya stilisticheskaya* [Extra-literary vocabulary as a stylistic category]. *Voprosy yazykoznaviya*. № 3. С. 60–70 [in Russian].
17. Potebnya A.A. (1968) *Iz zapisok po russkoy grammatike* [From notes on Russian grammar]. T. III. Moskva [in Russian].
18. Rozental D.E. (1974) *Prakticheskaya stilistika russkogo yazyka* [Practical stylistics of the Russian language]. Moskva [in Russian].
19. Schäper R. (1985) *Die Prosa. V.G. Rasputins. Erzählverfahren und ethischreligiöse Problematik*. München, 1985 [in German].
20. Sorokina V.V. (1989) *Izuchenie sovetskoi literatury 60–70-kh godov literaturovedeniem FRG* [Study of Soviet literature of the 60s–70s by literary criticism of the Federal Republic of Germany]. *Vestnik Mosk. Un-ta. Ser. 9. fil.* № 6. S. 20–27 [in Russian].
21. Teliya V.N. (1996) *Russkaya frazeologiya* [Russian phraseology]. Moskva [in Russian].
22. Tkachenko O.B. (1979) *Sopostavitelno-istoricheskaya frazeologiya slavyanskikh i finno-ugorskikh yazykov* [Comparative-historical phraseology of Slavic and Finno-Ugric languages]. Kiev: Naukova dumka [in Russian].
23. Trubetskoy N.S. (1991) *Verhi i nizy russkoi kultury* [The upper and lower classes of Russian culture]. *Vestnik Mosk. Un-ta. Ser. 9. fil.* № 1. С. 87–98 [in Russian].
24. Felitsyna V.P., Mokienko V.M. (1990) *Russkie frazeologizmy* [Russian phraseological units]. (Lingvostranovedcheskiy slovar). Moskva: Russkiy yazyk [in Russian].
25. Filin F.P. (1977) *O geneticheskom i funkcionalnom statuse sovremennogo russkogo literaturnogo yazyka* [On the genetic and functional status of the modern Russian literary language]. *Voprosy yazykoznaviya*. № 5. S. 3–12 [in Russian].
26. Wüst H. (1984) *Tradition und Innovation in der sowjetrussische Dorfprosa der sechziger und siebziger Jahre*. München [in German].

Источники и их сокращения

ЗК.	Залыгин С. Комиссия. Москва: Молодая гвардия, 1976.
ЗС	Залыгин С. Солёная Падь. Москва: Современник, 1976.
ЗНИ	Залыгин С. На Иртыше. Москва: Молодая гвардия, 1976
Расп.	Распутин В.: Повести. Минск, Беларусь. 1978.
РНС	Русские народные сказители. Москва: Изд. Правда, 1989.
РФ	Бирих А.К., Мокиенко В.М., Степанова Л.И. Русская фразеология. Москва: «Астрель – АСТ – Люкс», 2005.
ХРД	Мельниченко Г.Г. Хрестоматия по русской диалектологии. Москва, 1985.
Шр	В. Шукшин: Беседы при Ясной луне. Рассказы. Москва, 1974.
ШБ	В. Шукшин. Брат мой. Рассказы, повести. Москва: Современник, 1975.
ШР	В. Шукшин. Рассказы. Москва: Художественная литература. Москва, 1984.

Sources and their abbreviations

ZK.	Zalygin S. (1976) Komissiya [Committee]. Moskva: Molodaya gvardiya [in Russian].
ZS	Zalygin S. (1976) Solenaya Pad' [Salty Pad]. Moskva: Sovremennik [in Russian].
ZNI	Zalygin S. (1986) Na Irtysh [On the Irtysh]. Moskva: Molodaya gvardiya [in Russian].

- Rasp. Rasputin V. (1978): Povesti [Stories]. Minsk, Belarus' [in Russian].
RNS Russkie narodnye skaziteli (1989) [Russian folk storytellers]. Moskva: Izd. Pravda [in Russian].
RF Birikh A.K., Mokienko V.M., Stepanova L.I. (2005) Russkaya frazeologiya [Russian phraseology]. Moskva: «Astrel' – AST – Lyuks» [in Russian].
HRD Mel'nichenko G.G. (1985) Hrestomatiya po russkoy dialektologii [Reader on Russian dialectology]. Moskva [in Russian].
SHr V. Shukshin (1974): Besedy pri Yasnoy lune [Conversations under the clear moon]. Rasskazy. Moskva [in Russian].
SHB V. Shukshin (1975) Brat moy [My brother]. Rasskazy, povesti. Moskva: Sovremennik [in Russian].
SHR V. Shukshin (1984) Rasskazy [Stories]. Moskva: Hudozhestvennaya literatura. Moskva [in Russian].

FOLK SPEECH IN SIBERIAN FAIRY TALES

(on the Example of the Works of V. Shukshin, S. Zalygin and V. Rasputin)

Abstract. When studying the Russian fairy tales of Siberia and the works of the Siberian folk writers V. Shukshin, S. Zalygin and V. Rasputin found common linguistic elements, which according to the conclusions of D.E. Rosenthal (1974) are typical for the Russian folk speech. The difficulties of studying Russian folk speech are discussed in the work of F.P. Filin (1974), who points out that the scarcity of written monuments of this style is at the heart of the mentioned problem. We are convinced that the source of the stylistic features of Russian folk speech is folklore, which is mentioned already in the work of A.A. Potebnya (1899), considering the specific structures of word-making of the Russian folk language. The works of Russian folk writers also serve as an important source for the study of folk language, since the original speech of the Russian village sounds in their works. When comparing the stylistic means of Siberian folklore and works of Siberian writers, common elements at the level of lexis, morphology, syntax, and phraseology are found, the equivalents of which are fixed in the textbook of Russian dialectology by G.G. Melnichenko (1985). G. Melnichenko (1985).

As a result of our comparative work, we can establish that collections of Russian folklore and works of folk writers are important sources not only for ethnographers and literary scholars, but also for researchers studying specific elements of Russian folk speech.

Keywords: folk writers, comparative work, language, folklore, dialect.

© Пачаи И., 2021 р.

© Адамия З. 2021 р.

Imre Pachai – доктор філологічних наук, професор, Ніредьгазька вища школа, Ніредьгаза, Угорщина; drpacsai@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0002-8111-7440>

Imre Pachai – Doctor of Philology, Professor, Niredgaza High School, Niredgaza, Hungary; drpacsai@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0002-8111-7440>

Зоя Адамия – доктор філології, професор, в.о. директора Інституту російської мови та літератури Цхум-Абхазької академії наук; запрошений професор Сухумського державного університету, Тбілісі, Грузія; a.zoia777@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0001-6841-622X>

Zoia Adamia – PhD in Philology, Professor, Acting Director of the Institute of Russian Language and Literature of Tskhum-Abkhazian Academy of Sciences. Invited Professor of Sokhumi State University, Tbilisi, Georgia; a.zoia777@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0001-6841-622X>

СЛОВ'ЯНСЬКІ АВТОХТОННІ ІМЕНА В ЧЕСЬКИХ ПИСЕМНИХ ПАМ'ЯТКАХ XI–XIV СТОЛІТЬ

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.

Випуск 2 (46)

УДК 811.16»373.231»10/13»

DOI:10.24144/2663-6840/2021.2(46).174–180

Петрица Н. Слов'янські автохтонні імена в чеських писемних пам'ятках XI–XIV століть; кількість бібліографічних джерел – 16; мова українська.

Анотація. Пропонована стаття продовжує розробку проблем функціонування та розвитку чеської антропонімічної системи допрізвищового періоду. У статті проаналізовано засоби та способи ідентифікації особи людинності в Чеському королівстві протягом XI–XIV століть. Аналіз мовного матеріалу здійснено на основі писемних пам'яток офіційно-ділового стилю.

У статті досліджено автохтонні слов'янські імена, а саме: імена-композиції, відкомпозиції скорочення, імена-деапелативи. Частина композитів, зафіксована пам'ятками XI–XIV ст., успадкована чехами з епохи праслов'янської, а інші – утворені вже на чеському мовному ґрунті. Давні імена-композиції досліджено в контексті синопічної схеми лексики Ю. Юркена. Автор теорії виділяє три семантичні групи основ, котрі в минулому вплинули на формування давньої антропонімії: а) душа, світ, світогляд; б) людина як розумна істота в) людина як суспільна істота.

Аналіз засвідчив, що на старочеському мовному ґрунті композити могли утворюватися дещо вільнішим способом, зокрема поєднанням семантично несполучуваних основ. Це явище виникло хронологічно пізніше, очевидно, коли наявна однолексемна антропонімічна система не задовольняла ідентифікаційні потреби суспільства. З точки зору семантики такі поєднання нелогічні, однак в антропонімах вони ставали асемантичними та виконували свою ідентифікаційну функцію (*Lstimír, Lutomír*).

Відкомпозиційні деривати – це структури пізнішого утворення порівняно з іменами-композиціями. Гіпокористичні імена утворювалися безафіксним способом із препозитивної частини композита (*Hual, Vitus*) або ж із допомогою суфіксів, які додавалися до препозитивної чи постпозитивної частини композита (*Budan, Budata, Budek, Buden, Budis*). Відкомпозиційні деривати та відапелативні імена містять чимало словотворчих формантів. Це свідчить про те, що індивідуалізація досягалася не лише відбором лексичних засобів, але й широкою гамою деривативних елементів. Найпродуктивнішими були суфікси *-a, -ec, -an, -ata, -ota, -ik, -on, -oš, -iš, -en, -ek* (*Preda, Prauez, Drugan, Borata, Dragota, Dedon, Dobros, Modlis, Tessen, Iarek*) та префікси *bez-, na-, ne-, po-, pře-, před-* (*Bezdrug, Nagrad, Nedamir, Nedan, Poztan, Preuoi, Predzlaus*).

Ключові слова: антропонімічна система, антропонім, слов'янські автохтонні імена, імена-композиції, відкомпозиційні скорочення, відапелативні імена, антропонімічна основа.

Постановка проблеми. Формування чеської антропонімічної системи відбувалося впродовж багатьох століть, має певні етапи свого становлення – від язичницьких імен аж до усталеної, кодифікованої сучасної дволексемної антропонімічної формули.

Чехи, як і решта слов'ян, успадкували антропосистему праслов'янської епохи. Дослідники переконані, що праслов'янська мова мала досить розвинений антропонімічний шар лексики. Однак етап творення нових імен тривав і в період становлення окремих слов'янських етносів. Без сумніву, в автохтонних іменах закладено духовну культуру, світосприйняття давніх слов'янських племен. Особливо цінним для ономастичних досліджень мовним матеріалом вважаємо найдавніші слов'янські власні назви особи, зафіксовані в чеських писемних пам'ятках XI–XIV століть. Пропонована стаття покликана описати апелативну основу, словотвір автохтонних слов'янських імен, визначити ідентифікаційні можливості цих імен, реконструювати зв'язок антропонімів з уявленнями давніх людей про навколишній світ.

Аналіз досліджень. Власні назви особи привертала увагу чеських дослідників ще з кінця XVIII ст. Дослідженню історичної антропонімії в XIX ст. присвячені студії Й. Добровського, Ф. Палацького, Я. Коллара, Г. Іречека, а на початку XX ст.

– Я. Гебауера, Ф. Черного, В. Флайшганса. Першою науковою розвідкою в галузі чеської історичної антропоніміки була колективна праця В. Давідека, В. Доскочила та Я. Свободи «*Česká jména osobní a rodová*», видана 1941 року. З другої половини XX ст. дослідження антропонімії характеризуються системністю, розширюється спектр ономастичних студій. Власні назви особи стають об'єктом наукових інтересів Я. Свободи, Й. Бенеша, Ф. Цуржина, Ф. Копечного, Я. Плескалової, В. Шмілауера, М. Кнапової, Д. Молданової. Дослідження Я. Свободи, Я. Плескалової відзначаються широтою діахронного підходу та значною кількістю антропонімічного матеріалу, залученого до аналізу. Фундаментальною працею з чеської історичної антропоніміки є «*Staročeská osobní jména a naše příjmení*» Я. Свободи. Учений описав та проаналізував старочеські антропоніми (зафіксовані в пам'ятках до XV ст.) із точки зору їх спільнослов'янського походження. Значний унесок у дослідження старочеських власних особових назв зробила Я. Плескалова. Її праці «*Tvoření nejstarších českých osobních jmen*» (1998) та «*Vývoj vlastních jmen osobních v českých zemích v letech 1000–2010*» (2011) збагатили чеську історичну антропонімію докладним словотвірним аналізом найдавніших чеських імен.

Мета статті, завдання. Метою нашого дослі-

дження є визначення ідентифікаційного потенціалу давніх слов'янських однолексемних антропонімів, котрі до XIV ст. були доміантним засобом ідентифікації осіб у чеському соціумі. Досягнення цієї мети передбачає виконання таких завдань: 1. Увести в науковий обіг новий антропонімійний матеріал, зафіксований старочеськими пам'ятками XI–XIV ст. 2. Описати та охарактеризувати онімні та апеліативні ресурси автохтонних слов'янських імен. 3. Описати інвентар словотворчих формантів, із допомогою яких утворені давні слов'янські імена.

Методи та методика дослідження. Основними методами дослідження є описовий і його базові прийоми систематизації та інтерпретації мовних одиниць: внутрішньої – для встановлення синтагматичних та парадигматичних відношень між антропонімними одиницями і зовнішньої – культурно-історичної. У процесі систематизації та класифікації антропонімного матеріалу застосовуються також елементи статистичного методу, що дозволяють визначити продуктивність словотворчих формантів, динаміку поширення автохтонних слов'янських імен упродовж кількох століть.

Виклад основного матеріалу. Перші чеські писемні пам'ятки фіксують власні особові назви, що складаються з одного імені. У XI–XIII ст. однолексемний спосіб ідентифікації особи залишався визначальним, хоча на периферії антропонімійної системи вже були наявні складені особові назви.

Найчисельнішу групу однолексемних антропонімів у залучених до аналізу пам'ятках становлять автохтонні слов'янські імена. В XI ст. їх питома вага становить 92 % від загальної кількості однолексемних онімів, а в XIII ст. – 68,35 %. Уживання одного імені (чи то автохтонного слов'янського, чи християнського) в межах конкретного мовленнєвого узусу задовольняло потреби чеського соціуму. Цьому сприяв як відносно багатий репертуар автохтонних слов'янських імен, так і порівняно обмежене комунікативне середовище людей.

У сучасній слов'янській антропоніміці імена, які сягають праслов'янської доби, прийнято поділяти на три групи: 1) імена-композиції; 2) відкомполітні скорочення; 3) деапеліативи (Я. Свобода, С. Роспонд, М.О. Демчук, А.В. Суперанська та ін.). У досліджуваних нами пам'ятках ці антропоніми мають такі пропорції: імена-композиції, наприклад: *Břecislav, Svatopluk, Svytihněv, Soběslav* – становлять 36,3 %; відкомполітні скорочення, наприклад: *Božej, Borek, Ctyr, Jaroš, Mutyně, Radka, Svatava, Smil, Sudek, Václav* – 53 %; деапеліативи, наприклад: *Hrza, Hoda, Hovora, Hrivec, Krok, Mlada, Vracka, Straba, Tetka, Tumna* – 10,7%.

1) Іменам-комполітатам у найдавнішій чеській антропонімії належить особливе місце. Виникнення та використання слов'янами комполітних імен припадає ще на праслов'янський період, а зародження таких імен бере свій початок ще в праіндоєвропейський період [Pleskalová 2008, с. 171].

Частина комполітів, зафіксованих пам'ятками XI–XIV ст., успадкована чехами з епохи праслов'янської єдності, а деякі утворені вже на

чеському мовному ґрунті. Особливість цих імен, на думку Я. Плєскалової, полягає в здатності надавати більше інформації про особу за допомогою двох антропооснов, на відміну від, наприклад, імен скорочених, а також у здатності виражати найрізноманітніші мотивації урочистого, піднесеного характеру [Pleskalová 2008, с. 171]. Саме тому, на думку дослідниці, їх носіями спочатку була переважно шляхта. С. Роспонд також схильний вважати, що імена-комполіти виконували соціально-елітарну функцію та були закріплені за іменним репертуаром певних княжих династій до XIII ст. [Роспонд 1965, с. 11].

Відомо, що в основі первісного світогляду домінував культ природи, матерії, а тому, називаючи дітей, слов'яни виражали віру в найрізноманітніші властивості, які набуває дитина під впливом отриманого імені [Фаріон 2000, с. 307]. Напевно, тому вибірковість у витворенні імен була не такою суворою щодо лексики чи словотвору антропооснов, як до їхньої семантики [Железняк 1998, с. 95]. У цьому контексті цікавою видається теорія Ю. Юркенаса. Досліджуючи балтійську та слов'янську антропонімію, вчений дійшов висновку, що в минулому існувала певна система одиниць, яка відіграла особливу роль у процесі формування індоєвропейських мов. Дослідник припускає, що в складі апеліативної лексики були основи, котрі характеризувалися підвищеною здатністю до антропонімізації [Юркенас 2003, с. 47].

Усі лексеми та виражені ними поняття стосувалися людини, її філософії та світосприйняття. Синоптична схема лексики, за Ю. Юркенасом, охоплює три великі семантичні групи основ, котрі вплинули на формування давньої антропонімії:

1. Душа. Світ. Світогляд: а) мислення, мовлення, знання; б) воля; в) релігія, міфологія; г) стосунок до Бога, істот, речей.

2. Людина як розумна істота: а) буття; б) стан; в) зміна стану (процес, рух); г) зв'язок, об'єднання.

3. Людина як суспільна істота: а) рід, плем'я, етнічна група; б) оборона, війна; в) влада, слава; г) сила, міць, багатство [Юркенас 2003, с. 49].

Враховуючи подану класифікацію, а також специфіку аналізованого нами матеріалу старочеської антропонімії XI–XIV ст., можна виділити найпродуктивніші компоненти чеських комполітів.

1. У групі «Душа. Світ. Світогляд» це основи: **chot-**: *Chothebor agaso regis* (1159 CDB-1, 193); **-bog-**: *Bohdal* (1091 CDB-1, 393), *Bogdan* (1088 CDB-1, 380), *Bohumil* (1088 CDB-1, 376), *Boguhual vilicus regisl* (1139 CDB-1, 409); *Boguslaus cum fratre Heinrico* (1197 CDB-1, 331); **-mysl-**: *Przemisl* (1201 CDB-2, 26); **svat-**: *Zuatobor* (1080 CDB-1, 87).

2. У групі «Людина як розумна істота» це основи: **dobr-**: *Dobrouest* (1208 CDB-2, 73), *Dobremil* (1180 CDB-1, 261), *Dobrogost* (1177 CDB-1, 246), *Dobromizl* (1182 CDB-1, 266); **lub-**: *Lubgost* (1088 CDB-1, 381); **-mil-**: *Bohumil* (1088 CDB-1, 376), *Milowan* (1046 CDB-1, 360), *Premil* (1088 CDB-1, 377), *Zezamil* (1046 CDB-1, 360), *Dlugomil* (1187 CDB-1, 440); **jar-**: *Jarozlaw* (1207 CDB-2, 56), *Jarogneu Satcensis* (1167

CDB-1, 412), *Jaromirum, filium Borivoy* (1132 CDB-1, 127); **-lut-**: *Lutobor* (1115 CDB-1, 401), *Lutognew* (1183 CDB-1, 271); **-gněv-**: *Jarognevi prefecti Satcensis* (1160 CDB-1, 196), *Mztigneu* (1148 CDB-1, 163), *Spitigneu filius ducis Boriwoy* (1148 CDB-1, 163), *Zbigneu* (1186 CDB-1, 434); **-dal-**: *Dalebor subpincerna* (1177 CDB-1, 247); **-rad-**: *Radoslaus*, (1193 CDB-1, 318), *Nerad* (1070 CDB-1, 365), *Otrad* (1088 CDB-1, 376), *Wsserad* (1046 CDB-1, 360).

3. У групі «Людина як суспільна істота» це основи: **-bor-**: *Bolebor* (1194 CDB-1, 446), *Ratibor* (1188 CDB-1, 204), *Boriwoy ducis* (1132 CDB-1, 405), *Cztibor*, (1185 CDB-1, 278), *Chothebor agaso regis* (1159 CDB-1, 193), *Zuatobor* (1080 CDB-1, 87); **-voj-**: *Boriwoy ducis* (1100 CDB-1, 105), *Bodiwoi* (1187 CDB-1, 440), *Budevoy* (1183 CDB-1, 422), *Platiwoy sutor* (1057 CDB-1, 57), *Rediwoy* (1183 CDB-1, 420); **-dom-**: *Domagost* (1088 CDB-1, 378), *Domabor* (1186 CDB-1, 431), *Domamiro* (1207 CDB-2, 55), *Domazlaum* (1145 CDB-1, 146); **-strez-**: *Ztrezimir* (1148 CDB-1, 163), *Ztrezivoy de Hlyztina* (1170 CDB-1, 224); **-vlast-**, *Wlastibor* (1201 CDB-2, 19); **-slav-**: *Bolezlao duci* (967 CDB-1, 342), *Brachizlao duce famoso* (1043 CDB-1, 351), *Gotezslav* (1177 CDB-1, 247), *Radozslav* (1091 CDB-1, 393), *Wladislao* (1183 CDB-1, 422), *Welizlao filius Petri* (1148 CDB-1, 163); **-čest-**: *Cztibor* (1185 CDB-1, 278); **-gost-**: *Milgost* (1188 CDB-1, 204) *Dobrogost* (1177 CDB-1, 247); **-bole-**: *Bolezlao duci* (967 CDB-1, 342), *Boleradus* (1071 CDB-1, 370); **-viac-**: *Vacemil* (1115 CDB-1, 1101); **-vše-**: *Vserad* (1046 CDB-1, 360); **-sobě-**: *Sobegherd* (1189 CDB-1, 297), *Zobezlai* (1146 CDB-1, 163); **-svě-**: *Zuebor* (1115 CDB-1, 401).

Однак треба мати на увазі, що частина цих основ, як зазначає Ю. Юркена, фіксується також у балтійських та германських мовах, що підтверджує їх індоєвропейську давність, зокрема *bar-* / *-bor-*, *baud-* / *-bud-*, *dab-* / *dobr-*, *darg-* / *drag-*, *liaub-* / *l'ub-*, *mil-* / *mil-*, *švit(r)-* / *svat-*, *vai-* / *-voj-*, *vis-* / *vše-* [Юркена 2003, с. 162–163]. Можна припустити, що побажання, закодоване в компресійній формі імен-комполітів, було пов'язане з відправленням язичницького ритуалу, який супроводжував надання імені дитині. В усякому разі, після прийняття чехами християнства таке побажання було, очевидно, вже виявом архаїки. На користь цього припущення свідчить і той факт, що на старочеському мовному ґрунті комполіти могли утворюватися дещо вільнішим способом. Про механічне поєднання деяких антропооснов у межах комполітів писав Я. Свобода: «Складні імена в досліджуваній нами період виникали шляхом поєднання та перекидання семантично непоєднуваних основ, зокрема механічно сполучені основи – *mirь-*, *-slavь-* ставали, по суті, антропоформантами» [Svoboda 1964, с. 58].

Пізніші дослідження словотвору давньої чеської антропонімії дали можливість стверджувати, що поєднання антропооснов у комполіти за певним правилом характерне для імен праслов'янського періоду [Šlosar 1994, с. 149], а вільніше їх поєднання спостерігається в старочеській антропонімії з XII ст. [Pleskalová 1998, с. 32–33]. На думку

Я. Плескалової, йдеться про специфічно онімне творення, котре розвинулося в рамках комполітів тоді, коли основокладання вже не задовольняло потреби однолексемної системи ідентифікації осіб [Pleskalová 2008, с. 172].

Із точки зору семантики такі поєднання нелогічні, однак в антропонімах вони ставали асемантичними та виконували свою ідентифікаційну функцію (*Lstimír*, *Lutomír*). На основі цього дослідниця виділяє дві групи комполітів: успадковані з праслов'янської мови (вони спиралися на апелитивні словотворчі типи *Dobrogost* – стч. *dobrohost*) та старочеські утворення, що виникли внаслідок поєднання основ без огляду на їх первісну семантику [Pleskalová 2000, с. 200].

2) **Відкомполітні скорочення.** На думку дослідників історичної антропонімії, відкомполітні деривати – це структури пізнішого утворення порівняно з іменами-комполітами. Важко не погодитись зі С.М. Пахомовою, яка вбачає причиною цього явища реакцію антропосистеми на існування внутрішньосімейного одноймення, притаманного язичницькому світогляду: «Однокореневі імена у межах однієї сім'ї супроводжувалися у слов'ян суфіксальною різноманітністю» [Пахомова 1998, с. 21]. Я. Плескалова переконана, що в умовах одноймення індивідуалізація особи вимагала достатньо багатого інвентаря формально різних антропонімів [Pleskalová 1998, с. 103].

Велика кількість деривативних суфіксів у складі антропонімів значно розширює ідентифікаційні можливості іменника, це явище характерне для слов'янських мов давнього періоду. Скорочення комполітів відбувалося кількома способами і, на глибоке переконання Я. Свободи, одноетапно, одночасно з приєднанням гіпокористичних та демінутивних суфіксів [Svoboda 1964, с. 106].

Відкомполітні деривати утворювалися шляхом:

а) творення гіпокористичної основи безафіксним способом із препозитивної частини комполіта: *Bogg castellanus de chladesch* (1183 CDB-1, 270), *Hual* (1211 CDB-2, 89), *Vlad* (1177 CDB-1, 247), *Mir* (1177 CDB-1, 247), *Vitus abbas* (1080 CDB-1, 87). Однак у старочеській антропонімії безсуфіксні деривати менш поширені, ніж суфіксальні [Svoboda 1964, с. 107];

б) творення гіпокористичної основи з препозитивної чи постпозитивної частини комполіта з допомогою суфіксів: **-bog-**: *Bogussa* (1187 CDB-1, 440), *Boguta* (1180 CDB-1, 261); **-bor-**: *Bora* (1115 CDB-1, 398), *Borata* (1186 CDB-1, 431), *Borek* (1148 CDB-1, 161), *Borse* (1188 CDB-1, 204), *Boruta filius Wokonis* (1195 CDB-1, 446); **-bud-**: *Budan* (1186 CDB-1, 431), *Budata* (1148 CDB-1, 161), *Budek* (1194 CDB-1, 446), *Buden* (1186 CDB-1, 431), *Budis* (1194 CDB-1, 446); **-dobr-**: *Dobrach* (1167 CDB-1, 412), *Dobrech* (1186 CDB-1, 433), *Dobrete* (1167 CDB-1, 413), *Dobrocek* (1132 CDB-1, 406), *Dobros* (1182 CDB-1, 266), *Dobrotag* (1148 CDB-1, 161); **-gost-**: (1177 CDB-1, 247), *Gostata* (1132 CDB-1, 406), *Gostic* (1182 CDB-1, 226), *Gozten* (1173 CDB-1, 237); **-jar-**:

Iarek presbyter (1197 CDB-1, 331), *Jaros* (1174 CDB-1, 239); **lut-**: *Lutek* (1213 CDB-2, 104), *Luton* (1148 CDB-1, 161), *Lutos* (1088 CDB-1, 385); **-mil-**: *Milic* (1197 CDB-1, 331), *Milik* (1115 CDB-1, 395), *Milk* (1173 CDB-1, 237), *Milon* (1115 CDB-1, 395), *Milota* (1115 CDB-1, 399); **modl-**: *Modlata* (1185 CDB-1, 425), *Modlis cum uxore et filia*, *Milohna* (1132 CDB-1, 130); **-rad-**: *Radac* (1148 CDB-1, 161), *Radata* (1132 CDB-1, 130), *Radek custos* (1057 CDB-1, 58), *Radoma* (1115 CDB-1, 401), *Radosta* (1182 CDB-1, 226), *Radon de Breza* (1182 CDB-1, 226); **-slav-**: *Slawa cum filio Branis* (1148 CDB-1, 163), *Zlauik* (1115 CDB-1, 398), *Slauata* (1185 CDB-1, 278), *Slauko* (1188 CDB-1, 294), *Slauon archydiaconus* (1183 CDB-1, 425).

З огляду на те, що значна кількість композитних основ могли вживатися як у препозиції, так і в постпозиції, іноді важко визначити, з котрого саме компонента композита утворилося скорочене ім'я. Наприклад, в іменах *Budan*, *Budata*, *Budek*, *Buden*, *Budis*, *Budka* основа **-bud-** могла походити від першого компонента імені *Budivoj* або ж від другої частини імені *Chotěbud* [Svoboda 1964, с. 108].

Іншою проблемою в цьому контексті може бути розмежування формально однакових основ відкомполітичних дериватів та відапеліативних антропонімів. Сумнівними випадками є, наприклад, імена *Iarek*, *Jaros*, що могли утворитися або шляхом усічення постпозитивної частини композитів *Jarozlaus*, *Jaromirum*, *Jarogneo* та подальшої суфіксації, або від апеліативів *ярь* «весняний» [Трійняк 2005, с. 419], пор. чес. *jaro* «весна», чи від ст.-слов. *яръ* «ярый, гнівний» [Юркенас 2003, с. 64]. Аналогічно імена *Dobrach*, *Dobros* асоціюються з композитами *Dobromizl*, *Dobrogost*, *Dobremil*, а також із загальноживим словом *добро*, *добрий*.

На думку М.Л. Худаши, факти звукового збігу скорочених відкомполітичних імен з відапеліативними – явище закономірне, адже основи імен-комполітичних також походять від апеліативів [Худаши 1990, с. 36]. Ю. Юркенас стверджує, що формальна тождність окремих одиниць, котрі виникли на базі різних апеліативів, як правило, призводить до процесу конвергенції [Юркенас 2003, с. 155–156]. У результаті онімізації таких назв втрачається все те, що слугувало ознакою їх розмежування, тобто семантичні компоненти. Подібні процеси стають причиною зближення та злиття назв в одне ім'я.

Експресивне забарвлення відкомполітичних скорочень визначали демінутивні, гіпокористичні та пейоративні суфікси. Такий експресивно забарвлений антропонім, на нашу думку, характеризувався вищим ступенем індивідуалізації. Саме тому скорочені імена поповнювали активний репертуар давніх чеських антропонімів і в XI–XV ст. уживалися: після повного імені для розрізнення тезків; як самостійна назва в документах адміністративного характеру, а з XIV ст. як додаткова назва поряд з особовим іменем [Pleskalová 2000, с. 43].

3) Дослідники вважають, що деапеліативні імена виникали внаслідок онімізації або, частіше, шляхом перенесення апеліативного означення певного поняття на особу на основі їх взаємних ме-

тафоричних або метонімічних зв'язків: *Leb* (1088 CDB-1, 376), *Wlk* (1088 CDB-1, 383), *Drugan* (1148 CDB-1, 161), *Drugos* (1208 CDB-2, 73), *Bratrata* (1186 CDB-1, 426), *Bratrohna* (1100 CDB-1, 105), *Bratron* (1211 CDB-2, 89), *Chusna* (1187 CDB-1, 440), *Cozel* (1088 CDB-1, 382), *Crasota* (1211 CDB-2, 89), *Duda* (1088 CDB-1, 384), *Dunay* (1186 CDB-1, 426), *Qasone* (1182 CDB-1, 266), *Quetata* (1115 CDB-1, 406), *Quetek cocus* (1057 CDB-1, 59), *Mrakota* (1196 CDB-1, 319), *Nadei abbatis de Trebeith* (1160 CDB-1, 196), *Odolen* (1193 CDB-1, 318), *Okresa* (1043 CDB-1, 351), *Ostrata* (1088 CDB-1, 379), *Ozrak* (1046 CDB-1, 360), *Pomnen* (1148 CDB-1, 161), *Pozden* (1182 CDB-1, 266), *Prauota* (1167 CDB-1, 413), *Prestan* (1115 CDB-1, 401), *Prudota* (1115 CDB-1, 396). С. Роспанд відносив їх до неелітарного шару імен з «прізвиськовою» функцією [Роспанд 1965, с. 11]. Проте семантика їх основ часто натякає на зв'язки з дохристиянським культом ініціації. Цим обрядом юнака вводили в родові об'єднання, він ставав повноправним членом роду та діставав нове ім'я, закодоване в складному. А іменем, котрого позбавлявся юнак під час обряду ініціації, було саме відапеліативне наймення [Медвідь-Пахомова 2003, с. 34]. Слушно зауважує І.М. Железняк, що в «давніх особових назвах зливався воедино образ даної людини й образ, закодований у слові. Вони повинні були бути ідентичні» [Железняк 1998, с. 95]. Не важко помітити, що деапеліативні імена *Crasota*, *Quetek*, *Prestan*, *Pozden* містять закодовані побажання, характеристики. Вони, по суті, стали застиглою словесною пам'яттю світовідчуження давніх слов'ян [Pleskalová 2008, с. 307].

Відкомполітичні деривати та відапеліативні імена, зафіксовані в аналізованих пам'ятках, містять чимало словотворчих формантів. Це свідчить про те, що індивідуалізація досягалася не лише відбором лексичних засобів, але й широкою гамою деривативних елементів. У результаті ґрунтовного словотвірного аналізу давніх імен Я. Плескалова дійшла висновку, що в XI–XIII ст. для суфіксації імен використовувалося більш ніж 40 формантів [Pleskalová 1998, с. 101]. Серед досліджуваних антропонімів найвищою продуктивністю відзначалися такі суфікси:

-a: *Preda* (1197 CDB-1, 331), *Bora* (1115 CDB-1, 398), *Bosa* (1088 CDB-1, 376), *Buda* (1057 CDB-1, 59), *Diwa* (1194 CDB-1, 446), *Obida* (1115 CDB-1, 399), *Slawa cum filio Branis* (1148 CDB-1, 163), *Suda de Plizen* (1177 CDB-1, 247), *Zuda* (1195 CDB-1, 446), *Zusa* (1115 CDB-1, 398);

-ec: *Golez* (1186 CDB-1, 431), *Glupez* (1115 CDB-1, 398), *Gwalech arcidianus Pragensis* (1195 CDB-1, 323), *Prauez carpentarius* (1057 CDB-1, 58);

-an: *fabros Began* (1186 CDB-1, 431), *Budan* (1186 CDB-1, 431), *Bucan* (1046 CDB-1, 360), *Drugan* (1148 CDB-1, 161), *piscator Cakan* (1186 CDB-1, 429), *Crizan* (1186 CDB-1, 433), *Radowan* (1148 CDB-1, 157), *Kochan* (1193 CDB-1, 318), *Poztan* (1148 CDB-1, 161);

-ata: *Borata* (1186 CDB-1, 431), *Bosata* (1088 CDB-1, 379), *Bratarata* (1115 CDB-1, 395), *Budata*

(1148 CDB-1, 161), *Lubata* (1148 CDB-1, 161), *Cojata* (1185 CDB-1, 277), *Cstata Olomucensis castellanum* (1174 CDB-1, 239), *Gradata* (1148 CDB-1, 161), *Groznata camerarius* (1183 CDB-1, 270), *Hodata* (1115 CDB-1, 400), *Krzata* (1132 CDB-1, 406), *Lowata* (1186 CDB-1, 432), *Modlata* (1185 CDB-1, 425), *Ostrata* (1186 CDB-1, 437), *Radata* (1132 CDB-1, 130), *Sdata* (1186 CDB-1, 431);

-ota: *Bertzota* (1186 CDB-1, 431), *Dragota* (1046 CDB-1, 360), *Milota filius Sdeslai* (1167 CDB-1, 415), *Mladota iudex* (1174 CDB-1, 239), *Mrakota* (1196 CDB-1, 319), *Prauota* (1167 CDB-1, 413), *Predota* (1187 CDB-1, 440), *Radota* (1186 CDB-1, 431), *Slugota* (1088 CDB-1, 376);

-ik: *Benic* (1197 CDB-1, 331), *Vertik* (1132 CDB-1, 406);

-on: *Berzon* (1182 CDB-1, 226), *Bratron* (1182 CDB-1, 266), *Luton* (1148 CDB-1, 161), *Milon* (1148 CDB-1, 161), *Dedon* (1148 CDB-1, 161), *Mladon* (1046 CDB-1, 360), *Radon* (1078 CDB-1, 375), *Slauon archydiaconus* (1183 CDB-1, 425), *Zlaton* (1057 CDB-1, 59);

-os: *Dobros*, (1182 CDB-1, 266), *Iaros subpin-cerna ducis Boemie* (1195 CDB-1, 446), *Ítros* (1088 CDB-1, 376), *Lutos* (1088 CDB-1, 385), *Miros* (1043 CDB-1, 351), *Perkos* (1175 CDB-1, 243), *Rados* (1132 CDB-1, 130), *Ranos vaccarium* (1186 CDB-1, 430);

-is: *Budis*, (1194 CDB-1, 446), *Diuis cubcamerarius* (1187 CDB-1, 440), *Grabis* (1192 CDB-1, 307), *Modlis* (1132 CDB-1, 130);

-ta / uta : *Baranta* (1186 CDB-1, 436), *Boguta*, (1180 CDB-1, 261) *Boruta filius Wokonis* (1195 CDB-1, 446);

-en: *Gosten* (1043 CDB-1, 351), *Kueten* (hlídač) (1088 CDB-1, 385), *Pozden* (1182 CDB-1, 266), *Tessen* (1115 CDB-1, 398);

-k/o: *Bosco* (1174 CDB-1, 239), *Hlavco custos* (1190 CDB-1, 298), *Slauko* (1188 CDB-1, 294), *Vitco filius Vitconis* (1197 CDB-1, 325);

-ek: *Borek* (1148 CDB-1, 161), *Vitek* (1188 CDB-1, 204), *Budek* (1194 CDB-1, 446), *Crinek* (1170 CDB-1, 224), *Celek sutor* (1148 CDB-1, 161), *Drisek* (1183 CDB-1, 271), *Groněk* (1185 CDB-1, 278), *Iarek* (1197 CDB-1, 331), *Mladek* (1043 CDB-1, 351), *Morek* (1169 CDB-1, 218), *Pacek* (1115 CDB-1, 395), *Quetek cocus* (1057 CDB-1, 59), *Racek* (1194 CDB-1, 446), *Smilek* (1178 CDB-1, 254), *Srinek* (1132 CDB-1, 130), *Vitek comes* (1185 CDB-1, 278), *Zutek* (1182 CDB-1, 226).

Окремої уваги заслуговують імена, утворені префіксальним способом. З точки зору словотвору в слов'янській ономастиці немає єдиної думки щодо їх класифікації. Деякі вчені розглядають їх як відкомполітні похідні (Т.Мареці). Я. Свобода аналізує такі імена в розділі «Комполіти», зауважуючи, що частина їх утворилася механічним поєднанням деяких комполітних основ з префіксами (*Nachval*, *Namisl*, *Navoj*) або ж усиченням комполітів (*Přislav* < *Při-by-slav*), а решта – шляхом антропонімізації апеллативів, утворених префіксальним способом (*Bezďek*, *Potěcha*, *Podiva*) [Svoboda 1964, с. 99–101].

У сучасному чеському словотворі розмежовують префіксальний спосіб творення та основоскла-

дання. Виходячи з цього, Я. Плескалова розрізняє синсемантичні антропоніми, утворені префіксацією (*synsémantická antroponyma*), та автосемантичні, тобто комполіти (*autosémantická antroponyma*) [Pleskalová 1998, с. 33].

Серед досліджуваних нами імен найбільшою продуктивністю відзначені префікси:

bez-: *Bezdrug* (1046 CDB-1, 360), *Bezded* (1182 CDB-1, 226);

na-: *Naglas* (1043 CDB-1, 351), *Nagrad* (1088 CDB-1, 376);

ne-: *Nedamir* (1186 CDB-1, 432), *Nechat* (1186 CDB-1, 434), *Nelepa* (1186 CDB-1, 431), *Nemir* (1186 CDB-1, 431), *Neostup* (1115 CDB-1, 395), *Neplah* (1209 CDB-2, 80), *Nevhlaz filius Radim* (1220 CDB-2, 193), *Nedan* (1088 CDB-1, 380), *Nerad* (1057 CDB-1, 59), *Nesul* (1046 CDB-1, 360);

o-: *Obida* (1115 CDB-1, 399);

ot-: *Otrad* (1185 CDB-1, 278);

po-: *Podoba* (1132 CDB-1, 406), *Podywa decanus* (1185 CDB-1, 278), *Pomnen*, (1148 CDB-1, 161), *Pozden* (1182 CDB-1, 266), *Poztan* (1148 CDB-1, 161);

pre-: *Premil* (1148 CDB-1, 161), *Premysl* (1185 CDB-1, 282), *Prestan* (1115 CDB-1, 401), *Preuoi* (1174 CDB-1, 239);

pred-: *Predbor*, *castellanus de Zaslav* (1165 CDB-1, 208), *Predzlaus* (1186 CDB-1, 436), *Predwor* (1185 CDB-1, 277), *Predwoy villicus* (1219 CDB-2, 175).

Аналізований матеріал свідчить, що семантика префіксів модифікує первісне значення апеллатива чи антропооснови. Наявність префіксів у давніх слов'янських антропонімах, очевидно, мотивована бажанням висловити в імені закодований образ. Як правило, префікс *ne-* заперечує властивість, виражену в основі слова, а *pře-* посилює інтенсивність ознаки, риси [Pleskalová 1994, с. 55–56]. На думку Я. Свободи, в таких іменах зосереджене бажання приховати істинний зміст імені та вберегти його носія від нещастя [Юркенас 2003, с. 103–104].

Висновки. В умовах одноймення індивідуалізація особи вимагала достатньо багатого інвентаря формально різних антропонімів. Індивідуалізація досягалася не лише відбором лексичних засобів, але й широкою гамою деривативних елементів. У XI–XIV ст. існував комплексний інвентар словотворчих формантів, котрий в умовах одноймення забезпечував наростаючі ідентифікаційні потреби суспільства. Серед досліджуваних антропонімів найвищою продуктивністю відзначалися такі суфікси *-a*, *-ec*, *-an*, *-ata*, *-ota*, *-ik*, *-on*, *-oš*, *-iš*, *-en*, *-ek* (*Preda*, *Prauez*, *Drugan*, *Borata*, *Dragota*, *Dedon*, *Dobros*, *Modlis*, *Tessen*, *Iarek*) та префікси *bez-*, *na-*, *ne-*, *po-*, *pře-*, *před-* (*Bezdrug*, *Nagrad*, *Nedamir*, *Nedan*, *Poztan*, *Preuoi*, *Predzlaus*). Про високу індивідуалізаційну здатність слов'янських імен свідчить їх активний ужиток із XIV століття у функції додаткових означень, а згодом і прізвищевих назв.

Література

1. Желєзняк І.М. Семантичні параметри слов'янських антропонімних етимонів. *Слов'янська ономастика: зб. наук. праць на честь 70-річчя проф. П.П. Чучки*. Ужгород, 1998. С. 95–105.
2. Желєзняк І.М. Світоглядний код слов'янської антропонімної лексики. *Актуальні питання антропоніміки: зб. матеріалів наукових читань пам'яті Ю.К. Редька*. Київ, 2005. С. 76–88.
3. Медвідь-Пахомова С.М. Екстралінгвальні фактори в контексті розвитку слов'янських антропосистем: навч. посібник. Ужгород, 2003. 72 с.
4. Пахомова С.М. Антропонімійні засоби вираження родинного зв'язку у слов'ян допрізвищевої епохи. *Науковий вісник УжДУ. Серія: Філологія*. Ужгород, 1998. Вип. 3. С. 20–22.
5. Роспонд С. Структура и классификация древневосточнославянских антропонимов (имена). *Вопросы языкознания*. 1965. № 3. С. 3–21.
6. Трійняк І.І. Словник українських імен [відп. ред. д.ф.н. І.М. Желєзняк]. Київ, 2005. 509 с.
7. Фаріон І.Д. Вплив християнства на український антропонімікон. *Християнство й українська мова: матеріали наук. конференції*. Київ, 2000. С. 302–313.
8. Худаш М.Л. Явище звукового збігу давніх слов'янських відкомполітичних скорочених особових власних імен або їх основ із загальноновживаними словами. *Мовознавство*. 1990. № 6. С. 36–40.
9. Юркенас Ю. Основы балтийской и славянской антропонимики. Вильнюс. 2003. 196 с.
10. Pleskalová J. K některým mechanismům a zákonitostem při kompozici slovanských antroponym. *Slovianskie composita antropomiczne* / pod. red. S.Warchoła. Lublin: Wyd-wo UMCS, 2000. S. 199–203.
11. Pleskalová J. Nejstarší typu českých prefigovaných antroponym. *Sborník prací Filozofické fakulty Brněnské univerzity*. 1994. A. 42. S.53–59.
12. Pleskalová J. O tzv. parasytemu. *Sborník prací filozofické fakulty Masarykovy univerzity*. 2000. Č. 48. S. 41–46.
13. Pleskalová J. Příspěvek k tvoření staročeských antroponym. *Varia Slavica: sborník příspěvků k 80. narozeninám R.Večerky*. Praha, 2008. S. 171–174.
14. Pleskalová J. Tvoření nejstarších českých osobních jmen. Brno, 1998. 158 s.
15. Svoboda J. Staročeská osobní jména a naše příjmení. Praha, 1964. 317 s.
16. Šlosar D. Substantivní kompozita typu V-(K)-S v češtině. *Naše řeč*, 77. 1994. S.147–152.

References

1. Zheliezniak I.M. (1998) Semantichni parametry slovianskykh antroponimnykh etymoniv [Semantic parameters of Slavic anthroponymic etymologies]. *Slovianska onomastyka: zb. nauk. prats na chest 70-richchia prof. P.P. Chuchky*. Uzhhorod. S.95–105 [in Ukrainian].
2. Zheliezniak I.M. (2005) Svitohliadniy kod slovianskoi antroponimnoi leksyky [Worldview code of Slavic anthroponymic vocabulary]. *Aktualni pytannia antroponimiki: zb. materialiv naukovykh chytan pamiati Yu.K.Redka*. Kyiv. S.76–88 [in Ukrainian].
3. Medvid-Pakhomova S.M. (2003) Ekstralinhvalni faktory v konteksti rozvytku slovianskykh antroposystem [Extralingual factors in the context of the development of Slavic anthroposystems]: navch. posibnyk. Uzhhorod. 72 s. [in Ukrainian].
4. Pakhomova S.M. (1998) Antroponimiini zasoby vyrzhennia rodynnoho zviyazku u slovia doprizvyshchevoi epokhy [Anthroponymic means of expressing family ties in the Slavs of the pre-surname epoch]. *Naukovyi visnyk UzhDU. Seria: Filolohiia*. Uzhhorod. Vyp. 3. S. 20–22 [in Ukrainian].
5. Rospond S. (1965) Struktura i klassifikatsiya drevnevostochnoslavianskikh antroponimov (imena) [The structure and classification of Old Eastern Slavic anthroponyms (names)]. *Voprosyi yazykoznaniiya*. № 3. С. 3–21 [in Russian].
6. Triiniak I.I. (2005) Slovyk ukrainskykh imen [Dictionary of Ukrainian names]. Kyiv. 509 c. [in Ukrainian].
7. Farion I.D. (2000) Vplyv khrystyianstva na ukrainskyi antroponimikon [The influence of Christianity on the Ukrainian anthroponymicon]. *Khrystyianstvo i ukrainska mova: materialy nauk. konferentsii*. Kyiv. S. 302–313 [in Ukrainian].
8. Khudash M.L. (1990) Yavyshche zvukovoho zbihu davnikh slovianskykh vidkompozytnykh skorochenykh osobovykh vlasnykh imen abo yikh osnov iz zahalnovzhyvanymy slovamy [The phenomenon of sound coincidence of ancient Slavic composite abbreviated personal proper names or their bases with commonly used words]. *Movoznavstvo*. № 6. S. 36–40 [in Ukrainian].
9. Yurkenas Yu. (2003) Osnovy baltiyskoy i slavyanskoy antroponimiki [Fundamentals of Baltic and Slavic anthroponymy]. Vilnyus. 196 c. [in Russian].
10. Pleskalová J. (2000) K některým mechanismům a zákonitostem při kompozici slovanských antroponym [On some mechanisms and laws in the composition of Slavic anthroponyms]. *Slovianskie composita antropomiczne* / pod. red. S.Warchoła. Lublin: Wyd-wo UMCS. S. 199–203 [in Czech].
11. Pleskalová J. (1994) Nejstarší typu českých prefigovaných antroponym [The oldest types of Czech prefixed anthroponyms]. *Sborník prací Filozofické fakulty Brněnské univerzity*. A. 42. S. 53–59 [in Czech].
12. Pleskalová J. (2000) O tzv. parasytemu [About the so-called parasytem]. *Sborník prací filozofické*

fakulty Masarykovy univerzity. Č. 48. S. 41–46 [in Czech].

13. Pleskalová J. (2008) Příspěvek k tvoření staročeských antroponym [Contribution to the creation of Old Czech anthroponyms]. *Varia Slavica: sborník příspěvků k 80. narozeninám R. Večerky*. Praha. S. 171–174 [in Czech].

14. Pleskalová J. (1998) Tvoření nejstarších českých osobních jmen [Formation of the oldest Czech personal names]. Brno. 158 s. [in Czech].

15. Svoboda J. (1964) Staročeská osobní jména a naše příjmení [Old Czech personal names and our surname]. Praha. 317 s. [in Czech].

16. Šlosar D. (1994) Substantivní kompozita typu V-(K)-S v češtině [Noun composite of type V- (K) -S in Czech]. *Naše řeč*. Č. 77. S. 147–152 [in Czech].

Скорочення

1. CDB-1 – Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae edidit Hustavus Friedrich. Tomus I. Praeae, 1904–1907. 568 s.

2. CDB-2 – Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae edidit Hustavus Friedrich. Tomus I. Praeae, 1912. 574 s.

SLAVIC AUTOCHTHONOUS NAMES IN CZECH WRITING NOTES OF 11th – 14th CENTURIES

Abstract. The problems of functioning and development of the Czech anthroponymic system of the pre-surname period is being developed in the suggested article. The means and methods of identification of the population in the Czech kingdom during the 11th – 14th centuries are analysed. The analysis of the language material is carried out on the basis of written memorabilia of official business style. The autochthonous Slavic personal names, namely: composite names, composite derivatives, deapelatives are studied in the article. Some of the composites in writing recorded from the 11th – 14th centuries are inherited by the Czechs from the Proto-Slavic era, and others had been already formed on the Czech language ground. Ancient composite names have been studied in the context of Y. Yurkenas synoptic scheme. This theory identifies three semantic basis groups that influenced the formation of ancient anthroponymy in the past: a) soul, world, worldview; b) a man as a human being (homo sapiens) c) a man as a part of the society. It is indicated through the analysis that composites in the Old Czech language could be formed in a somewhat freer way, in particular by a combination of semantically incompatible bases. This phenomenon arose chronologically later, apparently when the existing one-lexem anthroponymic system did not meet the identification needs of society. From the point of view of semantics, such combinations are illogical, but in anthroponyms they became asemantic and performed their identification function (Lstimír, Lutomír).

Composite derivatives are structures of later formation, compared to composite names. Hypocoristic names were formed in a non-affixed way from the prepositional part of the composite (*Hual, Vitus*), or with the help of suffixes that were added to the prepositional or postpositive part of the composite (*Budan, Budata, Budek, Buden, Budis*). Composite derivatives and deapelatives contain many word-forming forms. This indicates that individualization was achieved not only by the selection of lexical items, but also by a wide range of derivative elements. The most productive were the suffixes *-a, -ec, -an, -ata, -ota, -ik, -on, -oš, -iš, -en, -ek* (*Preda, Prauez, Drugan, Borata, Dragota, Dedon, Dobros, Modlis, Tessen, Iarek*) and prefixes *bez, na-, ne-, po-, pře-, před-* (*Bezdrug, Nagrad, Nedamir, Nedan, Poztan, Preuoi, Predzlaus*).

Keywords: anthroponymic system, anthroponym, Old Slavic personal names, composite names, composite derivatives, deapelatives, anthroponymic basis.

© Петрица Н., 2021 р.

Наталія Петрица – кандидат філологічних наук, доцент кафедри словацької філології Ужгородського національного університету, Ужгород, Україна; natalia.petrice@uzhnu.edu.ua; <https://orcid.org/0000-0003-1205-931X>

Natalia Petritysa – Candidate of Philology, Associate Professor of the Department of Slovak Philology, Uzhhorod National University, Uzhhorod, Ukraine; natalia.petrice@uzhnu.edu.ua; <https://orcid.org/0000-0003-1205-931X>

ЕВФЕМІЗМИ ТА ІНШІ ВЕРБАЛЬНІ РЕПРЕЗЕНТАНТИ КОНЦЕПТУ «СМЕРТЬ» В УКРАЇНСЬКИХ ГОВІРКАХ ЗАКАРПАТТЯ

Випуск 2 (46)

УДК 811.161.2»373.49:811.161.2»282.2(477.87)

DOI:10.24144/2663-6840/2021.2(46).181–186

Пискач О. Евфемізми та інші вербальні репрезентанти концепту «смерть» в українських говірках Закарпаття; кількість бібліографічних джерел – 12; мова українська.

Анотація. Збір, систематизація й аналіз різних засобів номінації в системі живорозмовного мовлення належить до актуальних завдань сучасної української діалектології з огляду на динамічні процеси словникового складу. Екстра- й інтралінгвальні чинники стають причиною появи мовних явищ, які викликають жвавий науковий інтерес щодо способів вираження, семантики й функціональних особливостей. Евфемізми, дисфемізми та інші одиниці вторинної номінації потребують глибшого теоретичного осмислення у зв'язку з антропоцентричним підходом до вивчення мовних явищ у лінгвістиці.

У статті здійснено аналіз семантики і структури евфемізмів та інших вербальних репрезентантів концепту «смерть» в українських говірках Закарпаття. Для реалізації мети було виконано такі завдання: 1) виокремлено й систематизовано евфемістичні, дисфемістичні та інші вербальні репрезентанти концепту «смерть»; 2) розкрито зв'язок евфемізмів, дисфемізмів і тропейних засобів; 3) визначено основні способи та чинники субститутів; 4) з'ясовано роль компонентного складу у формуванні евфемістичних і дисфемістичних виразів; 5) проаналізовано на прикладі окремих субститутів роль лінгвальних та екстралінгвальних чинників.

Доведено, що евфемізми, дисфемізми та інші вербальні репрезентанти концепту «смерть» у закарпатському говорі утворюють широкий пласт вторинних найменувань і відображають лінгвоетнокультурні особливості закарпатців. Зі структурного погляду – це одно-, дво- і здебільшого багатолексемні сполуки, до складу яких входять переважно дієслова та іменники.

З погляду семантики багато описових номенів відбиває віру закарпатців у потойбічне життя, анімістичні уявлення про душу та форми її існування. Частина висловів підтверджує боязливе, шанобливе, ритуально-сакральне ставлення до самого факту смерті й ілюструє чітко сформовану систему діалектних норм похоронного етикету. Проте вживання цілої низки метафор, метонімії, фразем та інших висловів жартівливого чи іронічного плану свідчить про давні прагнення людини подолати страх перед смертю.

Ключові слова: евфемізм, дисфемізм, фразема, метафора, метонімія, концепт «смерть», закарпатський говір.

Постановка проблеми. Збір, систематизація й аналіз різних засобів номінації в системі живорозмовного мовлення належить до актуальних завдань сучасної української діалектології з огляду на динамічні процеси словникового складу. Екстра- та інтралінгвальні фактори стають причиною появи мовних явищ, які викликають жвавий науковий інтерес щодо способів вираження, семантики й функціональних особливостей. Це стосується й евфемізмів, дисфемізмів та інших субститутів, оскільки вони, як одиниці вторинної номінації, потребують глибшого теоретичного осмислення у зв'язку з антропоцентричним підходом до вивчення мовних явищ у лінгвістиці.

Аналіз досліджень. Евфемія є смисловою категорією мови і має три взаємопов'язані аспекти: соціальний, психологічний і власне лінгвістичний. Соціальний аспект – наявність в основі евфемії моральних, релігійних і політичних мотивів. Під психологічним аспектом розуміють ефект пом'якшення висловлювання. Первинне пряме найменування предмета або явища викликає негативні емоції, а вторинне непряме – нейтралізує ці емоції. При лінгвістичному підході в дослідженні евфемії визначаються ознаки й умови використання евфемізмів [Кацев 1988, с. 12].

Історія виникнення евфемізмів пов'язана з архаїчними пережитками мовних заборон (табу).

Вживаючи певні замітники, люди усвідомили свою здатність створювати слова й активно використовували їх. Чим краще це в них виходило, тим більше вони намагалися уникати прямих найменувань, які могли викликати небезпеку, страх чи образу. О. Реформатський відзначав, що евфемізми-табу були в мовах більшості індоєвропейських народів [Реформатський 2016, с. 217].

На явище евфемії в лінгвістиці є два погляди: вузький (субституційний) і широкий (прагматичний). Прихильники першого визначають евфемізм як субститут незручного і невігідного слова, як нейтральний замітник грубого слова. На думку В. Москвіна, «евфемія – використання словесних зашифровок з метою зм'якшити, завуалювати, витончено «впакувати» предмет повідомлення, залишивши все-таки можливість будь-якому носію мови здогадатися, про що йдеться» [Москвін 2001, с. 60]. Згідно з широким (прагматичним) поглядом, до евфемізмів відносять лексичні, фразеологічні, перифразистичні субститути, які не в усіх випадках мають «пом'якшувальний» зміст.

Проблему евфемії активно досліджували в Європі й Америці протягом минулого століття. На сьогодні вже видано численні монографії і словники евфемізмів у США, Англії, Польщі, Росії. Цінною для лінгвістичних студій є написана ще 1930 р. книга Д. Зелєніна «Табу слів у народів Східної Європи

та північної Азії», яка не втратила своєї актуальності й досі.

У радянській науці майже до кінця ХХ ст. евфемізми були темою забороненою, непопулярною, їх розглядали тільки в історичному аспекті у зв'язку з древніми табу й аналізували переважно на індо-європейському і слов'яно-балтійському матеріалі (Л. Булаховський, О. Реформатський, О. Трубочов, Б. Ларін). Тільки на початку ХХІ століття у славистиці зріс науковий інтерес до різноаспектного вивчення евфемізмів, унаслідок чого побачили світ кілька вагомих праць: монографія «Евфемізми сучасної польської мови» (1993) і «Словник польських евфемізмів» (1998, перевидавався багато разів) А. Домбровської, монографія «Табу в польських діалектах» (2002) А. Кравчик-Тирпи, «Словник евфемізмів російської мови» (2008) О. Сенічкиної, «Словник евфемізмів, уживаних у говірках та молодіжному жаргоні Західного Полісся і західної частини Волині» (2005) Г. Аркушина, «Матеріали до евфемістичного фразеологічного словника східнословобанських і східно-степових говірок» (2011) І. Мілевої.

В українському мовознавстві тема табу та евфемізмів на базі літературної мови і деяких говорів (західнополіських, підляських, словобанських, степових) була предметом досліджень Г. Аркушина, О. Януша, Ф. Бацевича, Л. Фроляк, Ю. Єловської, І. Мілевої, В. Великороди, В. Леснової, О. Кострової, Ю. Зази, О. Жвавої, І. Жигори та ін. Слід виокремити в цьому зв'язку численні публікації про діалектні евфемізми і дисфемізми І. Мілевої та її монографію «Евфемістичні і дисфемістичні фразеологізми в східнословобанських та східно-степових говірках» (2012).

Досліджуваній проблемі присвячено тези «Евфемізми в українських говорах Закарпаття» (1966) М. Грицака і «Евфемізми й табу в південнокарпатських говірках» (1983) М. Кравченко. Однак вербальні засоби евфемізації в обрядовій сфері на матеріалі закарпатського говору поки що ніхто з лінгвістів окремо не аналізував. Ми приділили увагу дослідженню контактних та комунікативних табу на матеріалі родильної й поховальної обрядовості Закарпаття у 2 наукових статтях (2019 р.).

Цінними для нашого дослідження є також етнографічні, історико-етнографічні та етнологічні праці, зокрема «Магічні дії, обряди й вірування Закарпаття» (1971) П. Богатирьова, «Етнографія Закарпаття» (2010) М. Тиводара, «Традиційна сімейна обрядовість українців Закарпаття кінця ХІХ – першої половини ХХ століття» (2020) І. Керечанин (Черленяк) та деякі ін.

Метою цього дослідження є аналіз семантики і структури евфемізмів та інших вербальних репрезентантів концепту «смерть» в українських говірках Закарпаття.

Для досягнення мети плануємо виконати такі завдання:

1) виокремити й систематизувати евфемістичні, дисфемістичні та інші вербальні репрезентанти концепту «смерть» в українських говірках Закарпаття;

2) розкрити зв'язок евфемізмів, дисфемізмів і тропейних засобів;

3) визначити основні способи та чинники субститутів;

4) з'ясувати роль компонентного складу у формуванні евфемістичних і дисфемістичних виразів;

5) проаналізувати на прикладі окремих субститутів роль лінгвальних та екстралінгвальних чинників.

Об'єктом дослідження обрано евфемістичні, дисфемістичні та інші вербальні репрезентанти концепту «смерть» у закарпатському говорі.

Предмет дослідження – соціальна й семантична природа евфемізмів і дисфемізмів, особливості їх структурної семантики, яка відображає своєрідність соціально-етнічної інтерпретації об'єктивної дійсності.

Матеріалом дослідження стали мовні одиниці, зібрані нами особисто; вибірки зі «Словника закарпатської говірки села Сокирниця Хустського району» І. Сабадоша, «Русинсько-українсько-руського и русско-украинско-русинского словаря» Д. Попа та ін.

Методи та методика дослідження. Основним методом дослідження є описовий. Використано також прийоми компонентного аналізу, структурно-семантичного моделювання, фактологічний метод з його складовими – польовим, анкетним, що поєднує лінгвістичну та культурно-соціологічну інтерпретацію.

Виклад основного матеріалу. Смерть, як один із базових концептів, посідає найважливіше місце в мовній картині світу і в українському комунікативному просторі має певні особливості. Страх змушує виявляти поважне ставлення як до самої смерті, так і до співвідносних із нею явищ (поховальні церемонії, поводження з померлим, ритуалізована поведінка осіб тощо) [Єловська 2017, с. 72]. Закономірно, що українці, як і інші народи, свідомо уникають бесід про смерть, згадування імен померлих, обговорення поховальних обрядів і т. ін., що спричинює появу різних видів субститутів, передусім евфемізмів як заміників прямих номінацій денотата.

Появу різноманітних застережень можна пояснити кількома факторами: небуденністю цього явища, наявністю природного почуття страху перед смертю й вірою в магічну силу слова. На культурно-поведінковому рівні евфемізація утворює систему закріплених суспільством норм, спрямованих на подолання негативних стереотипів та вироблення ввічливих форм. При цьому основною метою вживання евфемізмів є бажання уникнути комунікативного дискомфорту.

Можна виділити такі причини виникнення подібних одиниць: 1) навмисне уникнення позначення небажаного денотата; 2) поліпшення характеру денотата вихідної номінації; 3) використання всіх можливих мовних, формальних і неявних форм вираження; 4) використання непрямой номінації.

Евфемістичні та інші субститути семантичного поля «смерть» мають найбільшу частотність по-

рівняно з евфемізмами інших семантичних полів і утворюються переважно внаслідок фразеологізації, метонімізації і метафоризації. Цілком погоджуємося з І. Мілевою, що «всім евфемістичним фразеологізмам, незалежно від контексту, властивий експресивний компонент, хоча ступінь експресії може бути різним, а «евфемістичність» лексеми часто визначає контекст» [Мілева, с. 165].

Напевно, немає такої людини, яка б не боялася смерті, адже це один із найбільших людських страхів. Респонденти, котрі бачили останні хвилини життя близьких людей, неохоче розповідають про це: *віджду / шчо стало му т'ашко дыхати / зачату руками дуже бити по постели / а йа кажу: наї ти дам воды // айбо він на н'а сумно подивуї та каже: нич ми ўже не треба... / віджду / шчо то мойа біда прийшла... / ўс'ому коніц'... // склоніу золу набік та лиш му с'а слызі покотілі з очіи* (Майдан). У наведеному контексті спостерігаємо навмисне уникання прямого найменування смерті і заміну його лексемою *біда*. Пор. бойк. *чорна година* 'смерть' [Онишкевич 1984, с. 375]. Слід відзначити, що на позначення самої смерті використовується всього кілька відомих субститутів: *зубата, тотá с косоў* (усі гов.), [див. т.с. Грицак 1966, с. 18]. Наприклад: *прійде тотá с косоў / припала бы / нігде с'а від нійї ни сп'ачеши* (Торунь). Момент смерті позначають також назви з різним конотативним напруженням: *капіц', кампéц, кампéц-долóврес, амба, амба-крышка, амін', коніц', ус'б*.

Абсолютна більшість евфемістичних та інших вербальних засобів у говірках Закарпаття стосується смерті як процесу і має дієслівну семантику. На позначення семи 'хто-небудь незабаром помре' закарпатці використовують вислови різної структури: *смертиў (смирт'бў) пáхне, ужé йе на смерті, ужé йе на добывану, ужé му три дны (н:ы) з ні(ы) ин'и(ы)м, ужé нидбўгі дны (н:ы), дуже затолесіў, ужé смирт' за ўхом, туды с'а направиў, ужé му лиш туды, ни вййде (ўйде) с тóго, збйрац':а на тот світ, нікат' (дйвйт, позйрат) на тот світ, вйдит' собі ширин'у, нич из н'óго, дуже за бідбў, нікó (ніхтó) с'а ўже ни над'йе, ужé му нич ни помóже, туй д'йла ни будé (бде) нийáкого, уже нийé животá, скóро му удмір'авут' (відмір'айут) два мітры, нидбўго траву топтáти, нидбўго с'а остáло (пстáло), лішйло комусь* (більшість гов.) [див. ще Черленяк 2020, с. 160]. Дещо знижений відтінок притаманний фраземам *скóро го вйнесут уперéd ногáми, амін' (коніц', капіц', кампéц) будé комусь* (усі гов.). Пор. угор. *катрес* 'каюк, кінець'. Див. *и буде тти амін'* т.с. [Поп 2007, с. 76].

Для номінації поняття 'помирати, бути в передсмертній агонії' в українських говорах Закарпаття, крім прямих дієслівних відповідників із коренями *-мер-, -кон-* (*-кін-*) типу *умирáти, конáти* (усі гов.), *кіновáти* (Драгово), вживаються номени-евфемізми метафоричного плану: *по'кúтати* (Синевир), *добывáти, часовáти* (Торунь), *вйхóдити* (Келечин), *гáснути, згасáти, блудíти* (більшість гов.). Див. бойк. *часувáти часовáти* т.с. [Онишкевич 1984, с. 363], *часувáти* т.с. [СУМ, т. 11, с. 282].

У говірках Закарпаття побутують фраземи метонімічного характеру зі словами *кін* (літ. уроч. *скін*), *пóстїл'*: *с'тати на кін* т.с. [Сабадош 2008, с. 143], *лежáти на смертélнуї (смертнуй) пóстели* (Драгово). Чимало стійких висловів на позначення передсмертної агонії виникло внаслідок метафоризації: *гáснути йак свічка* (В. Водяне), *на лáдан дыхати* (Королево), *на часнйк дыхати* (Криве), *над часнйком дыхати* (Річка) 'помирати'. Як відомо, в похоронній обрядовості багатьох слов'янських народів часник є потужним оберегом від усього лихого. Темпоральний характер передсмертної агонії засвідчують фраземи *остán'ї минўты раховáти* (Горонда), *пóс'л'їд'н'ї гóдини одл'ичовати* (Березники) тощо.

Стан приреченої на смерть людини номінують стійкі сполуки, побудовані на синекдосі. Спільна в них лексема *нога* символізує межовий статус того, хто помирає, його перехід в інший вимір – на той світ: *йедноў (одноў, однйў) ногóу у грóбови стоїáти* (більшість гов.), *йан:óу ногóу уже ў могїл'ї* (Червеньово), *одноў ногóу у темтóві* (Горбки); *йедноў ногóу на тóму світ'ї бйти* (Колочава).

Окремі перифрази, які характеризують агонічний стан, охоплюють елементи на позначення важливих поховально-обрядових ритуалів: *ужé му йлйй быў* (більшість гов.) – стосується таїнства елеосвячення (соборування), що служить, за вченням православної і католицької церков, духовним лікуванням тілесних недуг, а також дарує важкохворому відпущення гріхів, у яких він не встиг покаятися (церковнослов'янську назву *слей* 'рослинна, переважно маслинова олія, що використовується для церковних обрядів; олива' [СУМ, т. II, с. 497] фонетично видозмінено на *йлйй*); вислів *дз'обáчкоў пáхне* 'хто-небудь незабаром помре' (Білкі) містить компонент *дзьобáчка* 'страва з цілих варених квасолин, заправлена олією з цибулею, часником та ін.', яку традиційно подавали на поминках у цій місцевості.

Темпоральні обмеження життя представлені в численних евфемізмах-перифразах: *ни дочéкаў Великонне / Рї(у, ў)здвá, ни бдé ўже пáску їсти, тот ужé удробиў / удходиў / из'їў / удмўчиў свóйе, тóму ўже нич ни треба* і т. ін. Згадуючи покійного, часто використовують евфемістичні вирази, що відображають характер його занять, уподобань під час життя: *ни будé ўже бул'ї / р'їну / крómпл'ї садїти, ни будé ўже стрўч'а ламати* (лушити кукурудзу), *ни піде ўже нігда на Чéхы робїти* (померлий довго працював у Чехії на заробітках), *ни піде ўже нігда вйўчáрти* (померлий усе життя був вівчарем), *не бде ўже ко'мў співáти* (померлий дуже гарно співав) та багато ін. Наприклад: [нігда ўже до т'а ў Ужгород не прійде] (Торунь). Проте зрідка вживаються і дисфемістичні вирази, у яких згадують негативні моральні якості померлої людини: *но, не будé / бде ўже нігда / н'їгда крáсти / гул'áти / нїти / брe'хáти / лáйати / лáти / боговáти / пльтковáти; ни бде нікóго збытковáти / обйжáти* і т. ін.

Евфемізмам та іншим субститутам на позначення смерті притаманна семантика просторової та часової орієнтації, у них часто фігурує тема шляху,

подорожі: *іти в по'с'л'ін:у пун'* (усі гов.), *быти ў пун'і* (Верхні Ворота), *іти ў далёку дорóгу (пун')* 'помирати' (усі гов.). Це спричиняє метафоризацію дієслів руху, які, вживаючись у переносному значенні, іронічно передають швидке наближення смерті: *галадіти*, *фьіркнути*, *ўнесться*, *закапурити* (від *капура* – хвіртка) (Широке).

Найвищу продуктивність у фразеологічних та перифрастичних конструкціях із подібним значенням виявляє дієслово *йти* (*піти*, *пуйти*, *пў(і)ті*): *іти гет*, *іти далёко* (більшість говорів), *пуйти до неба (до Бога)* (Оноківці), *піти на тот світ* (Драгово), *піти ў ріпу* (Торунь), *пўти ў гліну* (Приборжавське). Закарпатці мають цілу низку фразем іронічного характеру з цим дієсловом: *пуйти в копа'чул'е гус'л'айучи* [Сабадош 2008, с. 149], *піти ў скіпы гус'л'айучи* (Вучкове), *пўти вў'ці'і п'сти*, *пўти м'ржд'у пол'оти*, *пўти ў санат'орій «Ж'б'т'і гліны»* (Широке), *пўти р'акы годов'ати* (Приборжавське).

Серед жартівливо-іронічних субститутів зі значенням 'померти' часто вживаними є фразеологізми дисфемістичного плану: *кон'к'ї / кон'к'ї утк'їнути / вітк'їнути / отк'їнути* (більшість гов.), *кон'к'ї в'еречи* (Лоза), *кон'к'ами стр'їпкати* (Ярок), *л'асты скл'ейити* (більшість гов.), *п'рнути ў чот'їри д'бшкы* (Торунь) та ін.

Іронічне позначення смерті досягається використанням фразеологізмів-дисфемізмів, компонентами яких є також назви частин тіла тварини: *відв'ер'чи коп'їта* (Торунь), *коп'їта удв'ер'ичи* [Поп 2007, с. 84], *в'ере(и)чи коп'їтами* (Рокосово, Зняцьово), *р'атиц'ї отк'їнути* (Зняцьово), *в'еречи р'ят'у* (Стеблівка) (*р'ят'* – задня нога великої рогатої худоби), *покот'їти рог'ами* (Широке).

Жартівливі, іронічні назви смерті репрезентують також фраземи з використанням у них назв частин людського тіла, що є наслідком осмислення зовнішньої фізичної подібності з мерцем (приклади з метонімією і синекдохою): *зац'їлити'зубы* [Сабадош 2008, с. 116], *зубы / з'уби заку'їти* (більшість говорів), *прут'аг'нути'ногы* [Сабадош 2008, с. 294], *ўтягнути / прот'аг'нути / зад'ерти / прост'ерти ногы* (більшість гов.), *зад'ерти л'аны* (Брид), *задр'ати л'абы* (більшість гов.), *віст'ерти' (вўст'ерти') л'апк'ї* (Волосянка, Люга), *отк'їнути' л'апк'ї* (Сімер), *вер'ечи к'ок'ор'ї* (Великий Раковець), *прост'ерти коч'ол'ї* тощо. Як бачимо, пейоративність подібних зворотів посилюють наявні в них компоненти з негативними конотаціями (*л'абы*, *л'аны*, *к'ок'ор'ї*, *коч'ол'ї* 'ноги'). Див. *ногы прот'ягнути* т.с. [Поп 2007, с. 104]. Подібність смерті до стану глибокого сну відбита у фраземах *з'ажму'їти / зак'р'їти очи*, *засну'ти вічн'ым / непр'об'удн'ым / беспр'об'удн'ым сном* (більшість говорів).

Компонентами кількох фразем зі значенням 'померти' є також назви взуття чи одягу: *ч'оботы пр'ос'т'ах'ті*, *покл'асті ч'оботы б'їл'а двір'їу* (Брид), *відв'ер'чи к'апц'ї* (Завадка), *пр'ост'ерти к'апц'ї* (В. Ворота) (*к'апц'ї* 'шкарпетки').

Для номінації процесу вмирання, крім численних фразем, використовуються метафоричні дієслівні субститути з семантикою втрати, зникання,

тління: *зг'аснути*, *ўг'ынути*, *пог'ынути*, *изг'ыбнути*, *зг'ынути*, *знід'їти*, *проп'асті* та ін. Наприклад: *Дубр'ї / же чуж'ї л'ўди не д'али му проп'асті* (Ворочево). У назвах *заков'їзнути*, *закоў'їзнути*, *заст'їти*, *закочан'їти* настання смерті передано через фізіологічні показники – ствердіння мертвого тіла. Наприклад: *Шчи ни ўст'їгла ти м'ати заст'їти / а ты ўже йїї цур'а від: ай'єш* (Торунь).

Сам факт поховання передають перифрази: *уж'є го уд(від, в'ид)сп'ї(і)в'али*, *уж'є му уд(від, в'ид)дзвон'їло*, *уж'є го ў(від, в'ид)п'рав'їли*, *уж'є го спр'їтали*.

Багато евфемістичних конструкцій відображає сформовану на засадах християнства релігійно-світоглядну ментальність закарпатців: *Б'огу д'ушу уд(од, від)д'ати*, *предст'авит'ися на Б'ож'їй суд*, *пі(і)ті / пуйти на п'раведн'їй суд*, *пі(і)ті / пуйти на тот світ*, *пересел'їт'ис'а на тот світ*, *попроц'ат'їс'а з с'им св'їтом*; *душ'а го лиш'їла*, *Бог забр'аў*, *Бог упок'ой'їў й'ог'о д'ушу*, *св'їчка му дозор'їла* [див. ще Черленяк 2020, с. 162]. До речі, бойки про антипатичну людину, яка померла страшною смертю або тяжко занедужала, кажуть: *«Бог на н'їм ц'удо показав»* [Онишкевич 1984, с. 358].

За уявленнями українців, пряме називання особи покійника може розтривожити душу померлого або прикликати її в цей світ, імовірно, тому в мовленнєвій практиці це слово замінюється евфемізмами. Такі структури покликані передусім уберегти комунікантів від негативних наслідків промовляння імені покійника і водночас непрямом інформувати адресата про померлу людину. Згадуючи мерця, вживають здебільшого евфемістичні багатослівні найменування, що усталилися в системі мови як похоронні етикетні формули: *прошч'їн (прошч'їн, прошч'їн прошч'єн:її) бы*, *наї (н'аї) буд'є прошч'їн (прошч'їн, прошч'їн прошч'єн:ї(ы)ї)*, *наї (н'аї) му дас'т' Бох ц'арство не'б'єсноїе (неб'єсне, не'б'єсної), наї (н'аї) му Бох пошл'є с'в'їтлоїе (с'в'їтле, с'в'їтлої) ц'арство*, *наї (н'аї) му зе'мл'а буд'є п'ухом (п'ер'ом)*, *Ц'арство Неб'єсноїе, вічн'їй пок'ой*; *наї (н'аї) з Б'огом споч'їват*, *наї (н'аї) Бог дас'т' л'єхко д'уш'ї* та багато ін. Наприклад: *м'їй н'ан'ко*, *наї буд'є прошч'їн*, *быў д'обрыї ч'ол'ов'їк* (Білкі); *М'ар'а, н'аї бд'є прошч'єна*, *н'їгда н'їч н'ї шк'одов'ала д'ати*, *шч'їра б'їла* (Торунь). Див. *проц'їн (проц'їн) бы* т.с. [Поп 2007, с. 133].

Висновки. Евфемізми, дисфемізми та інші вербальні репрезентанти концепту «смерть» у закарпатському говорі утворюють широкий пласт вторинних найменувань і відображають лінгвоетнокультурні особливості закарпатців. Зі структурного погляду – це однолексемні (*добыв'ати*, *часов'ати*, *відх'одити*, *г'аснути*, *зг'асати*, *блуд'їти*), дво- (*зубы заку'їти*, *з'ажму'їти очи*, *засп'ати нав'їкы*, *д'уба вр'їзати*, *д'уба д'ати*, *в'ере(и)чи коп'їтами*) і здебільшого багатолексемні (*засну'ти вічн'ым сном*, *попроц'ат'їс'я из с'им св'їтом*, *їедн'об'у ног'об'у на т'ому св'їт'ї б'їти*) сполуки, до складу яких входять переважно дієслова (*йти*, *піти* (*пуйти*, *пў(і)ті*), *д'їхати*) та іменники (*Бог*, *душ'а*, *дух*, *очи*, *дор'ога*, *пун'*).

З погляду семантики багато описових номенів відбиває віру закарпатців у потойбічне життя, анімістичні уявлення про душу та форми її існування (*пуйті до неба (до Бога), піті на тот світ, душа го лиши́ла, Богу душу уddaти, предста́витися на Божьй суд, піті на пра́ведный суд*). Частина висловів підтверджує боязливе, шанобливе, ритуально-сакральне ставлення до самого факту смерті й ілюструє чітко сформовану систему діалектних норм похоронного етикету (*прошчін (прошчун, прошчун, прошчэн:и(ы)ї) бы быў, наї (н'аї) будé прошч'ін (прошчун, прошчун, прошчэн:и(ы)ї)*;

піті (пуйті, пў(й)ти) в по'с'л'ін:у пун' та ін.). Проте вживання цілої низки метафор, метонімії, фразем та інших висловів жартівливого чи іронічного плану (*задрáти ла́бы, пуй'ти в копа'чул'е (ў скіпы) гус'л'айучи, рáтиці'і откінути, кон'ка́ми стр'інкати* тощо), на нашу думку, свідчить про давні прагнення людини подолати страх перед смертю.

Евфемізми й табу в діалектному континуумі потребують глибшого наукового дослідження з погляду етнолінгвістики, лінгвокультурології та прагматики.

Література

1. Грицак М.А. Евфемізми в українських говорах Закарпаття. *Тези доповідей до XX наукової конференції Ужгородського університету: Серія мовозн.* Ужгород, 1966. С. 17–25.
2. Єловська Ю.В. Табу в мовленнєвій практиці українців: дис... канд. філол. н.: спец. 10.02.01 – українська мова. Кривий Ріг, 2017. 221 с.
3. Кацев А.М. Языковое табу и эвфемия: уч. пособие к спецкурсу. Ленинград: ЛГПИ, 1988. 80 с.
4. Мілева І. Мовне табу в українських діалектних фразеологізмах. URL: <https://elib.hduht.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/3727/7/5.%20Мілева%20І.PDF>
5. Москвін В.П. Эвфемизмы: системные связи, функции и способы образования. *Вопросы языкознания*. 2001. № 3. С. 58–70.
6. Онишкевич М.Й. Словник бойківських говірок: у 2 ч. Київ: Наукова думка, 1984.
7. Поп Д. Русинсько-українсько-руський і русско-українсько-русинський словарь. Ужгород: ПП «Повч Р.М.», 2007. 311 с.
8. Реформатский А.А. Введение в языковедение. Москва: Аспект Пресс, 2016. 536 с.
9. Сабадош І.В. Словник закарпатської говірки села Сокирниця Хустського району. Ужгород: Ліра, 2008. 480 с.
10. Словник української мови в 11 т. / редкол.: І.К. Білодід та ін. Київ: Наукова думка, 1971. Т. II. 550 с.
11. Словник української мови в 11 т. / редкол.: І.К. Білодід та ін. Київ: Наукова думка, 1980. Т. XI. 700 с.
12. Черленяк І.В. Традиційна сімейна обрядовість українців Закарпаття кінця XIX – першої половини XX століття: дис... канд. істор. наук (доктора філософії); 07.00.05 «Етнологія». Львів, 2020. 320 с.

References

1. Hrytsak M.A. (1966) Evfemizmy v ukrainykykh hovorakh Zakarpattia [Euphemisms in Ukrainian dialects of Transcarpathia]. *Tezy dopovidei do XX naukovoї konferentsii Uzhhorodskoho universytetu: Seriiia movozn.* Uzhhorod. S. 17–25 [in Ukrainian].
2. Yelovska Yu.V. (2017) Tabu v movlennievii praktytsi ukraintsv [Taboo in the speech practice of Ukrainians]: dys... kand. filol. n.: 10.02.01 – ukrainska mova. Kryvyi Rih. 221 s. [in Ukrainian].
3. Kacev A.M. (1988) Yazykovoe tabu i ehvfemiya [Language taboo and euphemia]: uch. posobie k speckursu. Leningrad: LGPI. 80 s. [in Russian].
4. Milieva I. Movne tabu v ukrainykykh dialektnykh frazeolohizmakh [Language taboo in ukrainian dialect phraseologisms]. URL: <https://elib.hduht.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/3727/7/5.%20Мілева%20І.PDF> [in Ukrainian].
5. Moskvina V.P. (2001) Ehvfemizmy: sistemnye svyazi, funktsii i sposoby obrazovaniya [Euphemisms: system connections, functions and methods of education]. *Voprosy yazykoznaniiya*. № 3. S. 58–70 [in Russian].
6. Onyshkevych M.Yo. (1984) Slovyk boikivskykh hovirok [Dictionary of Boyko's dialects]: u 2 ch. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
7. Pop D. (2007) Rusynsko-ukraiynsko-ruskyi y russko-ukraynsko-rusynskyi slovar [Rusyn-Ukrainian-Russian and Russian-Ukrainian-Rusyn dictionary]. Uzhhorod: PP «Povch R.M.». 311 s. [in Ukrainian].
8. Reformatskiy A.A. (2016) Vvedenie v yazykovedenie [Introduction to linguistics]. Moskva: Aspekt Press. 536 s. [in Russian].
9. Sabadosh I.V. (2008) Slovyk zakarpatskoi hovirky sela Sokyrnytsia Khustskoho rayonu [The Dictionary of Transcarpathian Patois of Sokyrnytsa Village, Khust Region]. Uzhhorod: Lira. 480 s. [in Ukrainian].
10. Slovyk ukrainskoi movy v 11 t. [Dictionary of the Ukrainian language in 11 t.] Kyiv: Naukova dumka, 1971. T. II. 550 s. [in Ukrainian].
11. Slovyk ukrainskoi movy v 11 t. [Dictionary of the Ukrainian language in 11 t.] Kyiv: Naukova dumka, 1980. T. XI. 700 s. [in Ukrainian].
12. Cherleniak I.V. (2020) Tradytiina simeina obriadovist ukraintsv Zakarpattia kintsia XIX – pershoi polovyny XX stolittia [Traditional Family Rituals of the Ukrainians in Transcarpathia at the end of the 19th – first half of the 20th century]: dys... kand. istor. nauk (doktora filosofii); 07.00.05 «Etnolohiia». Lviv. 320 s. [in Ukrainian].

EUPHEMISMS AND OTHER VERBAL REPRESENTATIVES OF THE CONCEPT “DEATH” IN THE UKRAINIAN DIALECTS OF TRANSCARPATHIA

Abstract. The collection, systematization and analysis of various nominative means in the system of live speech connected with dynamic processes of the vocabulary is one of the urgent tasks of modern Ukrainian dialectology. Extra- and intralingual factors cause the appearance of linguistic phenomena that arouse lively scientific interest in ways of expression, semantics and functional features. Euphemisms, dysphemisms and other units of secondary nomination require a deeper theoretical understanding in connection with the anthropocentric approach to the study of linguistic phenomena in linguistics.

The paper analyzes the semantics and the structure of euphemisms and other verbal representatives of the concept “DEATH” in the Ukrainian dialects of Transcarpathia. To achieve the goal, the following tasks were performed: 1) euphemistic, dysphemetic and other verbal representatives of the concept of “DEATH” were singled out and systematized; 2) the connection of euphemisms, dysphemisms and tropical means has been revealed; 3) the main methods and factors of substitutes are determined; 4) the role of the component composition in the formation of euphemistic and dysphemetic expressions has been clarified; 5) the role of lingual and extralingual factors is analyzed on the example of separate substitutes.

It is proved that euphemisms, dysphemisms and other verbal representatives of the concept of “DEATH” in the Transcarpathian patois form a wide layer of secondary names and reflect the linguistic and ethnocultural features of Transcarpathians. From a structural point of view, they are one-, two- and mostly multi-lexeme compounds, which consist mostly of verbs and nouns.

From the point of view of semantics, many descriptive nouns reflect the faith of Transcarpathians in the afterlife, animistic ideas about the soul and forms of its existence. Some of the statements confirm the timid, respectful, ritual-sacred attitude to the very fact of death and illustrate a clearly formed system of dialectal norms of funeral etiquette. However, the use of a number of metaphors, metonymies, phrases and other expressions of a humorous or ironic nature testifies to the long-standing desire of a person to overcome the fear of death.

Keywords: euphemism, dysphemism, phraseme, metaphor, metonymy, concept of “DEATH”, Transcarpathian patois.

© Пискач О., 2021 р.

Ольга Пискач – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Ужгородського національного університету, Ужгород, Україна; olha.pyskach@uzhnu.edu.ua; <https://orcid.org/0000-0002-3858-6823>.

Olha Pyskach – Candidate of Philology, Associate Professor of the Ukrainian Language Department Uzhhorod National University, Uzhhorod, Ukraine; olha.pyskach@uzhnu.edu.ua; <https://orcid.org/0000-0002-3858-6823>.

КАЛЕНДАРНА ОБРЯДОВІСТЬ (БЛАГОВІЩЕННЯ, ЗДВИЖЕННЯ ТА ПОКРОВА) У ЗЕМЛЕРОБСТВІ ЖИТЕЛІВ СЕРЕДНЬОГО ПОЛІССЯ

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.

Випуск 2 (46)

УДК 811.161.2'81:39

DOI:10.24144/2663-6840/2021.2(46).187–192

Пlechko A. Календарна обрядовість (Благовіщення, Здвиження та Покрова) у землеробстві жителів Середнього Полісся; кількість бібліографічних джерел – 10; мова українська.

Анотація. Стаття відображає результати лінгвістичного дослідження автором сучасного стану звичаєво-обрядової культури Середнього Полісся у календарних святах – Благовіщенні, Здвиженні та Покрові. На основі експедиційних матеріалів, зібраних в одному з архаїчних регіонів Славії – Поліссі, здійснено системний опис традиційних середньополіських уявлень про календарно-побутову обрядовість у землеробстві на Благовіщення, Здвиження та Покрову; визначено основні мотиви, що вплинули на формування культурних текстів середньополіських уявлень відповідної тематики. Методи дослідження зумовлені специфікою діалектних текстів, які потребують системного опису матеріалу, зібраного експедиційним методом опитування респондентів.

У середньополіській традиції Благовіщення пов'язане з віруванням про Господнє благословіння землі на майбутній урожай, Здвиження – зі «здвиженням», «закриттям» землі на зиму, сезонними змінами у житті змії та вужів, Покрова – із переходом до зими, тому до Покрови завершувалися основні сільськогосподарські роботи в садах та на полях. У розвідці виокремлено низку заборон, пов'язаних із календарними датами в житті поліщуків: до Благовіщення заборонено працювати на полі, виконувати певні дії із землею; на Здвиження заборонено ходити до лісу, працювати на городі, виконувати будь-яку роботу. У календарно-обрядовій діяльності поліщуків виявлено низку мотивів, пов'язаних із землею, як-от: мотив *пробудження землі*, мотив *здвиження землі*, мотив *закриття землі*, мотив *покриття землі покровою*. Встановлено, що календарна обрядовість продовжує відігравати важливу роль у землеробстві поліщуків, хоча і спостерігається поступова відмова від традицій минулого, поєднання сучасних підходів з усталеними традиціями сільського господарства. Зібраний матеріал відображає лише фрагментарні знання про календарно-побутову обрядовість, тож системне вивчення подібних вірувань залишається актуальним у сучасному мовознавстві.

Ключові слова: календарно-побутова обрядовість, середньополіські вірування, Благовіщення, Здвиження, Покрова, мотиви.

Постановка проблеми. В аграрній діяльності наших пращурів календарно-побутова обрядовість займала та продовжує займати далеко не останнє місце. Спробуємо дослідити символіку та значення окремих аграрних обрядодій, пов'язаних із трьома особливими календарними датами: Благовіщенням, Здвиженням та Покровою в середньополіських говірках.

Аналіз досліджень. Народний календар та пов'язана з ним обрядовість часто стають об'єктом дослідження науковців. Етнограф Воропай О. видає нарис народно-календарних звичаїв українського народу [Воропай 1958]. Ю. Пуківський досліджував обрядово-звичаєвий супровід відзначення свята Благовіщення на території Волині та локальну специфіку Великодньої обрядовості українців у Східній Бойківщині [Пуківський 2015, Пуківський 2010]. Дослідниця Н. Стішова приділила увагу звичаєво-обрядовій культурі Слобожанщини в календарних святах осіннього циклу, а М. Тиводар – циклу весняних скотарських свят, обрядам та віруванням населення Українських Карпат [Стішова 2011, с. 305–313; Тиводар 1990]. Об'єктом вивчення науковців ставали аграрні та хліборобські мотиви в календарній обрядовості як поліщуків, так і українців загалом [Кутельмах 1995; Конопка 2015]. Символіку обрядодій, пов'язаних із народним календарем, вивчали й представники закордонних лінгвістичних шкіл, зокрема Московська етнолінг-

вістична школа. Так, Т. Агапкіна проаналізувала міфопоетичні основи слов'янського народного календаря, зокрема весняно-літній цикл та весняну обрядовість Полісся, обрядовість та символіку свята Покрови [СДЭС 2009, с. 127–128]. Поліський народний календар був об'єктом уваги С. Толстої, обрядовість Благовіщення описала М. Толстая, Здвиження (Воздвижение) – Г. Кабакова в етнолінгвістичному словнику «Славянские древности» [Толстая 2005; СДЭС 1995, с. 182–188; с. 400–402]. Етносимволіку свят Благовіщення, Здвиження, Покрови в українській народній культурі систематизував та описав В. Жайворонок [Жайворонок 2006, с. 40–41; с. 241–242; с. 463].

Мета статті, завдання. Мета статті – проаналізувати та систематизувати сучасний стан побутування календарно-побутової обрядовості в землеробстві жителів Середнього Полісся. Поставлена мета передбачає виконання таких завдань: проаналізувати та узагальнити матеріали сучасних досліджень про обрядово-звичаєвий супровід відзначення календарних дат Благовіщення, Здвиження та Покрови; здійснити системний опис традиційних середньополіських уявлень про календарно-побутову обрядовість у землеробстві на Благовіщення, Здвиження та Покрову; з'ясувати регіональну специфіку землеробських традицій на основі аналізу цілісного культурного тексту; визначити основні мотиви, які формують культурні тексти середньо-

поліських уявлень про календарно-побутову обрядовість, пов'язану зі святами Благовіщенням, Здвиженням та Покровою.

Методи та методика дослідження. Методи дослідження зумовлені специфікою діалектних текстів, які потребують системного опису матеріалу, зібраного експедиційним методом шляхом опитування респондентів. Основу джерельної бази нашої розвідки становлять польові матеріали, зібрані в 55 населених пунктах Житомирщини, північних частин Київщини та Рівненщини.

Виклад основного матеріалу. Особливістю календарно-побутової обрядовості є поєднання елементів християнських та язичницьких вірувань. У селі осінь не обходиться без відзначення Покрови, а весна – без Благовіщення у поєднанні з аграрними звичаями та обрядами. За поглядами дослідника К. Кутельмаха, хліборобський характер основних занять поліщуків наклav чіткий відбиток на звичаї та обряди, елементи яких ми можемо спостерігати і сьогодні [Кутельмах 1995, с.191]. Аграрні мотиви досягають свого апогею у весняно-літньо-осінній період та поступово згасають (хоча і не згасають повністю) в зимовий період.

Важливою весняною точкою відліку у народному календарі поліщуків є Благовіщення. Із цим святом пов'язане повір'я, що саме з цього дня Господь благословляє землю на майбутній урожай, подібне вірування зустрічаємо в середньополіській традиції: *Господ' благословіў Благов'єшчен':а і ўс'у зємл'у благословіў* (Гш); *до Благов'ішчен':а, нок'і Господ' зємл'у не благословіў, то не мона земл'і чєп'ят'* (Мкл). Тому до Благовіщення «земля спить» – 10 н.п. і турбувати її не можна – 53 н.п., у середньополіській говірці фіксуємо: *до Благов'єшчен':а земл'а сп'ят'* (Прж, Рсн, Хрс, Кхр); *бо земл'а одихаїє* (РБ); *Благов'ішчен':а трєба дожд'атис', тод'і земл'а просип'аїєца* (Обл); *коліс' на Благов'єшчен':а було х'олодно* (Млн); *до Благов'ішчен':а ми стар'аїємса земл'і не орат', не ч'іп'ят', н'іби сп'ят' земл'а, одихаїє до Благов'ішчен':а* (Брст); *до Благов'єшчен':а борон' Б'ожє земл'і чєп'ят'* (Лтк). Поліщуки уточнювали, що турбувати землю вважалось гріхом: *це ж гр'єшн'о* (Птп); *до Благов'єшчен':а не чєп'аїут земл'є, гр'єх, не вор'ушат'* (ЧВ). Ймовірно така дата в дохристиянські часи стосувалась дня весняного рівнодення, а з прийняттям християнства підпорядковувалась Благовіщенню. І в такому вигляді вірування дійшли до сьогодні. Поодинокі поліщуки називають й інше свято: *до Марк'о Кл'учника, тої йак зємл'у одмик'аїє ў бєрезн'і, до н'ого не мона зємл'у не вор'уш'ят', не чип'ят'* (Рдн, Брв) або відзначають цілий тиждень, у який не можна працювати на городі, у полі: *в'ід П'аск'і до Провод'ї* (Рсн, Срн, Крч). У цих віруваннях важливе місце відведено заборонам на певні види робіт: городити, лагодити паркан, копати землю, працювати в городі: *до Благов'єшчен':а коліс' й'амк'і не коп'али, земл'є не вор'ушили, не с'єй'али* (Вшв); *ўзимку екскав'атор коп'аў зємл'у до Благов'ішчен':а, да коўшєм ту зємл'у, а там пр'амо цєп вуж'оу, гад'ўк – страх'от':є* (ЧВ). Порушення

заборон призводило до засухи: *у нас т'оже к'ажут': «Йак доўго нема дошч'у, то це ўже хтос' город'їў у Благов'ішчен':а»* (Стр).

Водночас респонденти уточнювали, що саме від цієї календарної дати – Благовіщення можна було починати польові роботи: *Поч'інал'і роб'іт' на земл'є з Благов'єшчен':а* (Чрв); *п'осл'є почінали* (Чпв, Дбв); *до Благов'єшчен':а з'ємл'у не ч'іп'ал'і, п'осл'є Благов'єшчен':а нач'інал'і п'ораца к'оло земл'і* (Мшв).

Назва Благовіщення представлена в середньополіських говірках фонетичними варіантами лексеми: *Благов'єшчен':а* (Прж-Блк, Бвс-ЧВ, Мдв, Лзн-Дбв, Млн-Крч, Кхр-Яцк, Дрзд) – 26 н.п., *Благов'єшчен':а* (Вст-Чрв, Кшн-Уст, Клш, Рсн, Брв) – 18 н.п., *Благов'ішчен':а* (Стр, Мкл, Срл, Обл, Птв, Ржн, Лпк-Чдл, Глн) – 11 н.п., *Благов'єшчен':є* (Тхр) або уточнюють датою *с'омє кв'ітн'а* (Птп, Рсн, Хрс-Мжр, Птв), *дв'ацат' п'іаїє бєрезн'а* (Мдв). Назви заборон земельних робіт у Середньому Поліссі представлені дієсловами: *н'є роб'іл'і* (Ігн, Тхр); *не роб'іли* (Клш); *не ч'іп'ал'і* (Вст, РБ, Япл); *не коп'аїємо* (Ігн, Яцк); *не город'іт* (Ігн); *не город'іт'* (Пш, Слц, Япл); *н'є м'она город'іт* (Срк); *не м'она город'іт'* (Стр, Мйс); *не сад'іли* (РБ, Яцк); *не трив'ожили* (Ржн); словосполученнями: *пл'ота не город'іл'і* (Вст, Прг); *не ст'авили пл'ота* (Кшн, Клш, РдУ, Яцк); *пл'ота не м'она ст'ав'іт'* (Бвс, Рдн, Мрн, Дтк, Лпк, Дрзд); *пл'ота не м'она город'іт'* (Крч); *не роб'іл'і на з'ємл'є* (Тх, Рдв); *не чип'али зємл'у* (Стр, Мшв); *зе^мл'є не м'она було чєп'ят'* (Хрс); *не вор'ош'іл'і зємл'у* (Кшн, Вшв); *не вор'ошат' зе^мл'і* (Рдв); *не пор'от зємл'у* (Мкл); *колк'а бой'алис'а пост'авит'* (Срд); *ст'оўпчик'і не зак'опували* (Лзн, Слц); *не зак'опуї стоўпц'оў* (РБ, Дтк); *й'амк'і не коп'али* (Вшв); *нел'з'а ў гор'од'іт'і* (Кхр); *не п'оралис' із зе^мл'єїу* (Чдл); *зе^мл'і не тр'огат'* (Глн). Вірування респондентів представлені й повними реченнями: *до Благов'єшчен':а. упас'ї Бог стр'ойку почінат', орат' чи заб'ора почінат'* (Жрб); *н'є тр'єба було йєїє [землі] чєп'ят'* (Пшн); *н'є пор'і зємл'у до Благов'єшчен':а* (Чбн); *не м'она н'іч'ого роб'іт', не город'іт', н'і коп'ят'* (Уст, Птв); *зе^мл'і не чєп'ят' до Благов'єшчен':а, пл'ота не м'она стр'ойіт' од П'аск'і до Пров'од, не м'она д'аїє на м'огилках хрест'і ст'авит'* (Рсн); *н'іч'ого не м'она було роб'іт' з земл'єїу* (Мйс); *не робл'ат' н'іч'ого взагал'і на гор'од'і, й'акш'о пол'от' – то без с'апк'і рук'ам'і* (Срн). Заборони стосувалися багатьох предметів побуту, окрім розсади: *на Благов'єшчен':а с'єїат рос'аду, шоб віросла і вис'аджуват' у в'ідкр'ітїї ґрунт* (Хрс); *т'ок'і розс'аду кап'усти с'єїут за ден' до Благов'ішчен':а на зол'і, шо коліс' шм'ат':є пр'али* (Брст). Специфікою сучасних середньополіських вірувань є порівняння обрядодій Благовіщення із традиціями півдня України: *на п'їудн'і Укр'аїни інакше* (Жрб); *там на Вкр'аїн'є вони не ждуть', а ми і зарє не коп'аїємо* (Ігн); *але т'їє тєпл'ше край'а тож робл'ат' ўсе* (Бвс); *там ст'аїє р'ан'ше ве^сн'на і вони с'їїут і ор'ут* (ЧВ); *а п'їуден' н'ік'оли не жде Благов'ішчен':а* (Клш); *на Укр'аїн'є не діўл'аца на Благов'єшчен':а, бо там тепл'іна, а ми ждем, дотр'имувалис'* (Хрс); *а по п'їуденн:их област'ах не*

ждут, це ми ждемо Благов'ішчен':а (Обл).

Мотивували заборону працювати на землі за сухою, відсутністю дощів, а отже неврожаєм, це підтверджують результати нашого опитування: *не можна роб'їт', бо засу́ха бу́де, хвороби́ бу́дут' приходіт', рост'ї н'ї́чого не бу́де* (Вст); *була́ засу́ха, то роз'їбра́ли плота́, сказали, що це че́рез вас засу́ха* (Жрб); *бо йак засу́ха, то віт'агну́т' плота́* (Клш). Порушників цих неписаних законів чекало покарання односельчан (знімали плота, колоди, стовби): *ході́ли та роск'їда́лі плоти́, щоб ві́кликати дощч* (Пш); *до Благов'ішчен':а, кол'їс' закопа́ють пал'а́, то мужчі́ни іду́т та вив'ерта́ють ї́х* (Птп); *хто начне́ городі́т', то розгороб́жуйут'* (Чпв); *а хто поста́виў плота́, то йак засу́ха прі́йде – ві́вернул' того́ плота́, бо загороді́ў дощч* (Блк); *зн'їма́ють плота́* (Уст, РжВ, Кхр); *йак загороді́ў до Прово́д од Вели́кодн'а, то вик'їда́ли того́ плота́ і стоу́бі, бо посу́ха* (ЧВ); *вик'їда́ли і розбира́ли плота́, йак засу́ха* (Срд); *йак була́ су́ша, то викопу́вали стоу́пчик'ї тому́, хто закопа́ў до с'ва́та* (Лзн); *стоу́пні вит'а́зували* (Слц); *тре́ба його́ або посапа́т' плота́, або стоу́пні подн'а́т', або плота́ розб'їрат', йак засу́ха* (Мйс); *йак засу́ха, то бу́лі так'ї ба́бі, що вик'їда́ли ті́ї плоти́, розберу́т ї́х* (Срн); *зн'їма́ли л'етом, йакшо́ засу́ха, того́ плота́* (Дтк); *тепе́р розк'їда́ють плота́, йак засу́ха* (Лпк, Брст); *ламáли плота́, йакшо́ поста́виў ра́н'ше* (Глн).

Поливання водою: *ход'ї́лі пол'їва́т' кро́сна, йакшо́ була́ засу́ха* (Пш); *йак поста́в'їли да засу́ха, то зн'їма́ють плота́, вит'ага́ють колк'ї да л'у́т туди́ во́ду* (Кшн); *їедно́го стоу́пна́ тре́ба подкopáт' і во́ди подл'а́т', щоб п'їшо́ў дощч* (Мдв); *ході́ли розб'їра́ли плота́, у стоу́б'їк'ї залива́ли во́ду і ста́вили плота́ назáд* (Рдн, РдУ).

Використання води та священого маку: *йак хто загороді́ў, то стра́шна су́ша, іду́т' і викопу́ють' у н'о́го т'ї ка́дж'ї, щоб пошо́ў дощч або сї́плат' мак у де́вят' крини́ц'* (Мкл); *на колк'ї сї́пали св'аче́ний мак* (Срд).

У середньополіських віруваннях про Благовіщення можемо виокремити мотив пробудження землі.

Інформанти звертають увагу, що в сучасній традиції поліщуки поступово відмовляються від дотримання заборони садити город у цю календарну дату: *а за́ре на Благов'ішч'ен':е карто́пл'у са́д'ат* (Тх); *тепе́р не гл'ад'а́т'* (Рдв); *а де́хто не чека́є за́ре* (ЧВ); *до Благов'ішч'ен':а не робі́ли, а за́ре робл'а́т' на земл'е́* (Клш); *але за́ре не дотриму́ють'а* (Обл, Птв, Млн); *тепе́р не слуха́ють', за́ре не поз'їра́ють'* (Глн, Дрзд).

Календарна обрядовість осіннього циклу має чи не найбільшу кількість церковних свят, які наклали свій відбиток на звичаєво-обрядову культуру та традиції українців: Головосік, Різдво Богородиці, Здвиження (Чесний хрест), Покрова, Дмитра, Михайла, Пилипівка та ін. У загальнослов'янських народних віруваннях свято Здвиження пов'язували із «здвиженням», закриттям землі на зиму, сезонною зміною (на зміну теплу – літу приходять холод – зима), «здвиженням» гадів: змій, вужів, які збира-

ються в одному місці і ховаються на зиму під землею. Здвиження сприймалось слов'янами як межа, закінчення сільськогосподарської діяльності в саду, у полі. В українській традиції існувало повір'я, що в день Здвиження не слід починати будь-яку справу, бо вона закінчиться невдачею.

Розглянемо середньополіські вірування про свято Здвиження. Назва цього свята в середньополіській традиції представлена лексемою: *Здв'їжен':а* (Вст, Гш, Ігн-Птп, Чбн, Чрв, Блк, Прг, Рдв, Уст, Хрс, Срн, Яцк, Дрзд) – 16 н.п. та її фонетичними варіантами *Здв'їжен':а* (Стр, Прж, Срд, Мжр, Дбв, Птв, Ржн, Кхр, Мрн, Дтк, Брст) – 11 н.п.; *Здв'їжен':е* (Крс, Прж, Вшв); словосполученням *с'ва́то Животвор'а́ишего Хреста́* (Мдв); *Чесний хрест* (Крч, Яцк).

Це свято поліщуки пов'язували з такими віруваннями:

Здвиження землі (6 н.п.): *земл'а́ здв'їга́йеца* (Жрб); *земл'а́ зсува́йеца* (Жрб); *це Госпо́д' здв'їга́є зе́млу* (Птп); *зе^мл'а́ закрі́йеца* (Мкл, Слц); *закрива́йеца на зи́му* (Хрс).

Скупчення вужів, гадюк в одному місці (49 н.п.): *вуж'ї зб'їра́ють у во́рох, бо зе́мл'а́ бу́д'е пр'їйма́т' ї́х до се́бе* (Вст); *вуж'ї, гад'у́к'ї в но́ри зала́з'ат', гад':е́ назб'їру́йеца і земл'а́ ї́х у свої́е ло́но прі́йма́є, вона́ здв'їга́йеца* (Жрб); *зб'їра́ють ку́пам'ї* (Ігн, Пш, Птп, Срк); *вуже́, гад'у́к'ї ви́поуза́ють' в кол'цо́, ус'е схо́д'аца укун'е* (Крс); *вуже́ са́ме здв'їга́ють ус'е* (Птп); *у то́ї д'ен' зб'їра́ють вони́ до ку́ч'ї, хава́ють на зи́му* (Тх); *у ку́ч'ї зб'їра́ють* (Чбн); *усе́ га́дство зб'їра́йеца, готу́йеца в зе́мл'у вхо́д'ит'* (Чрв, РБ, Дтк, Лпк); *це ї́х ден' на Здв'їжен':а, вони́ збира́ють* (Прж); *ус'ї га́ди ухо́д'ат' на зи́му ў спл'а́чку* (Чпв); *вс'а по́ган' тод'е́ зб'єра́йеца, щоб ул'ї́зти ў зе́мл'у* (Блк, Брв, Глн); *по́ган', га́ди клубо́чаца і іду́т' ў зе́мл'у* (Кшн); *зб'їра́ють тї́йе на Здв'їжен':а да бу́дут' ухо́дит' в зе́мл'у, хава́ють* (Прг); *бага́то га́дост'ї ў ку́ч'ї, вороха́м'ї л'єжа́т по л'єсу* (Уст); *вужо́ў і гад'у́ч':а у л'єс'е* (Бвс, Лтк); *вуж'ї, гад'у́к'ї зб'їра́ють в клубк'ї, пра́мо цеп' ї́х і хава́ють ў зе́мл'у* (ЧВ); *ў ку́бла зб'їра́ють гад'у́к'ї* (Клш, Слц); *по́ган' сходи́ца ў клубк'ї до swéїї зимі́* (Мдв); *ус'а́ка га́дост' зб'їра́йеца разо́м ў ку́пи, ви́лазят' із земл'е́ і хава́йеца ў зе́мл'у* (Рсн, Млн); *ў це́ї ден' вони́ (вуже́ і гад'у́к'ї) зала́з'ат' ў зе́мл'у* (Срд, Обл); *гад' злі́зца в ку́чу, зб'їра́йеца і ў свої́ї но́ри іде́* (Лзн, Кхр); *гад'у́к'ї ус'е хава́ють у но́ри* (Хрс, Япл); *гад'у́ке, вуже́ – ус'а ца́га га́дост' сходи́ца в одне́ м'їсце* (Мжр, Ржн); *ўсе́ї гад' здв'їгу́йеца у йа́ми* (Вшв, Птв); *вуже́, гад'у́к'ї соб'ї шука́ють' приста́нища* (Дбв); *злі́з'аца ў ку́бла* (Мйс, Рдн); *здви́г іде́ ў ку́бла, ў но́ри зб'їра́ють, вужо́ў по́ўно, тре́ба ї́м всти́гнути п'їті́ ў зе́мл'у* (Срн); *то ї́х оста́н':її ден' зб'їра́ють ў ку́бла (ку́пи)* (Яцк, Чдл); *вуже́, гад'у́к'ї клубка́м'ї зб'їра́ють, бо вони́ в зе́млю іду́т* (Дрзд).

Відбувається суд над вужами та зміями: судний ден' ї́хн'її (Срк); *це ї́хн'її ден', в них те́ж їе свої́а ї́єра́рх'їа. Ї́хн'її ца́р пита́є: «Шо́ ти на зе^мл'ї́ робі́ў чи н'ї́кого не ку́са́ў?»*. *А йак запо́д'їя́ў кому́с' шкóду, на́в'їт' дит'а́ зл'ака́ў вуж у ха́т'ї,*

то виходиш назад на поверхню і повинен бути знищений: чи машина переїде чи замёрзне (Срд). Подібне повір'я побутує в західноукраїнських віруваннях [СДЭС 1995, с. 400].

Заборони: ходити до лісу: то на Здв'іжен':а н'ел'з'а ходит' у л'ес (Вст, Крс, Пщ, Птп, Кхр); у л'ес н'е мо́на ход'ит (Чбн, Кшн, Рсн, РБ) у л'ес не мо́жна (Рдв, Бвс, Мкл, Срд, Мжр, Мрн, Лпк, Брст, Чдл); борон' Бóже у л'ес (Срн); працювати на городі, у полі: на Здв'іжен':а не копа́л'и зе́мл'е, не воруш'і́л'и, бо це вели́ке с'ва́то (Блк, Кшн), мотивуючи: пошла се́стра на Здв'іж'ен':а мо́рку копа́т в го́род та порну́ла вужо́бу во́рох. Страхо́т'е (Уст); будь-яку роботу виконувати: н'ічо́го не робі́т' (Мрн). Зрідка пояснювали заборони: бо хто по́йде по гри́бі у це́й ден', то шче і по́ган' принесе (Кшн); пошла ж'інка на Здв'іжен':а у л'ес, набра́ла га́рних гр'ібо́у да пр'ін'есла́, поста́в'іла до́ма, в ха́т'і, а вони́ повіла́з'і́л'и ус'е вужа́м'і (Рдв).

Поодинокі фіксували поєднання елементів християнських та язичницьких вірувань: восен'і не мо́на в л'іс ході́т', бо га́д'і:э зб'іра́йце́ у йа́ми, то Здв'іжен':а Бо́жого Хр'еста́ (Стр); це ж не га́д'у́че с'ва́то, це с'ва́то Жи́во́твор'а́шче́го Хреста́ (Мдв).

У середньополіських віруваннях про Здвиження виокремимо мотив здвиження землі.

Свято Покрови в народній традиції українців відіграє важливу роль. Його пов'язують із Покровом Пресвятої Діви Марії, Покровою – покровителькою шлюбів, українського козацтва тощо. У календарно-обрядовій традиції це свято знаменувало перехід до зими, тому до Покрови слід було завершити основні польові роботи.

Проаналізуємо середньополіські уявлення про Покрову. Назва свята представлена в середньополіських говірках іменником Покро́ва (Гш, Жрб, Птп, Срк, Тх, Чрв, Стр, Чпв, Блк, Уст, Бвс, Клш, Рсн, Лзн, РБ, Обл, Птв, Мйс, Рдн, РдУ, Срн, Крч, Кхр, Мшв, Яцк, Лпк, Брст, Япл, Чдл) – 29 н.п. На жаль, значна частина інформантів дають негативну відповідь щодо обрядодій, пов'язаних із Покровою (Вст, Ігн-Пщ, Чбн, Прж, Кшн-Рдв, Лтк, Клш, Мдв, Мкл, Срд, Слц-ДБВ, Млн, Ржн, Мрн, Дтк, Брв-) – 26 н.п., що вказує на поступову втрату традицій. Поліщуки дотримуються вірувань про те, що до Покрови слід завершувати польові роботи: до Покро́ви ста́ра́йце́ убра́т' і бур'акі́, і ўсе (Птп); до Покро́ви зас'ева́ли жи́то і ха́ту прибра́т', і го́род – усе до Покро́ви (Бвс); до Покро́ви шоб усе ўбра́т' (Клш, Мдв); до Покро́ви шоб у тебе ўсе бу́ло закла́дене,

зроблене (Лзн); до Покро́ви шоб карто́пл'і і го́род поўб'іра́ни́ (Мшв); мотивуючи це тим, що: Покро́ва покрі́йе йак не л'істо́м, то сн'его́м. То ста́ра́ліс'а прибра́т' (Гш, Жрб); покрі́йе чи лі́ст'ам чи сн'іго́м (Птп); бо покрі́йе сн'іго́м чи дошче́м, л'істо́м зе́мл'у (Срк, Тх, Чрв, РБ); бо покрі́йе Покро́ва сн'іго́м (Чпв); йак прі́йде Покро́ва, то покрі́йе л'істо́м чи сн'его́м. (Блк, Обл); покрі́йе чи лі́сто́м чи сн'іго́м (Мйс, Рдн, Чдл); каза́ли: «До пе́ршої Покро́ви, бо покрі́йе лі́сто́м, а дру́га Покро́ва – мо сн'іго́м» (Япл). Також поліщуки вірили, що на Покрову земля закривається, засинає: це Покро́ва – тоді́ зе́мл'а закрива́йце́ (Блк); до Покро́ви, то́му́ шо холо́да, не росте́, а тре́ба убра́т' (Стр); зе́мл'а засина́йе на Покро́ву (Обл); бо холо́да наста́йу́т' (РдУ).

Покрова в загальноукраїнській традиції знаменувала початок зимового сезону в скотарському календарі, тому після настання Покрови худобу могли вже не виганяти на пасовища [СДЭС 2009, с. 127]. У середньополіській традиції цей звичай дещо змінений: Колі́с' худоба́ з'іну́ла, то пе́ред Покро́вою́ худобу́ с'ва́т'і́л'и, ўсе с'ело́ виво́д'і́л'и худобу́ за с'ело́ і ба́т'ушка́ вихо́д'і́у с'ва́т'і́т' (Мшв).

У віруваннях про Покрову відзначаємо мотив закриття землі, мотив покриття останньої покровом.

У віруваннях поліщуків представлені прислів'я, пов'язані з Благовіщенням: до Благові́щен'а мо не ма́й, але́ й са́ней не хава́й (Блк); до Благов'і́щен'а зими́ не ла́й і са́нок не хава́й (Брв); зі Здвиженням: поклад'е́т' бі́єлен'ку ху́стку, вони́ [гади] ва́м ск'іну́т' се́режк'і. Ста́н'мо да подиві́мос'а гла́ўного: в йак'і́х в'ін се́режках (жовті плами на вухах) (Прж); з Покровою: йак прі́йде Покро́ва, то покрі́йе л'істо́м чи сн'его́м (Блк); прі́йшла́ Покро́ва – зима́ гото́ва (Лзн, Срн).

Висновки. У календарно-обрядовій діяльності поліщуків відзначаємо різні мотиви, пов'язані із землею: мотив пробудження землі, мотив здвиження землі, мотив закриття землі, мотив покриття землі покровом. Усі ці мотиви можемо об'єднати в аграрний мотив. Календарна обрядовість продовжує відігравати важливу роль у землеробстві поліщуків, хоч і спостерігається поступова відмова від традицій минулого, накладання сучасних підходів на вже усталені традиції в сільському господарстві. Зібраний матеріал відображає лише фрагментарні знання про календарно-побутову обрядовість, тож системне вивчення подібних вірувань залишається актуальним у сучасному мовознавстві.

Література

1. Воропай О. Звичаї нашого народу: Етнографічний нарис. Т. І, ІІ. Мюнхен: Українське видавництво, 1958. 590 с.
2. Жайворонок В. Знаки української етнокультури. Словник-довідник. Київ: Довіра, 2006. 703 с.
3. Конопка. В. Хліборобські мотиви в календарній обрядовості. *Народознавчі зошити*. №4 (124). 2015. С. 825–829.
4. Кутельмах К. Аграрні мотиви в календарній обрядовості поліщуків. *Полісся України: Матеріали історико-етнографічного дослідження*. Львів: Інститут народознавства НАН України, 1999. Вип. 2: Овруччина. 1995. С. 191–210.
5. Пуківський Ю. Бо старше свято, як Великдень. Благовіщення у звичаях та обрядах українців Волині. *Вісник Львівського університету. Серія: історична*. Випуск 51. 2015. С. 463–477.

6. Пуківський Ю. Аграрні мотиви у великодній обрядовості українців Східної Бойківщини (кінець XIX – середина XX століття). *Народна творчість та етнографія*. №4. 2010. С. 99–105.
7. СДЭС – Славянские древности. Этнолингвистический словарь в 5 томах / Под общей ред. Н.И. Толстого. Т. 1. Москва: Международные отношения, 1995. 584 с.; Т. 4. Москва: Международные отношения, 2009. 656 с.
8. Стішова Н. Звичаєво-обрядова культура Слобожанщини в календарних святах осіннього циклу українців (на матеріалі фольклорно-етнографічних польових досліджень). *Календарна обрядовість у життєдіяльності етносу*. Збірка наукових праць: Матеріали міжнародної наукової конференції «Одеські етнографічні читання». Одеса, 2011. 383 с.
9. Тиводар М. Весняні скотарські свята, обряди та вірування населення Українських Карпат (друга половина XIX – середина 40-х років XX ст). *Народна творчість та етнографія*. Вип. 5. 1990. С. 30–36.
10. Толстая С. М. Полесский народный календарь. Москва: Индик, 2005. 600 с.

References

1. Voropai O. (1958) Zvychai nashoho narodu: Etnohrafichnyi narys [Customs of our people: Ethnographic essay]. T. I, II. Miunkhen: Ukrainiske vydavnytstvo. 590 s. [in Ukrainian].
2. Zhaivoronok V. (2006) Znaky ukrainskoi etnokultury. Slovnyk-dovidnyk [Signs of Ukrainian ethnoculture. Dictionary-reference]. Kyiv: Dovira. 703 s. [in Ukrainian].
3. Konopka V. (2015) Khlaborobski motyvy v kalendarnii obriadovosti [Agricultural motives in the calendar rituals]. *Narodoznavchi zoshyty*. №4 (124). S. 825–829 [in Ukrainian].
4. Kutelmakh K. (1999) Ahrarni motyvy v kalendarnii obriadovosti polishchukiv [Agrarian motives in the calendar rituals of Polishchuks]. *Polissia Ukrainy: Materialy istoriko-etnohrafichnoho doslidzhennia*. Lviv: Instytut narodoznavstva NAN Ukrainy. Vyp. 2: Ovruchchyna. 1995. S. 191–210 [in Ukrainian].
5. Pukivskiy Yu. (2015) Bo starshe sviato, yak Velykden. Blahovishchennia u zvychaiakh ta obriadaakh ukraintsiv Volyni [Because an older holiday is like Easter. Annunciation in the customs and rites of Ukrainians in Volyn]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Serii: istorychna*. Vypusk 51. S. 463–477 [in Ukrainian].
6. Pukivskiy Yu. (2010) Ahrarni motyvy u velykodnii obriadovosti ukraintsiv Skhidnoi Boikivshchyny (kinets XIX – seredyna XX stolittia). [Agrarian motives in the Easter rituals of the Ukrainians of the Eastern Boykivshchyna (end of the 19th – middle of the 20th century)]. *Narodna tvorchist ta etnohrafia*. №4. S. 99–105 [in Ukrainian].
7. SDES (1995. 2009) – Slavianskie drevnosti. Ehtnolingvisticheski slovar v 5 tomakh [Slavic antiquities. Ethnolinguistic dictionary in 5 volumes] / Pod obshchei red. N. I. Tolstogo. T. 1. Moskva: Mezhdunarodnye otnosheniia, 1995. 584 s.; T. 4. Moskva: Mezhdunarodnye otnosheniia. 656 s. [in Russian].
8. Stishova N. (2011) Zvychaievo-obriadova kultura Slobozhanshchyny v kalendarnykh sviatakh osinnoho tsyклу ukraintsiv (na materialii folklorno-etnohraficheykh polovykh doslidzhen). [Customary and ritual culture of Slobozhanshchyna in the calendar holidays of the autumn cycle of Ukrainians (on the material of folklore and ethnographic field research)]. *Kalendarsna obriadovist u zhyttiediialnosti etnosu*. Zbirka naukovykh prats: Materialy mizhnarodnoi naukovoï konferentsii «Odeski etnohrafichni chytannia». Odessa. 383 s. [in Ukrainian].
9. Tyvodar M. (1990) Vesniani skotarski sviata, obriady ta viruvannia naselennia Ukrainskykh Karpat (druha polovyna XIX – seredyna 40-kh rokiv XX st). [Customary and ritual culture of Slobozhanshchyna in the calendar holidays of the autumn cycle of Ukrainians (on the material of folklore and ethnographic field research)]. *Narodna tvorchist ta etnohrafia*. Vyp. 5. 1990. S. 30–36 [in Ukrainian].
10. Tolstaia S. M. (2005) Polesskiy narodnyy kalendar. [Polissya folk calendar]. Moskva: Indrik. 600 s. [in Russian].

Список обстежених населених пунктів та їх скорочень:

Вст – Виступовичі Овруцького р-ну **Житомирської області**; Гш – Гошів Овруцького р-ну; Жрб – Журба (Невгоди) Овруцького р-ну; Ігн – Ігнатпіль Овруцького р-ну; Крс – Красиївка Овруцького р-ну; Пщ – Пішаниця Овруцького р-ну; Птп – Потаповичі Овруцького р-ну; Срк – Сорокопені Овруцького р-ну; Тх – Тхорин Овруцького р-ну; Чбн – Чабан Овруцького р-ну; Чрв – Черевки Овруцького р-ну; Стр – Стирти Черняхівського р-ну; Прж – с. Пиріжки Малинського р-ну; Чпв – Чоповичі Малинського р-ну; Блк – Білорівніч Олевського р-ну; Кшн – Кишин Олевського р-ну; Прг – Перга Олевського р-ну; Рдв – Радовель Олевського р-ну; Уст – Устинівка Олевського р-н; Бвс – Бовсуни Лугинського р-н; Лтк – Литкі Лугинського р-н; ЧВ – Червона Волока Лугинського р-н; Клш – Куліші Смільчинського р-ну; Мдв – Медведове Смільчинського р-ну; Мкл – Миколаївка Смільчинського р-ну; Рсн – Рясне Смільчинського р-ну; Срл – Середи Смільчинського р-ну; Лзн – Лозниця Народицького р-ну; РБ – Рудня Базарська Народицького р-ну; Слц – Селець Народицького р-ну; Хрс – Христинівка Народицького р-ну; Мжр – Межирічка Радомишльського р-н; Вшв – Вишевичі Радомишльського р-ну; Дбв – Дубовик Радомишльського р-ну; Обл – Обліткі Радомишльського р-н; Птв – Потіївка Радомишльського р-н; Млн – Мелені Коростенського р-н; Мйс – Мойсіївка Коростенського р-ну; Рдн – Рудня Коростенського р-н; РдУ – Рудня Ушомирська Коростенського р-н; Срн – Сарновичі Коростенського р-ну; Крч – Курчиця Новоград-Волинського р-н; РжВ – Рижани Володарськ-Волинського р-н; Кхр – Кухарі Іванківського р-н **Київської області**; Мрн – Мар’янівка Полісь-

кого р-н; Дтк – Дитяткі Чорнобильського р-ну; Мшв – Машеве Чорнобильського р-ну (зараз переселене в с. Лукаші Барашівського р-ну); Яцк – Яцковичі Березнівського району **Рівненської області**; Лпк – Липки Гоцанського району; Брст – Берестя Дубровицького району; Япл – Яполоть Костопільського району; Чдл – Чудель Сарненського району; Брв – Борове Рокитнянського району; Глн – Глинне Рокитнянського району; Дрзд – Дроздинь Рокитнянського району.

Calendar Ritualism (Annunciation Day, Holy-Cross Day and the Virgin of Mercy) in Farming Conducted by the Residents of Middle Polissia

Abstract. The article presents the results of the author's research on the current state of traditions and rituals of Middle Polissia in calendar holy days, namely Annunciation Day, Holy-Cross Day and the Virgin of Mercy. The expeditionary material has been collected in one of the archaic regions of Slavia – Polissia. Based on the material, traditional Middle-Polissia convictions about the calendar and household ritualism in farming at Annunciation Day, Holy-Cross Day and the Virgin of Mercy have been described. Also, the main motives that influenced the formation of culture texts of Middle-Polissia convictions in certain subject have been identified. Research methods have been determined by the specific features of dialect texts that need systematic description of the material collected by the expeditionary method of interviewing respondents.

In Middle-Polissia traditions, Annunciation Day is associated with the conviction about the God's blessing of land for future harvest, Holy-Cross Day with "closing" of land for winter, seasonal changes in lives of snakes and grass snakes, and the Virgin of Mercy is associated with transition to winter, that is why all main agricultural works in gardens and in fields were finished before the Virgin of Mercy. The research also deals with a number of prohibitions which existed in lives of Polissia residents and were associated with calendar dates. For example, it is forbidden to work in the field or perform any actions with land before Annunciation Day; on Holy-Cross Day it is prohibited to go to the forest, work in vegetable plots or do any kind of work. A number of motives have been found in calendar and ritual activities of Polissia residents, for instance awakening of land, "closing" of land, and covering of land. It has been found that calendar ritualism still plays an important role in farming conducted by the Polissia residents. However, there is a gradual departure from the traditions of the past; and modern approaches are combined with the conventional traditions of agriculture. The material collected reflects only piecewise knowledge about calendar and household ritualism, therefore systematic research on similar convictions remains relevant in modern linguistics.

Keywords: calendar and household ritualism, Middle-Polissia convictions, Annunciation Day, Holy-Cross Day and the Virgin of Mercy, motives.

© Плечко А., 2021 р.

Антоніна Плечко – кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри іноземних мов Поліського національного університету, Житомир, Україна; antonia43@ukr.net; <https://orcid.org/0000-0002-4739-0750>

Antonina Plechko – Candidate of Philology, Senior lecturer of the Department of Foreign Languages, Polissya National University, Zhytomyr, Ukraine; antonia43@ukr.net; <https://orcid.org/0000-0002-4739-0750>

ЛІНГВОАКСІОЛОГІЧНІ МАРКЕРИ УКРАЇНСЬКИХ І АНГЛІЙСЬКИХ ЗООФРАЗЕМ

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.

Випуск 2 (46).

УДК 811.111'373.74+811.161.2'373.74'81'24

DOI:10.24144/2663-6840/2020.2(46).193–198

Полужин І. Лінгвоаксіологічні маркери українських і англійських зоофразем; кількість бібліографічних джерел – 18; мова українська.

Анотація. У статті йдеться про лінгвоаксіологічні маркери українських і англійських зоофразем, які виникли й закріпилися в мовній свідомості кожної з розглянутих етнокультурних спільнот та започаткували створення власного фразеологічного образу. Автор намагається довести, що лексичне тло компонентів фразем містить у собі не тільки наївні знання й уявлення первісних людей про реальний світ, а й великі за обсягом конотації, зумовлені нинішнім культурно-національним світорозумінням окремого народу.

Пріоритетна роль в організації плану висловлення за допомогою зоофразем зумовлена онтологічними причинами, оскільки вони позначають у мові предметний світ, що містить людину як його невід'ємний складник із сукупністю її цінностей і антицінностей, що виявляються в різних мовах, сферах трудової діяльності та життєвих ситуаціях. Саме компоненти фразем, їхні етимологеми, прототипи є лінгвоаксіологічними маркерами як поверхневого, так і глибинного змісту. Це зумовило необхідність урахування лінгвокультурологічної інформації про реалії, позначені компонентами фразеологічних одиниць, які закріпилися в мовній свідомості окремої етнічної спільноти.

Автор доходить висновку про те, що у мові кожного народу є свої специфічні конотації, започатковані назвами тварин і птахів.

Проаналізований матеріал засвідчує значну участь лінгвоаксіологічного компонента в утворенні як українських, так і англійських зоофразем. Проте кількісна репрезентація різновидів зоофраземних компонентів значно більша у слотах морально-етичних цінностей в англійській мові, ніж в українській через більшу увагу англійського етносу до цієї сфери комунікації й унаслідок цього широке залучення назв представників фауни до фразеотвірного процесу. Це ще раз підтверджує, по-перше, наявну інформацію про особливу увагу до тваринного світу з боку представників англійського етносу, а, по-друге, їх уміння не тільки нагромаджувати, а й чітко диференціювати слоти фразеологічної парадигми морально-етичних антицінностей.

Ключові слова: лінгвоаксіологічний, цінності, антицінності, культурологічний, зоофразама, фразеотворення, фауна.

Постановка проблеми. Аксіологія як наука про цінності й антицінності значно розширила свою сферу вивчення, започаткувавши такий новий її різновид, як лінгвоаксіологія. Цінними для всієї історії людства були й залишаються чинники, що сприяють суспільному прогресу, різнобічному розвитку людини, покращенню умов її життя, добробуту, утвердженню свободи, гідності й позитивних сподівань.

Аналіз досліджень. Нині вчені сходяться на думці про те, що цінності мають конвенціональний (узгоджувальний) характер. Із визначенням головних цінностей у суспільстві настає згода між його членами. Конвенційні цінності, на думку М. Бахтіна, – це затверджений контекст не для окремого індивіда в певну епоху, а для всього людства [Бахтин 1994, с. 46–47].

Охарактеризувати національну своєрідність певної картини світу – значить розпочати виявлення й описати її історико-етимологічні джерела, показати процес розуміння навколишнього світу та його мовне вираження. Саме в такому напрямі проводилися ґрунтовні дослідження фразеології у працях В. Мокієнка [1990], В. Телії [Телия 1999], В. Маслової [Маслова 2001], К. Жукова [Жуков 2004], Л. Лисиченко [Лисиченко 2009], В. Калашника [Калашник 2013], В. та Д. Ужченків [Ужченко, Ужченко 2007], М. Жуйкової [Жуйкова 2007], О. Левченко [Левченко 2005], М. Скаб [Скаб 2008], О. Селіванової [Селіванова 2004], Н. Венжино-

вич [Венжинович 2018], Ж. Краснобаєвої-Чорної [Краснобаєва-Чорна 2015] та ін.

Мета статті – описати лінгвоаксіологічні маркери українських і англійських зоофразем.

Досягнення поставленої мети передбачає виконання таких **завдань**:

- 1) уточнити визначення лінгвоаксіології, в центрі якого знаходиться поняття цінностей та антицінностей;
- 2) охарактеризувати зоофразами як носії лінгвоаксіологічної характеристики;
- 3) виявити обсяг змісту, притаманного зоофразамам української та англійської мов;
- 4) здійснити їх порівняльно-зіставний аналіз;
- 5) описати маркери фразеотвірного процесу, компонентами якого виступають назви представників фауни у двох зіставлюваних мовах.

Методи та методика дослідження – застосовано описовий, зіставний із використанням перекладу як окремих вокабул, так і цілих фразеологічних одиниць.

Виклад основного матеріалу. Фразеологія, як ніякий інший пласт мови, зберігає чітко виражений народний характер етносу, його світовідчуття і світорозуміння, оскільки вона і є образним засобом передавання досвіду людини, набутого нею за весь період її усвідомленої життєвої історії. Звідси й сформоване уявлення етнічної спільноти про навколишній світ за допомогою системи фразеологічних образів. Виявлення подібного (загально-

людського) й відмінного (національно своєрідного) у фразеосистемах різних мов під час їх зіставного дослідження можливе, на наш погляд, унаслідок тематико-ідеографічної класифікації фразем, які віддзеркалюють універсальність і специфіку відображення дійсності у фраземних номінаціях. Давно зауважено, що образні основи фразем, як правило, ґрунтуються навколо назв частин тіла людини (соматизмів), а також типів її поведінки в різних життєвих ситуаціях, зокрема й вибіркове ставлення до поведінки живих істот (представників фауни), які населяють спільну з нею територію.

Для того, щоб адекватно продемонструвати національну своєрідність, необхідно враховувати інформацію про реалії, позначені компонентами фразеологічної одиниці, які виникли й закріпилися в мовній свідомості певної етнокультурної спільноти і які донині виступають джерелом становлення фразеологічного образу. Лексичне тло компонентів фразем містить у собі не тільки наївні знання й уявлення первісних людей про реальний світ, а й великі за обсягом нинішні конотації, зумовлені їхнім культурно-національним світорозумінням.

Для отримання об'єктивних результатів аналізу етнозумовлених особливостей формування фразеологічної системи в будь-якій мові потрібен значний за обсягом емпіричний матеріал. Це стосується української й англійської мов, у яких розгляд компонентного складу фразем повинен передувати опису їхньої образно-мотиваційної основи. Водночас зауважимо, що пріоритетна роль назв в організації плану висловлення за допомогою зоофразем зумовлена онтологічними причинами, оскільки вони часто позначають у мові «предметний світ», співвіднесений із назвами представників фауни як його невід'ємної частини.

Співвіднесеність фразем із тією чи тією цінністю вперше описана в аксіологічному словнику англійської мови, в основу якого покладені слоти різновекторної орієнтації [Байрамова 2011]. У ньому розглядається така ознака фраземи, як симетризм і асиметризм її форми і змісту, які розкривають кореляцію поверхневого рівня з глибинним, тобто експліцитної інформації з імпліцитною. Водночас використовується порівняння цих двох характеристик фразем, які виявляють декілька можливих комбінацій її форми і значення. Якщо на поверхневому рівні – це компоненти фразем й експліцитна інформація, то на глибинному рівні – імпліцитна інформація, пов'язана з етимологічними, культурологічними, інтралінгвальними джерелами фразем та їхніми прототипами. Компоненти фразем, їхні етимологеми, прототипи, міфологеми, лінгвокультуреми є лінгвоаксіологічними маркерами як поверхневого, так і глибинного змісту. Так, наприклад, якщо фраземи (*as*) *rich as Bill Gates*, (*as*) *rich as Rockefeller* співвідносяться лише з наявністю ціннісної орієнтації, на що вказує компонент *rich* (поверхневий рівень), то у США фразема *Ford family* (букв. *сім'я на форді*) співвідноситься зі злиднями і безробіттям, оскільки її етимологія (глибинний рівень) виявляє, що мова йде про зубожілі сім'ї, які

переїжджали на автомобілі *Ford* із місця на місце в пошуках роботи ще з часів Великої депресії. Тому під час визначення ціннісної та антиціннісної інформації в аксіологічних фраземах із асиметрією форми і змісту дослідник мимоволі змушений звернутися до виявлення імпліцитної інформації.

Для того, щоб показати національну своєрідність картини світу у фразеології, необхідно визначити, що було вихідним будівельним матеріалом для фразем, які значення й уявлення про навколишній світ слугували джерелом образного найменування предметів, явищ і понять. Це зумовило необхідність урахування культурологічної інформації про реалії, позначені компонентами фразеологічних одиниць, які закріпилися у мовній свідомості певної етнічної спільноти.

Специфіка українського світосприйняття простежується і в осмисленні способу життя тварин і птахів, які живуть серед людей, накопичений ними життєвий досвід у прирученні їх та використанні з господарською метою.

Зооніми як компоненти фразем широко представлені в усіх мовах світу, оскільки приручення й використання тварин і птахів – це важливі й необхідні етапи цивілізаційного освоєння природи в загальнолюдській історії. Різниця полягає лише в тому, що кожна мова відображає перш за все поведінку представників фауни конкретного регіону їх проживання. І в лексичне тло слів-зоонімів як ядрових компонентів фразем уходить опис зовнішніх ознак, звичок, поведінки тварин і птахів, а також їх емоційно-оцінне сприйняття. Сукупність цих відомостей переосмислюється й переноситься на характеристику людини. Загальнолюдські уявлення і знання про представників фауни зумовлюють появу фразеологічних паралельних утворень у різних мовах світу. Так, наприклад, у багатьох народів лисиця асоціюється з хитрістю, заєць – із боягузством, півень – із забіякуватістю, черепаха – з повільністю дій і т. ін., напр., укр.: *фарбований лис*, рос.: *Лиса Патрикеевна*, англ.: *fox*.

Із іншого боку, у мові кожного народу є свої специфічні конотації, започатковані назвами тварин і птахів та їхньої поведінки. В українських фраземах, наприклад, міцно закріпилася сукупність знань і уявлень про фауну, які містяться у таких назвах її різновидів:

1. Характеристика найпоширеніших звичок у поведінці тварин і птахів, включаючи легкокрилих: як (*мов, немов, наче, неначе*) *загнаний звір (вовк)* – [РУ УРСФ 2009, с. 436]; як (*мов, немов, наче, неначе*) *кіт наплакав; на заячий скік; із заячий хвіст* кого, чого [РУ УРСФ 2009, с. 436]; як (*мов, немов, наче, неначе*) *корова язиком злизала; як (мов) віл (лизень, лиз) злизав* [РУ УРСФ 2009, с. 436]; *шулікою (коршаком, яструбом, як шуліка); як кішка (кіт) із собакою; як собака з кішкою (котом) живуть* [там само]; *мишача метушня (возня)* [РУ УРСФ 2009, с. 145]; *між вовками по-вовчи (по-вовчому) й виї* [там само]; *рака лазити* [РУ УРСФ 2009, с. 241] та ін.

2. Стосунки людини з тваринним світом – *брати (узяти) бика (вола) за роги* [РУ УРСФ 2009,

с. 16]; *брати (узяти) за (під) зябра* [РУ УРСФ 2009, с. 17]; *брати (узяти) під своє крильце* [РУ УРСФ 2009, с. 287]; *убити двох зайців* [РУ УРСФ 2009, с. 287]; *телячі ніжності* [РУ УРСФ 2009, с. 278]; *не для [нашого] коня паша* [РУ УРСФ 2009, с. 170]; *ділити шкуру невбитого ведмедя* [РУ УРСФ 2009, с. 65]; *осідлати свого коника* [РУ УРСФ 2009, с. 196] та ін.

3. Слухове сприйняття людиною тварин і птахів – *вовком вити (завити)* [РУ УРСФ 2009, с. 45]; *залитатися соловейком* [там само, с. 88]; *коли рак на горі свисне* [РУ УРСФ 2009, с. 128]; *козла, козу дерти, цапиним голосом співати* [РУ УРСФ 2009, с. 310].

4. Зовнішній вигляд тварин і птахів – *як мокра курка* [там само, с. 148]; *біла ворона* [РУ УРСФ 2009, с. 14]; *білі мухи* [там само]; *красна пташка своїм пір'ям, а людина своїм знанням* [РУ УРСФ 2009, с. 131]; *кінь під сідло* [РУ УРСФ 2009, с. 126] та ін.

Як показує матеріал дослідження, найчастотнішими компонентами у складі українських фразем є такі зооніми, як *собака (пес), муха, кіт, кінь (кобила), коза (козел), курка, вовк, ворона (ворон), риба, змія, миша*. Це переважно тварини і птахи, яких першими приручили мешканці лісової смуги, полів і водоймищ України.

Крім того, в давнину особливе місце відводилося деяким із цих тварин і птахів. Наприклад, кіт, вовк, ведмідь утілювали представників неіндивідуалізованої нечисті (лісовики, чорти, різні злі рухи). Ворона теж належить до міфологічних назв птахів, оскільки часто зустрічається у прислів'ях і приказках як провісниця біди, нещастя й смерті, напр., *куди ворон кісток не занесе*. І в повсякденній свідомості людей цей образ тісно пов'язаний зі злом і п'янкою. Для підтвердження можна згадати і 30-і роки минулого століття, коли горезвісна тюремна машина в Україні називалася *чорним вороном*.

Роль згаданих вище тварин і птахів знаходить відображення ще до християнських часів у слов'янських обрядових діях, наприклад: *ходіння з козою, гоніння змії, заклинання бика, коров'яча смерть* та ін. До них також належать описи рухів, пози і звичок тварини: *стояти на задніх лапках, виляти хвостом, лизати п'ятки, повзати на животі, тримати вуха наготові, носом відчувати, спати без задніх ніг, ікру викидати, тримати (держати) ніс за вітром*.

У формуванні метафоричного значення зоофразем однаково важливу роль відіграють усі компоненти словосполучення: переосмислення кожного з них мотивує розвиток сем та семної структури у фразеологічній одиниці. Напр., у фраземі *гнатися за двома зайцями* важливі і дієслово *гнатися*, що позначає різноспрямовану активну дію, числівник *два*, який утілює антитезу, суперечність, та іменник *заєць* як носій фонового характеру (заєць – швидконога тварина), переосмислення значень яких веде до нинішнього значення фраземи 'переслідувати одночасно дві мети'. Подібне можна сказати і про

фразему *муха не скривдить*, яка характеризує стриману в поведженні, виховану людину.

Лінгвоаксіологічна репрезентація зоофразем у різних мовах ґрунтується на розмежуванні назв гіперонімної аксіологеми (поняття цінності у вигляді фраземи будь-якої мови). Проілюструємо це на наведених нижче прикладах, що репрезентують найчастотніші слоти фразеологічної парадигми морально-етичної антицінності в англійських зоофраземах, напр.:

1) Запевнення в правдивості

dog tu cats – амер. 'чорт візьми, чесне слово (вигук, що висловлює неприємне здивування, прикрість, роздратування, незадоволення; *матері його ковінька* і т. ін.)' [АУС I 1996, с. 313].

2) Обманювати

catch an old birds with chaff – 'обманути, провести когось дуже хитрого або бувалого' [букв. 'провести старого горобця на м'якині'] [АУФС 2005, с. 202]. Фразема є імпліцитною формою прислів'я *Old birds are not to be caught with chaff*.

3) Жертва обману

a plucked pigeon – жарг. 'обманутий простак' [букв. 'обскубаний голуб'] [АУС II 1996, с. 120].

a lost sheep – 'людина, що збилася з добродесного способу життя' [букв. 'заблукана вівця'] [АУС I 1996, с. 690].

4) Оманлива інформація та її поширення

the reptile press – 'продажна преса' [букв. 'репильна, плазуюча преса'] [АУС II 1996, с. 244].

drag / draw a red herring – 'навмисно вводити в оману; відволікати увагу від питання, що є предметом обговорення, збивати з пантелику' [букв. 'волочити по землі мішок із копченими оселедцями, щоб створити штучний слід під час тренування мисливських собак'] [АУС I 1996, с. 323].

5) Нісенітниця. Розповідати небиліці

a cock and bull story – 'неправдива історія, небиліця' [АУС I 1996, с. 211] [букв. 'історія про півня і бика']. Вислів походить із фольклорних джерел, що містили образи цих двох представників фауни. За іншою версією, фразема утворилася на основі назви готелю, в якому мандрівники, що зупинилися на нічліг, розказували різні неправдиві історії; *tell cock and bull stories* – 'розповідати небиліці' [букв. 'розповідати байки про півня й бика'] [АУС I 1996, с. 211].

tell that to the horse-marines – 'говорити дурниці, розказувати нісенітниці' [АУС I 1996, с. 551].

horse-marines – 'морська кіннота, тобто рід військ, якого в дійсності взагалі немає' [АУС I 1996, с. 551].

shoot at a pigeon and kill a crow – 'маскувати свою справжню мету' [букв. 'стріляти в голуба, а вбити ворону'] [АУФС 2005, с. 857].

a Trojan horse – 'троянський кінь, прихована небезпека; підривна, диверсійна діяльність у країні, яка підлягає захопленню' [АУФС 2005, с. 966]. Фразема бере свій початок із описаного Гомером в «Одісеї» і Вергілієм в «Енеїді» епізоду давньогрецького епосу, коли грецькі воїни застосували військову хитрість, заховавшись усередині порожнього білого

дерев'яного коня. Мешканці Трої, втративши пильність і вважаючи, що цей кінь – подарунок данайців, внесли його у своє місто. Ті, що були сховані в коні, вночі, вийшовши зі схованки, відкрили ворота для ворожих грецьких воїнів, які ввійшли і повністю зруйнували місто з його мешканцями.

6) Перекладати вину з винного на невинуватого

loy / put / set the saddle on the wrong horse – ‘звинувачувати не того, кого слід; звинувачувати невинного’ [АУФС 2005, с. 58] [букв. ‘осідлати не того коня’].

give a dog a bad name and hang him – ‘звести наклеп, оббрехати і знищити чим-небудь кого-небудь’ [АУФС 2005, с. 390] [букв. ‘дати собаці погану кличку і повісити її’].

7) Неширість, лукавство

run with the hare and hunt with the hounds – ‘вести подвійну гру’ [АУФС 2005, с. 832] [букв. ‘втікати разом із зайцем і переслідувати його разом із гончими’].

wolf in sheep's clothing – ‘вовк в овечій шкурі’ [АУФС 2005, с. 1023].

Див. бібл.: *Beware of false prophets who come disguised as harmless sheep, but are really wolves that will tear you apart* [Matthew 7: 15]. Пор. укр.: *Остерігайтесь псевдопророків, які приходять до вас в овечій шкурі, а всередині є хижими вовками*.

8) Лицемірство

crocodile tears – ‘лицемірство, удаване співчуття, лицемірні сльози (зазвичай уживається з дієсловом *to shed* – *проливати*)’ [АУС I 1996, с. 250] [букв. ‘крокодилові сльози (проливати)’]. Фразема утворилася на основі давньої легенди про те, що крокодил, з’їдаючи свою жертву, плаче. Насправді, поява сліз на очах крокодила – результат роботи потових залоз.

feline amenities – жарт. ‘приховані «шпильки» у вигляді компліментів’ [АУФС 2005, с. 328] [букв. ‘по-котячому’, ‘хитрі люб’язності’].

9) Зрада

a stool pigeon – ‘шпигун, провокатор, інформатор’ [АУФС 2005, с. 894] [букв. ‘голуб для заманювання диких голубів’].

10) Хитрість, інтриги

a downy bird – ‘хитрун, хитра бестія, пройда’ [АУФС 2005, с. 285]. Фразема утворена на базі слів-омонімів: *downy*¹ – ‘хитрий’ і *downy*² – ‘м’який, пухнастий’.

a sly dog – ‘потайна людина; хитрун, що приховує свої грішки’ [АУФС 2005, с. 870] [букв. ‘хитрий пес’].

a spider's web – ‘хитрощі, інтриги’ [АУС II 1996, с. 408] [букв. ‘павутина’].

wriggle like a cut snake – ‘хитрувати, виляти’ [АУФС 2005, с. 872] [букв. ‘звиватися, як розрубана змія’].

11) Нечесна, низькопробна справа / поведінка

smell a rat – ‘відчувати недобре, підозрювати нечесну гру’ [АУФС 2005, с. 871] [букв. ‘нюх шура’]. В основі фраземи лежить спостереження за

поведінкою щурів на кораблі, які, відчуваючи катастрофу, першими втікають із корабля, що тоне. За другою версією, фразема є алюзією на щурів, які зачули kota.

12) Незаконність

a kangaroo court – опер. сленг. ‘незаконний судовий розгляд, що порушує принципи справедливості; інсценування судового засідання, яке влаштовується в’язнями в тюрмі’ [АУФС 2005, с. 565] [букв. ‘суд кенгуру’]. Вислів ґрунтується на уподібненні поспішного судового вироку, який не має законної сили, до кенгуру, що стрибає.

13) Фальш. Фальсифікація. Підробка

the cow with the iron tail – ‘апарат, що розбавляє молоко водою; апарат для фальсифікації молока’ [АУФС 2005, с. 244] [букв. ‘корова із залізним хвостом’].

14) Шахрайство

monkey business – ‘дурниці, жартівливі витівки, хитрощі, безглузда поведінка, «фокуси»’ [АУФС 2005, с. 677] [букв. ‘заняття, справа мавп’].

15) Шахрай

(as) crooked as a dog's hind leg – ‘нечесний, непорядний’ [АУФС 2005, с. 246] [букв. ‘кривий як задня нога собаки’]. У фраземі використовується гра слів, що ґрунтується на двох значеннях слова *crooked*: ‘нечесний’ і ‘зігнутий, кривий’.

16) Висміювання

laugh one's ass off – ‘висміювати якусь нісенітницю, безглуздя’ [АУС I 1996, с. 655]. У вислові використаний образ осла, який за традицією вважається дурною твариною, і навіть він буде сміятися над почутим безглуздям.

17) Насміхання

grin like a Cheshire cat – ‘безглуздо посміхатися, сміятися до вух’ [АУФС 2005, с. 212] [букв. ‘шкірити зуби подібно до чеширського kota’]. Вислів, можливо, походить від того, що колись головкам чеширського сиру надавалася форма kota, що шкірити зуби. Вислів набув популярності завдяки твору Льюїса Керрола «Пригоди Аліси у країні чудес (1865), де чеширський кіт був наділений незвичною здатністю з’являтися і зникати поступово, починаючи з хвоста до голови, а коли зникала й голова, то залишалися вишкірені зуби без голови, а потім зникала і сама в’їдлива посмішка.

Висновки. Проаналізований матеріал засвідчує значну участь лінгвоаксіологічного компонента в утворенні як українських, так і англійських зоофразем. Проте кількісна репрезентація різновидів зоофраземних компонентів значно більша у слотах морально-етичних цінностей в англійській мові, ніж в українській через більшу увагу англійського етносу до цієї сфери комунікації й унаслідок цього широке залучення назв представників фауни до фразеотвірного процесу. Важливу роль тут відіграє й пильність, що виявляється у специфічній поведінці одних живих істот порівняно з іншими, їхньої потреби або шкідливості для повсякденного життя кожного члена етнічної спільноти.

Література

1. Байрамова Л.К. Аксиологический фразеологический словарь английского языка. Словарь ценностей и антиценностей. Казань: Центр инновационных технологий, 2011. 375 с.
2. Бахтин М.М. К философии поступка. Работы 1920-х годов. Киев: FIRM «NEXT», 1994. С. 11–68.
3. Венжинович Н. Фраземіка української літературної мови в контексті когнітології та лінгвокультурології: монографія. Ужгород: ФОП Сабов А.М., 2018. 463 с.
4. Жуйкова М.В. Динамічні процеси у фразеологічній системі східнослов'янських мов: монографія. Луцьк: РВВ «Вежа», 2007. 416 с.
5. Жуков К.А. Языковое воплощение концепта «Труд» и пословичная картина мира (на материале русской и английской паремииологии): дисс. ... канд. филол. наук. В. Новгород, 2004. 198 с.
6. Ивин А.А. Оценка. Философия. Энциклопедический словарь. Москва: Гардарики, 2004. 623 с.
7. Калашник В.С. Інтертекстуальність у романі Ліни Костенко «Записки українського самашедшого». *Мова у дзеркалі особистості*: філологічні дослідження, присв. 80-річчю проф., акад. НАПН України Кононенка В.І. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2013. С. 281–291.
8. Краснобаєва-Чорна Ж.В. Семантичний простір оцінної фраземіки. *Мовознавство*. 2015. № 5. С. 39–51.
9. Левченко О. Фразеологічна символіка: лінгвокультурологічний аспект: монографія. Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2005. 352 с.
10. Лисиченко Л.А. Лексико-семантичний вимір мовної картини світу: монографія. Харків: Основа, 2009. 191 с.
11. Маслова В.А. Лингвокультурология. Москва: Издат. центр „Академия”, 2001. 208 с.
12. Мокиенко В.М. Загадки русской фразеологии. Москва: Высшая школа, 1990. 160 с.
13. Селіванова О. Нариси з української фразеології (психологічний та етнокультурний аспекти): монографія. Київ – Черкаси: Брама, 2004. 276 с.
14. Скаб М.В. Закономірності концептуалізації та мовної категоризації сакральної сфери: монографія. Чернівці: Рута, 2008. 560 с.
15. Телия В. Н. Первоочередные задачи и методологические проблемы исследования фразеологического состава языка в контексте культуры. *Фразеология в контексте культуры*. Москва: Школа. Языки русской культуры, 1999. С. 13–24.
16. Ужченко В.Д., Ужченко Д.В. Фразеологія сучасної української мови. Київ: Знання, 2007. 494 с.

Джерела

- АУС – Англо-український словник: У 2 т. Київ: Освіта, 1996.
- АУФС – Англо-український фразеологічний словник. Уклад. К.Т. Баранцев. 2-ге вид., випр. Київ: Т-во «Знання», КОО, 2005. 1056 с.
- УР РУСФ – Великий сучасний українсько-російський та російсько-український словник фразеологізмів та сталих виразів. Донецьк: ТОВ «ВКФ «БАО», 2009. 640 с.

References

1. Bayramova L.K. (2011) Aksiologicheskiiy frazeologicheskiiy slovar angliyskogo yazyka [Axiological phraseological dictionary of the English language]. Slovar tsennostey i antitsennostey. Kazan: Tsentr innovatsionnykh tekhnologiy. 375 s. [in Russian].
2. Bakhtin M. M. (1994) K filosofii postupka [To the philosophy of action]. Raboty 1920-kh godov. Kiev: FIRM «NEXT». S. 11–68 [in Russian].
3. Venzhynovych N. (2018) Frazemika ukrainskoi literaturnoi movy v konteksti kohnitolohii ta linhvokulturolohii [Phrasemics of the Ukrainian literary language in the context of cognitology and linguoculturology]: monohrafiia. Uzhhorod: FOP Sabov A.M. 463 s. [in Ukrainian].
4. Zhuikova M.V. (2007) Dynamichni protsesy u frazeolohichnii systemi skhidnoslovianskykh mov [Dynamic processes in the phraseological system of East Slavic languages]: monohrafiia. Lutsk: RVV «Vezha». 416 s. [in Ukrainian].
5. Zhukov K.A. (2004) Yazykovoe voploschenie kontseptu «Trud» i poslovichnaya kartina mira (na materiale russkoy i angliyskoy paremiologii) [Linguistic embodiment of the concept “Labor” and the proverbial picture of the world (based on Russian and English paremiology)]: diss. ... kand. filol. nauk. V. Novgorod. 198 s. [in Russian].
6. Ivin A.A. (2004) Otsenka. Filosofiya. Entsiklopedicheskiiy slovar [Grade. Philosophy. encyclopedic Dictionary]. Moskva: Gardariki. 623 s. [in Russian].
7. Kalashnyk V.S. (2013) Intertekstualnist u romani Liny Kostenko «Zapysky ukrainskoho samashedshoho» [Intertextuality in Lina Kostenko’s novel “Notes of a Ukrainian Samashedshy”]. *Mova u dzerkali osobystosti: filolohichni doslidzhennia*, prysv. 80-richchiu prof., akad. NAPN Ukrainy Kononenka V.I. Ivano-Frankivsk: Misto NV. S. 281–291 [in Ukrainian].
8. Krasnobaieva-Chorna Zh.V. (2015) Semantychnyi prostir otsinnoi frazemiky [Semantic scope of evaluative phrasemics]. *Movoznavstvo*. № 5. S. 39–51 [in Ukrainian].

9. Levchenko O. (2005) Frazеологічна символіка: Лінгвокультурологічний аспект [Phraseological symbolism: linguistic and cultural aspect]: монографія. Львів: LRIDU NADU. 352 с. [in Ukrainian].
10. Lysychenko L.A. (2009) Лексико-семантичний вимір мовної картини світу: монографія [Lexical and semantic dimension of the linguistic world model]. Харків: Основа. 191 с. [in Ukrainian].
11. Maslova V.A. (2001) Лінгвокультурологія [Linguoculturology]. Москва: Издат. центр „Академія”. 208 с. [in Russian].
12. Mokienko V.M. (1990) Zagadki russkoy frazeologii [Riddles of Russian phraseology]. Москва: Vysshaya shkola. 160 с. [in Russian].
13. Selivanova O. (2004) Narysy z ukrainskoi frazeologii (psykhokognityvnyi ta etnokulturnyi aspekty) [Essays on Ukrainian phraseology (psychocognitive and ethnocultural aspects)]: монографія. Київ – Черкаси: Брами. 276 с. [in Ukrainian].
14. Skab M.V. (2008) Zakonomirnosti kontseptualizatsii ta movnoi katehoryzatsii sakralnoi sfery [Regularities of conceptualization and linguistic categorization of the sacred sphere]: монографія. Чернівці: Рута. 560 с. [in Ukrainian].
15. Teliya V.N. (1999) Pervoocherednye zadachi i metodologicheskie problemy issledovaniya frazeologicheskogo sostava yazyka v kontekste kultury. Frazеологія v kontekste kultury [Primary tasks and methodological problems of the study of the phraseological composition of the language in the context of culture]. Москва: Shkola. Yazyki russkoy kultury. S. 13–24 [in Russian].
16. Uzhchenko V.D., Uzhchenko D.V. (2007) Frazеологія suchasnoi ukrainskoi movy [Phraseology of the modern Ukrainian language]. Київ: Znannia. 494 с. [in Ukrainian].

Sources

- AUS – Anhlo-ukrainskyi slovnyk (1996) [English-Ukrainian dictionary]: U 2 t. Київ: Osvita [in Ukrainian, in English].
- AUFS – Anhlo-ukrainskyi frazeologichnyi slovnyk (2005) [English-Ukrainian Phraseological Dictionary]. Uklad. K.T. Barantsev. 2-he vyd., vypr. Київ: T-vo «Znannia», KOO. 1056 с. [in Ukrainian, in English].
- UR RUSF – Velykyi suchasnyi ukrainsko-rosiiskyi ta rosiisko-ukrainskyi slovnyk frazeologizmiv ta stalykh vyraziv (2009) [Large Modern Ukrainian-Russian and Russian-Ukrainian Dictionary of Phraseology and Regular Expressions]. Donetsk: TOV «VKF «BAO». 640 с. [in Ukrainian, in Russian].

LINGUOAXIOLOGICAL MARKERS OF UKRAINIAN AND ENGLISH ZOOPHRASES

Abstract. The article deals with linguo-axiological markers of Ukrainian and English zoophrases, which arose and became entrenched in the linguistic consciousness of each of the considered ethnocultural communities and began to create their own phraseological image. The author tries to prove that the lexical background of the components of phrases includes not only naive knowledge and ideas of primitive people about the real world, but also large connotations due to the current cultural and national worldview of the people.

The priority role in the organization of the plan of expression with the help of zoophrases is due to ontological reasons, as they denote in language the material world, which contains man as an integral part of it with all its values and anti-values manifested in different languages, spheres of work and life situations. It is the components of phrases, their etymologies, prototypes that are linguoaxiological markers of both superficial and deep content. This necessitated the consideration of linguistic and cultural information about the realities marked by the components of phraseological units that have become entrenched in the linguistic consciousness of a particular ethnic community.

The author concludes that the language of each nation has its own specific connotations, initiated by the names of animals and birds.

The analyzed material testifies to the significant participation of the linguo-axiological component in the formation of both Ukrainian and English zoophrases. However, the quantitative representation of varieties of zoofrasem components is much higher in the slots of moral and ethical values in English than in Ukrainian due to greater attention of the English ethnic group to this area of communication and consequently wide involvement of fauna names in the phrase-forming process. This once again confirms, firstly, the available information about the special attention to the animal world by the English ethnic group, and secondly, their ability not only to accumulate but also to clearly differentiate the slots of the phraseological paradigm of moral and ethical values.

Keywords: linguoaxiological, values, antivalues, culturological, zoophrase, phrase formation, fauna.

© Положин І., 2021 р.

Іван Положин – аспірант, викладач кафедри прикладної лінгвістики Ужгородського національного університету, Ужгород, Україна; poluzhyn.ivan@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0003-2167-8526>

Ivan Poluzhyn – Postgraduate Student, Lecturer of the Applied Linguistics Department, Uzhhorod National University, Uzhhorod, Ukraine; poluzhyn.ivan@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0003-2167-8526>

ГОВІРКА СЕЛА ПРИЮТ МАГДАЛИНІВСЬКОГО РАЙОНУ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.

Випуск 2(46)

УДК 81'282. 3

DOI:10.24144/2663-6840/2021.2(46).199–201

Поповський А. Говірка села Приют Магдалинівського району Дніпропетровської області; кількість бібліографічних джерел – 4; мова українська.

Анотація. Важливою проблемою сучасного українського мовознавства є вивчення особливостей розмаїтої системи говірок, у яких із покоління до покоління передається цінна інформація традиційної духовної й матеріальної культури корінних мешканців певного ареалу України. У зв'язку з цим видається актуальним питання про трансформаційні процеси мовної організації говірок та їхню роль у структурі основних діалектних масивів.

Мета дослідження – історичні відомості про степові говори, виникнення села Приют та його заселення, адміністративно-територіальне становлення від початку освоєння цього краю й до сьогодення.

На основі місцевого матеріалу різновікових мешканців села розглядаються основні лексико-фразеологічні, фонетичні, морфологічні, синтаксичні особливості сучасного приютського мовлення, які збігаються з рисами сталої трансформації південно-східних (степових) говорів, що були і є потужним чинником у формуванні української мовно-літературної норми. Привертається увага до впливу засобів масової інформації на місцеве мовлення.

Ключові слова: степові говори, говірка, переселенці, відомості про заснування села Приют, особливості діалектного мовлення.

Постановка проблеми. Враховуючи сучасну статистику про зникнення сіл внаслідок суспільних реформаций, безробіття і поглинання робочої сили містами України, а також міграції в інші країни, постає нагальна потреба фіксувати для історії все те, що було притаманне корінному населенню того чи іншого населеного пункту, поповнюючи кодову скарбницю української діалектології і лексикографії.

Аналіз дослідження. Сучасна діалектологічна наука має значні досягнення в освоєнні цінного фактичного матеріалу, зафіксованого в численних наукових статтях, дисертаційних дослідженнях, монографіях та словниках. Серед них питанням мовних особливостей Степової України посвячені роботи І. Бессараба, С. Бевзенка, В. Ващенко, В. Височиної, К. Глуховцевої, В. Дворянкіна, Й. Дзєндзелівського, В. Дроздовського, О. Мельничука, Я. Нагіна, А. Поповського, Т. Сікорського, Л. Терешко, В. Ужченка, Л. Фроляк, В. Чабаненка, Т. Шевченка, Б. Юрковського та ін. [Поповський 2018, с. 44–55]. На жаль, обстеження живомовних рис сільських поселень як південно-східних, так і інших діалектних масивів України лишається відкритим.

Мета статті – з'ясувати історію виникнення села Приют та його адміністративно-територіального становлення; проаналізувати характерні риси живого народного мовлення мешканців старшого й молодшого покоління села Приют з погляду лексико-фразеологічного, фонетико-морфологічного та синтаксичного нашарування, а також впливу на мовну ситуацію односельців засобів масової інформації.

Методи та методика дослідження. Основним методом дослідження є описовий з прийомами: опитування, спостереження, фіксація місцевого усного і писемного мовлення. Для відбору фактичного матеріалу використовуємо метод *дефініційного* аналізу. Дослідження семантики та структури мовних

одиниць здійснюємо за допомогою методу компонентного аналізу.

Джерелами для дослідження слугували записи від односельців з 1958 – 2020 рр., листування, оголошення, публікації в стінній та районній пресі.

Виклад основного матеріалу. Степові говірки належать до наймолодшої формації, які виникли внаслідок численних дозаселень і переселень, що інтенсивно почалися лише з XVIII – початку XIX ст. і тривають до цього часу внаслідок окупації Криму, Донбасу і постійних військових провокацій Кремля. Як відомо, українське населення приходило в цей край переважно із Середньої Наддніпрянщини, Поділля, Волині, а також із Полісся та Слобожанщини. Крім того, в освоєнні його брали активну участь і представники інших народностей [Бевзенко 1980, с. 239; див. Поповський 2018, с. 14–21].

Село Приют засноване в 1924 році переселенцями із сусідніх козацьких слобод – Чаплинки, Першотравенки, Петриківки, які виникли протягом XIX ст. і були поглинуті поміщицькими володіннями з маєтками В.Кашенка, Хренникова, Рябушкіна і помістя Покотилових.

Протягом 1908–1914 років на куплених у збіднілої поміщиці Покотилової землях оселилося кілька німецьких сімей – колишніх вихованців приюту-притулку для сиріт у м. Новомосковську. Селяни цих поселенців називали приютчанами, а їхню колонію – Приютом, поряд з якою вже існували або виникли у різний час села: Антонівка (1897 р.), Веселе (1863 р.), Вишневе (1927 р.), Грушеве (1925 р.), Іванівка (1887 р.), Новоспаське (1927–1930 рр.), Урман (1897 р.), підпорядковані за радянських часів Приютській сільській раді. Малі поселення Антонівка й Урман були знесені в 1937–1938 роках. Основними переселенцями цих сіл, окрім німців, були вихідці з Полтавщини, Катеринославщини.

У 1925 році німці-колоністи продали свої володіння і виїхали за кордон. Їхні землі придбали заможні селяни Лука Кібка та його брат Андрій, Семен Михайлець, Трохим Загорулько, Харитон Сидоренко, Андрій Чегринець, Омелько Сахно. Це були перші поселенці уже власне у селі Приют.

Масове переселення бідняків і середняків на поміщицькі землі відбулося в 1927–30 роках [Магдалинівщина, с. 283–287].

У розбудові села Приют взяли активну участь чотири покоління його мешканців. Значно зросла кількість дворів і населення. На час утворення Приютської сільської ради (1963 р.) у Приюті налічувалось 174 двори і 465 чоловік населення, у Веселому, – відповідно, – 57 і 158, у Вишневому – 15 і 45, у Грушевому – 8 і 16, в Іванівці – 164 і 462, у Новоспаському – 90 дворів і 242 чоловіки. А всього нараховувалося на той час 902 двори з населенням 2458 чоловік [Магдалинівщина, с. 296].

Відтоді минуло 59 років. Змінилося кілька державних устроїв. Змінилося й життя приютян у розбудованих заходах суверенної України. Земля і господарство реформованого колгоспу «Чкалова» були розпайовані і перейшли у приватну власність, де основні земельні масиви перейшли в руки орендарів, а місцеве населення через втрату робочих місць почало емігрувати в інші міста. Внаслідок цього на сьогодні в Приюті лишилося 809 дворів з населенням – 2284 особи, з яких переважна більшість – пенсіонери та приютські дачники. Останні проживають у Дніпрі, а з настанням весняних садово-польових робіт господарюють у спадкових батьківських обійстях.

Цілком закономірно, що живе народне мовлення корінних жителів цього поселення з покоління в покоління всотувало усталені форми говіркової системи степових говорів, але й формувало свої мовні риси.

Із німецького лексику в місцевому мовленні збереглися лише топоніми колишніх перших поселень – *Урман*, назва якого успадкувалася від першого засновника з німецьких колоністів за фахом < Uhrmann – ‘часовий майстер’; *Аніхкайт* < Einigkeit – ‘єдність’ (нині селище Маївка) – назва німецького поселення, що існувало в шести кілометрах від села Іванівки й підтримувало постійний зв’язок зі своїми приютськими одноплемінниками аж до еміграції в 1925 р.

Місцева говірка в основному збігається з літературною українською мовою, проте має й свої діалектні особливості.

Лексичні ознаки: *каблай* – ‘людина маленького зросту’: *та то ж каблайём Волод’ку Рудого називали / а не його брата* [АА Іванчук Л.А.]; *кабиця* – ‘літня пічка напівовальної форми для приготування їжі’: *н’іміц’і йак т’ікалі з селá / то гранáтами з’ірвáли колод’аз’ й кабиц’у* [АА Бобро І.А.]; *кидонутти когось* – ‘обманути, обдурити обіцянками найманих заробітчан’: *шо́хвере / н’ічим платіти / бо нас кидону́ли* [АА Хоменко Н.П.]; *лахудря* – ‘неохайна дівчина, жінка’: *та то така лаху́др’а / шо олаху́дрит’ л’убо́го по саму́ зав’азку*

[АА Калюга Г.О.]; *маторженики* – ‘коржики, випечені з неякісних овочевих і злакових сурогатів у часи голодомору’: *не до шми́ги тоб’і / Йбсите лад незале́жної України // ач’ йак шві́тко забу́ю про маторже́ники з пр’ілої карто́пл’і колго́спних кагат’іу* [АА Нестеренко І.І.] та ін. У лексичному складі наявні також і фразеологічні одиниці, як-от: *навісити на калган* – ‘подати футбольний м’яч для удару головою’; *дати пас на погас* – ‘подати волейбольний м’яч над сіткою для завершального удару на майданчику суперника’: *а подáу би кап’іта́н ў той моме́нт та на м’і́й калга́н / і був би мй́ач у ворот’ах // ото йак Гриц’ Шевче́нко браў пас на погáс / то н’ісл’а його́ сіл’ного ўда́ру пра́во́у / гра почина́ла’а з ново́ї подáч’і* [АА Пш]; *свисни, Йване, ти дурніший* – ‘негативна оцінка особи, її дій, вчинків’: *сам партóргу скаж’і / а не н’ідбу́р’у́й хитру́йчу / свісни / Йв́ане / ти дурн’іший* [АА Дрофа М.І.].

Унаслідок тривалої русифікації засобами масової інформації в місцеве мовлення ввійшов і загальнономовний суржик типу *празник, время, сийчас / січас, послі, харашо, канешно, ослободиться, строїти, кароче*, а також словесні покручі *блін, кльово, обалденно, хвігня, прикольно, чувак* тощо.

Фонетичні ознаки: а) гіперичне «окання» в словах іншомовного походження в заступленні початковим [а] на [о] – *обріко́са, огро́ном, окуше́рка, амиа́йник / омйáн’ік, опинди́цит*, а також у заступленні початкового і середнього [у] на [о] – *очі́тел’, от’у́г, сосі’д, сорз’у́ч’*; б) пом’якшена вимова приголосних [д], [т], [з], [с], [л], [н] перед [ї] – *розд’і́л, пот’і́к, з’і́ма, с’і́к, сл’і́ній, сн’і́дати*; в) оглушення дзвінких приголосних у кінці слів і перед глухими – *хл’і́п, пор’і́х, пир’і́х, лехко, ва́шко* та ін.; в) ствердіння [ц’] перед [а] здебільшого в зворотній частці *с’а: см’йі́єца, несéца, учи́ца* і т.ін.;

г) звукосполучки *гі, кі, хі* трапляються лише в мовленні переселенців з Поділля і Волині та суржикованих односельців: *по доро́гі, в кни́гі, скі́дали, торбинкі, кісткі, великі́й, в маку́хі*.

Морфологічні ознаки: а) іменники жіночого роду в орудному відмінку однини паралельно із закінченнями *-о́ју, -е́ју* мають ще усічені закінчення *-о́й, -е́й*, як-от: *ко́хто́ју – ко́хто́й, д’і́вко́ју – д’і́вко́й, н’і́д солóмо́ју – н’і́д солóмо́й, покр’і́вле́ју – покр’і́вле́й*; б) у прийменникових конструкціях предметно-особового займенника опускається [н]: *бі́ля йо́го, на йі́х, з йі́ми* та ін.; в) у дієсловах II дієвідміни першої особи однини теперішнього і майбутнього часу приголосні в кінці основи слова *д, з, с, т* зберігаються: *буд’у, вод’у, ход’у, воз’у, кос’у, нос’у, плат’у, верт’у; випрос’у*; г) не втрачають своєї активності дієслівні форми третьої особи однини теперішнього часу другої дієвідміни із закінченням на *-е*: *ходе, носе, прóсе, рóбе, ко́се*, які функціонують паралельно з літературно унормованими формами *ходить’, носит’, прóсит’, рóбит’, косит’*.

Синтаксичні ознаки: а) синтаксичні конструкції порівняльного значення з прийменниками (основна форма) і безприйменникова (пара-

леньна): *ў стрібкáх у висоту Сизóненко віступив крáще за нас // і булá та д'івчина крáща всіх / сп'івáла Над'їя крáще всіх* [АА Пш]; б) протиставний сполучник *але* здебільшого заступається протиставними сполучниками *а, та, так, ну*: *шукáв-шукáв та не знайшов тогó блокнóтика / їе лішн'їй зóшит / а не дам тоб'ї* [АА Пш]; *хот'їў зрубáти стару́ вішн'у / так мáти не далі* [АА Яценко І.М.]; сполучник *шо* переважає над літературно-нормативним *що*: *казáла т'їтка Нáст'а / шо в лáвку ўже хл'їн привезлі* [АА Самарський П.З.].

Висновки. Отже, говірка села Приют сформувалася на основі тих живомовних чинників, які властиві наймолодшій формації степових говорів, що виникли внаслідок доселень і переселень, і своєю мовною організацією була близька до середньонадніпрянських, активно сприяла утвердженню загальнонаціональної мовно-літературної норми, зберігаючи і поповнюючи лексичні, фонетико-морфологічні та синтаксичні особливості як

загальнонаціонального, так і місцевого мовлення. Проте далися взнаки і заходи тривалої русифікації засобами масової інформації, що створює багатий ґрунт для деформуючого суржика й появи словесних покручів, оскільки питання повнокровного функціонування української мови в суверенній Україні вже тридцять років блокується ревними охоронцями «руссаго мира» як зовні, так і своїми ж прихильниками Кремля. Більше того, нові землевласники використовують дешеву найману роботу силу (бомжі, роми, заробітчани з різних регіонів). Унаслідок цього різко скорочується місцеве народонаселення, у традиційне живе мовлення приютян уходять специфічні риси жаргонного мовлення заробітчан. А поки що питання подальшої життєдіяльності і працевлаштованості мешканців села Приют, їхнього добробуту, культури тримається на самопливі реформ, а село чекає на турботливого господаря землі як від державних, так і місцевих гілок влади суверенної України.

Література

1. АА – Авторський архів: [АА Пш – Приютська школа; АА+ прізвища інформаторів: Бобро І.А., Іванчук Л.А., Нестеренко І.І. та ін.].
2. Бевзенко С.П. Українська діалектологія. Київ: Вища школа, 1980. 246 с.
3. Магдалинівщина: Короткий нарис / Упорядн.: В.М. Горенок, П.В. Коніщук, В.І. Мороз. Дніпропетровськ: Пороги, 2008. 385 с.
4. Поповський А.М. Південноукраїнські джерела в історії формування української літературної мови. Дніпро: Ліра, 2018. 324 с.

References

1. AA – Avtorskyi arkhiv [Author's archive]: [AA Psch – Pryiut School; AA+ names of informants: Bobro I.A., Ivanchuk L.A., Nesterenko I.I. etc.] [in Ukrainian].
2. Bevzenko S.P. (1980) Ukrainska dialektolohiya [Ukrainian dialectology]. Kyiv: Vyshcha shkola. 246 s. [in Ukrainian].
3. Mahdalynivshchyna: Korotkyi narys (2008 [Mahdalynivshchyna: Short essay] / Uporiadnyky: V.M. Horenok, P.V. Konishchuk, V.I. Moroz. Dnipropetrovsk: Porohy. 385 s. [in Ukrainian].
4. Popovs'ky A.M. (2018) Pivdennoukrainski dzherela v istorii formuvannia ukrainskoi literaturnoi movy [South Ukrainian sources in the history of the formation of the Ukrainian literary language]. Dnipro: Lira. 324 s. [in Ukrainian].

THE PATOIS OF PRYIUT VILLAGE OF MAHDALYNIVSKY DISTRICT OF DNIPROPETROVSK REGION

Abstract. An important problem of modern Ukrainian linguistics is the study of the peculiarities of a diverse system of dialects, in which valuable information of the traditional spiritual and material culture of the indigenous inhabitants of a certain area of Ukraine is passed from generation to generation. In this regard, the question of the dynamic processes of linguistic organization of speech and their role in the structure of the main dialect arrays seems relevant.

The purpose of the study is historical information about the steppe dialects, the origin of Pryiut village and its settlers and the administrative-territorial formation from the beginning of the development of this region to the present.

Based on the local material of the villagers of different ages, the main lexical and phraseological, phonetic, morphological, syntactic features of modern speech of Pryiut inhabitants are considered, which coincide with the features of constant transformation of south-eastern (steppe) dialects, which were and are a powerful factor in forming Ukrainian linguistic and literary norms. Attention is drawn to the influence of mass media to the local speech.

Keywords: steppe dialects, subdialect, settlers, information about the foundation of Pryiut village, features of dialect speech.

© Поповський А., 2021 р.

Анатолій Поповський – доктор філологічних наук, професор кафедри українознавства та іноземних мов Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, Дніпро, Україна; a.popovskiy@gmail.com <https://orcid.org/0000-0002-7815-1891>

Anatoliy Popovskiy – Doctor of Philology, Professor of the Department of Ukrainian Studies and Foreign Languages, Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs, Dnipro, Ukraine; a.popovskiy@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0002-7815-1891>

ФУНКЦІЙНІ, МОТИВАЦІЙНІ ТА СЛОВОТВІРНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРИЗВИСК ЖИТЕЛІВ СЕЛА ЛИБОХОРА СТРИЙСЬКОГО РАЙОНУ ЛЬВІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ¹

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.

Випуск 2(46)

УДК 392.91(477.8)

DOI:10.24144/2663-6840/2021.2(46).202–210

Прадід Ю. Функційні, мотиваційні та словотвірні особливості прізвиськ жителів села Либохора Стрийського району Львівської області; кількість бібліографічних джерел – 40; мова українська.

Анотація. Стаття присвячена вивченню функційних, мотиваційних та словотвірних особливостей прізвиськ жителів с. Либохора Стрийського району Львівської області.

У статті проаналізовано доробок українських мовознавців у царині вивчення прізвиськ. Зазначається, що в ХХ ст. опубліковано лише кілька статей, які безпосередньо або дотично стосуються цієї проблематики (В.В. Німчук, І.І. Ковалик, М.П. Лесюк, І.Д. Сухомлин, М.В. Тимінський, В.А. Чабаненко та деякі ін.), хоч основи дослідження українських прізвищ були закладені ще в кінці ХІХ–на початку ХХ ст. (В.Ю. Охримович, М.Ф. Сумцов, І.Я. Франко, В.М. Ястребов).

Більш інтенсивно почали вивчатися українські прізвиська тільки у ХХІ ст. З'явилися й перші дисертаційні роботи (О.В. Антонюк, М.Я. Наливайко, В.А. Павлюк, Н.М. Шульська та ін.), у яких досліджуються різноманітні аспекти українських прізвиськ різних регіонів України, зокрема Вінниччини, Донеччини, Львівщини, Полісся та ін. Опублікована низка ґрунтовних статей, предметом вивчення в яких є також прізвиськова проблематика.

Актуальність пропонованого дослідження полягає в комплексному вивченні прізвиськ конкретного населеного пункту, що становить інтерес не лише для мовознавців, але й для істориків, етнографів, краєзнавців та, власне, усіх тих, хто цікавиться історією рідного краю. Дослідження проведено на фактичному матеріалі, зібраному шляхом опитування жителів с. Либохора (зібрано і систематизовано понад 500 прізвиськ). Доведено, що найбільше прізвиськ жителів села походить від імені, прізвища чи прізвиська батька або матері (*Василь Петрів, Мирон Моланин; Маруся Павлючка, Зоня Гешова; Василь Гайвський, Настася Гольтянчина* та ін.). Зазначається, що прізвиськ у місцевих жителів у кілька разів більше аніж прізвищ, адже прізвище у всіх членів сім'ї, як правило, однакове, а прізвиська в кожного іноді різні.

За функційними особливостями серед прізвиськ либохорців вирізняються чотири групи: 1) індивідуальні: *Базьо, Дідо Бойся, Маруся Андрія Хомийового, Юрко Федуня з Поломів* та ін.; 2) сімейно-родові: *Грицаки, Семеновичі, Хомії* та ін.; 3) територіальні: *з-під Дворів, із Нижнього кінця, із Кириїтів* та ін.; 4) внутрішньосімейні: *Зоня Полажина, Юрко Настасин, Маруся Аннина* та ін.

За мотиваційною ознакою прізвиська жителів с. Либохора об'єднуються в групи, що походять від антропонімів (*Бориска, Настася Глюдзикова, Антін Михайла Грицьового* та ін.); назви, що вказує на територіальне походження носія прізвиська, або, частіше, назви, що вказує на місцину його проживання (*Іван Рожанський, Олена з-під Дворів, Хомий із Потока* та ін.); назви роду занять або професії носія прізвиська (*Мурник, Кіномеханік, Тракторист* та ін.) і т. ін.

Проведений аналіз дає підстави зробити висновок, що прізвиська либохорців частіше є однокомпонентними (*Будуля, Будулай, Матійко* та ін.), двокомпонентними (*Андрій Хомийів, Анна Бемкова, Михась Почтарчин* та ін.), рідше – трьохкомпонентними (*Анна Матія Бубрунчиного, Василь з Рудаєв, Настася Семенка Шурикового* та ін.), зовсім рідко – чотирьохкомпонентними (*Полага Федуня з Поломів, Ні печень ні конфет*) і п'ятикомпонентними (*Юрко Юрка Зоні Юрка Максимового*).

Доведено, що абсолютна більшість прізвиськ, носіями яких є жителі села Либохора, з негативним денотатом.

Ключові слова: прізвисько, село Либохора на Стрийщині, функційні, мотиваційні та словотвірні особливості, відантропонімичні прізвиська, відапелятивні прізвиська, словотворення прізвиськ, одно-, дво- і багатоконпонентні прізвиська.

Постановка проблеми. Паралельно з офіційними найменуваннями людей (прізвищами, особовими іменами, по-батькові) функціонують неофіційні антропоніми, найпоширенішими серед яких є прізвиська, які з'явилися набагато раніше аніж прізвища і передавалися з покоління в покоління десятиліттями. Вони широко поширені і в наші дні. Прізвиська, як, власне, і прізвища, яскраво відображають своєрідність народу. Вони мають безпосередній зв'язок із його культурою, побутом, історією і пройшли довгий шлях свого становлення. Первісно кожне прізвище і прізвисько було чимось зумовлене і щось означало. Завжди існувала якась підстава для того, щоб дати людині назву, яка б відрізняла її від інших.

¹ Не слід плутати з с. Либохора нині Самбірського (до останнього часу Турківського) району на Львівщині

Найбільш уживаними і найпоширенішими засобами додаткової ідентифікації особи від найдавніших часів були найменування по імені батька, потім – за місцем проживання чи походження, за професією або заняттям і т. д.

Комплексне дослідження прізвиськ окремих регіонів узагалі та населених пунктів зокрема – нині одне з важливих завдань ономастичної науки.

Аналіз досліджень. Українські прізвиська на відміну від українських прізвищ вивчені недостатньо. Одна із причин такого становища полягає в тому, що процес збирання прізвиськ нелегкий, бо їх не вдається зафіксувати в архівах або ж знайти на сайтах Інтернету, а доводиться створювати базу лише шляхом опитування й анкетування.

Варто зазначити, що основи вивчення українських прізвищ були закладені ще в ономастичних

дослідженнях, проведених В.Ю. Охримовичем, М.Ф. Сумцовим, І.Я. Франком, В.М. Ястребовим у кін. XIX–на поч. XX ст. Чільне місце в цьому ряду посідає праця І.Я. Франка «Причинки до української ономастики», надрукована у Львові в «Науковому збірнику, присвяченому ювілею проф. М.С. Грушевського» (1906).

Серед праць із прізвиськової проблематики, що побачили світ у XX ст., слід назвати хіба що статті В.В. Німчука [Німчук 1966], І.І. Ковалика [Ковалик 1967], І.Д. Сухомлина [Сухомлин 1970], М.В. Тимінського [Тимінський 1987], В.А. Чабаненко [Чабаненко 1976] та деякі ін., які безпосередньо або дотично стосуються вивчення українських прізвиськ. Фактично ж комплексне дослідження прізвиськ окремих регіонів розпочалося лише в XXI ст. Результатом цієї кропіткої наполегливої праці українських мовознавців стали десятки опублікованих статей в Україні та за кордоном, захищені кандидатські дисертації.

Характеристика прізвиськ як класу антропонімів в аспекті текстотворення, теорії комунікації, специфіка їх функціонування як стислих текстів, які компресують у собі мотиваційний зміст антропоніма, когнітивна прагматика тексту оніма були об'єктом дослідження в кандидатській дисертації Н.М. Федотової «Сучасні прізвиська Луганщини: когнітивна прагматика творення тексту оніма» [Федотова 2008].

Методика мотиваційного аналізу прізвиськ застосована в кандидатській дисертації «Прізвиська, мотивовані іменами та прізвищами носіїв (на матеріалі антропонімії Донецької області)» О.В. Антонюк. Особливістю онімів, мотивованих іменами та прізвищами носіїв, зазначається в роботі, є те, що найменував, створюючи антропонім, відштовхується від ознаки людини, яка лежить не в екстралінгвальній площині (зовнішність, мовлення, поведінка та ін.), а бере за основу мотивант суто лінгвального характеру ім'я або прізвище [Антонюк 2011].

У кандидатській дисертації «Неофіційна антропонімія Західного Полісся» Н.М. Шульської здійснюється комплексний аналіз неофіційної антропологічної системи цього регіону із залученням максимально повної джерельної бази, запропонована відносно нова ієрархічна типологія неофіційних антропонімів за мотиваційними ознаками, виділяються полімотиваційні прізвиська, встановлюються найпродуктивніші словотвірні моделі та способи творення неофіційних антропонімів і т. ін. [Шульська 2011].

Ключовими проблемами, які намагається розв'язати у своїй кандидатській дисертації «Становлення неофіційного антропонімікону Вінниччини» В.А. Павлюк, є загальна характеристика неофіційного антропонімікону, розробка методики його вивчення, аналіз мотиваційних типів за різними вихідними ознаками, феномен конотативності та пов'язані з ним формально-семантичні трансформації, опис граматичної і словотвірної структури центральноподільських прізвиськ [Павлюк 2016].

Методика цілісного і всебічного аналізу ан-

тропонімів, яка включає функціональну систематизацію і класифікацію неофіційних регіональних іменувань, дослідження словотвірної структури та емоційного забарвлення розмовних варіантів імен, аналіз індивідуальних та групових прізвиськ за мотивами номінації, розкриття словотвірних та конотативних особливостей антропонімів, з'ясування мотивів виникнення індивідуальних іменувань за родичами і визначення способів їх творення, виокремлення сімейно-родових назв та встановлення особливостей їх функціонування – ось перелік основних проблем, які є об'єктом вивчення в кандидатській дисертації. «Неофіційна антропонімія Тернопільщини» О.С. Вербовацької.

Окрім названих вище дисертаційних робіт, у XXI ст. побачили світ кілька десятків статей, авторами яких є не лише автори дисертацій. Заслужують на увагу праці Г.Л. Аркушина [2000, 2001], Л.О. Кравченко [2009-1, 2009-2], Г.Д. Ліщинської [2010], О.І. Михальчук [2007, 2009], Р.І. Остаха [2006], Н.І. Рувольової [2008], Г.В. Сенік [2009], В.І. Тихоші [2009] та деяких інших учених. Зроблено перші кроки й на шляху лексикографічного опрацювання українських прізвиськ (Г.Л. Аркушин [Словник 2009], М.Я. Наливайко [2012, 2018], В.А. Чабаненко [2005], В.П. Шульгач [2006], Н.М. Шульська [2008]).

Актуальність пропонованого дослідження вбачаємо в необхідності комплексного вивчення прізвиськ конкретного населеного пункту, що становить інтерес не лише для мовознавців, але й для істориків, етнографів, краєзнавців та, власне, усіх тих, хто цікавиться історією рідного краю.

Слід сказати, що окрім статей невідомого автора «Антропонікон села Бурімки Ічнянського району Чернігівської області», розміщеній на одному з сайтів Інтернету², Л.І. Лонської «Національна специфіка регіональної антропонімії (на матеріалі прізвиськ села Руська Поляна Черкаської області)» [Лонська 2012] та Т.В. Щербини «Неофіційні особові найменування в говірці с. Журавки Шполянського району Черкаської області» [Щербина 2015], інших подібних розвідок немає.

Мета статті – провести комплексний аналіз функційних, мотиваційних та словотвірних особливостей прізвиськ жителів с. Либохора Стрийського району на Львівщині.

Досягнення цієї мети передбачає розв'язання таких **завдань**: 1) узагальнити доробок українських мовознавців з проблем вивчення українських прізвиськ; 2) зібрати і систематизувати прізвиська жителів с. Либохора Стрийського району на Львівщині; 3) описати їх функційні та мотиваційні особливості на основі наукових джерел та обґрунтувати місцевих жителів; 4) проаналізувати способи творення та структуру прізвиськ досліджуваного населеного пункту.

Методи та методика дослідження. Як основний у статті використано описовий метод і його основні прийоми: інвентаризація та систематизація

² Див. дет.: <https://ff.udpu.edu.ua/wp-content/uploads/21.-Moje-selo-kraplynochka-na-karti-1.pdf>.

мовного матеріалу в синхронії. Теоретико-методологічним підґрунтям розвідки слугували в основному прізвиськові концепції українських мовознавців.

Виклад основного матеріалу. Коротко про географічне положення та історичне минуле с. Либохора, що розташоване на річці Цигла³ (притока Опору) на відстані 60 км від районного центру м. Стрий. На південь від с. Либохора розташоване с. Нижня Рожанка, на захід і північ – с. Тухля. На сході село межує з Івано-Франківською областю. Кількість населення Либохори трохи перевищує 900 осіб. Село оточують гори Магура (1362,7 м) – друга за висотою вершина Львівщини, Буковець (1171 м), Кіндрат (1158 м), Дашковець (1128 м) та ін.

Перші історичні згадки про поселення сягають 1300 р., через що Либохора вважається одним з найдавніших населених пунктів району. Походження назви села пов'язують з легендою про мисливців, які полювали в тутешніх лісах на куницю, зокрема про їхнього ватажка, якого заманила в глибину борів куниця і безслідно щезла. Коли чоловік розгледівся і зрозумів, що не знає дороги назад, почав блукати лісом, приговорюючи: «Лихі бори, лихі бори...». Згодом мисливці знайшли його ледь живого, а місцину цю ще довго самі оминали й інших застерігали. З часом тут оселилися люди, частину лісів вирубали, а поселення назвали Лихоборою, що з часом стало селом Либохорою.

Слід сказати обов'язково про відмінювання і творення похідних слів від назви Либохора, оскільки часто-густо зустрічаються помилки не лише в розмовному, але й писемному мовленні. Так, наприклад, у статті «У Сколівському районі місцева громада перекриває дорогу для лісовозів», розміщеній на одному з сайтів Інтернету, читаємо: «За словами місцевого мешканця Юрія Цабана, дорогу у *Либохорах* нищить спецтехніка, яка проїжджає селом»⁴. Замість місцевого відмінка однини в *Либохорі* автор публікації з незрозумілих причин обирає варіант місцевого відмінка множини: у *Либохорах*. Дуже часто мешканців села називають *либохорівцями* взамін правильної форми *либохорівцями*. Що стосується утвореного прикметника від назви *Либохора*, то тут правильно говорити і писати *либохорівський* (ансамбль), *либохорівська* (школа), *либохорівське* (чудо), *либохорівські* (школярі), бо форми *либохірський*, *либохірська*, *либохірське*, *либохірські* не відповідають правилам українського словотвору та орфографічним нормам української мови.

Тепер про сам термін *прізвисько*. Так, лише в одній статті «Українсько-польські прізвиськові стереотипи» Н.М. Шульська як синонімічні використовує шість (!) термінів: *прізвисько*, *вуличні антропоніми*, *вуличні імена*, *неофіційні найменування людей*, *неофіційні особові назви*, *неофіційні назви осіб* [Шульська 2015]. Натомість добре відомо, що синонімія у сфері термінології явище небажане.

³ Саме так в офіційних джерелах значиться річка, що протікає через село, хоч усі місцеві жителі називають її тільки Сиглюю.

⁴ <https://suspilne.media/35458-u-skolivskomu-rajoni-misceva-gromada-perekrivae-dorogu-dla-lisovoziv/>.

Вважається, що найкращим визначенням є таке, яке позначається одним терміном, що дозволяє уникати всіляких кривотлумачень і двозначностей.

І все ж найчастіше в науковій літературі вживається термін *прізвисько*. У сучасній антропоніміці його часто вживають стосовно широкого кола неофіційних іменувань. Проте відомий ономаст М.Л. Худаш дещо звужує це коло, не вважаючи прізвиськами прямі найменування по батькові, матері тощо, а також апелюючи назви, різні атрибутивні окреслення на зразок: Іван гумений, Петро подвірний [Худаш 1976, с. 100]. Учений визначає *прізвисько* як додаткове неофіційне ім'я, дане людині іншими людьми відповідно до її характерних рис, обставин, що супроводять її у житті, за якоюсь аналогією, за походженням й іншими мотивами [там само, с. 83]. На думку І.Д. Сухомлина, неофіційне прізвисько (прізвисько) відбиває реальні риси зовнішності, характеру носія або свідчить про ступінь родинних стосунків його з іншими членами сім'ї [Сухомлин 1970, с. 37]. Прізвиська – додаткові, неофіційні (другі) назви (усталені чи неусталені), вважає В.В. Німчук, що передаються або не передаються спадково [Німчук 1966, с. 37]. У «Словнику української мови» подається таке трактування: *Прізвисько – це найменування, яке іноді дається людині (крім справжнього прізвища та імені) і вказує на яку-небудь рису її характеру, зовнішності, діяльності, звичок*. В енциклопедії «Українська мова» подано таке значення терміна *прізвисько*: *Вид антропоніма, неофіційне особове іменування, яким середовище індивідуалізує або характеризує особу. У пропонуваній розвідці користуватимемося терміном *прізвисько*, який, на нашу думку, є найбільш удалим і найпоширенішим у науковому обігу.*

Тепер детальніше про прізвиська жителів с. Либохора, спектр яких надзвичайно різноманітний. Треба зазначити, що терміном *прізвисько* в селі майже не користуються. Якщо треба дізнатися в дитини чи молодой людини хто він, то ставлять запитання: *Чий ти йи?* Відповідь буде одна: *Унук Петра Шутакового*.

За функційними особливостями серед прізвиськ либохорців чітко вирізняються чотири групи:

1) індивідуальні: *Базьо*, *Будзя*, *Галемійка* та ін.; *Дідо Бойся*, *Маря Зайкова*, *Галя Ковальчукова* та ін.; *Василь з Рудавин*, *Маруся Андрія Хомийового*, *Параця Петра Бабиного* та ін.; *Юрко Федуня з Поломів*, *Юрко Зоні Юрка Максимового*, *Іван Анни Андрія Бубрунчиного* та ін. Такі прізвиська переважають у прізвиськовому складі жителів с. Либохора;

2) сімейно-родові: *Грицаки*, *Семеновичі*, *Хомії* та ін. Вони характерні для сімей і родів, у яких налічувалося два і більше потомків по батьківській лінії.

У селі кілька родин, пов'язаних між собою родинними узами, мають спільне прізвисько. Спільне родинне прізвисько *Гешуки* має родина *Гешів*, проте майже кожен із членів цієї родини окрім спільного прізвища і спільного родинного прізвиська, має ще й своє, індивідуальне, прізвисько, а то часом і два-три. Так, наприклад, рідні сестри *Тимофія Геша* (прізвисько *Тимко Гешуків*) отримали спільні пріз-

виська *Гешучки, Гешуківські*, а також індивідуальні прізвиська: *Маря Гешукова* (по чоловіку *Бандуровичка*, за професією *Почтарька*), *Параця Гешукова* (по чоловіку *Параця Петра Бабиного*), *Молана Гешукова* (по чоловіку *Молана Василя Гаївського*). Діти *Тимофія Геша Марія* і *Софія* отримали відповідно прізвиська *Маруся Тимка Гешукового* і *Зоня Тимка Гешукового*, а в близькому родинному колі ще по два прізвиська, похідні від імен батька і матері: *Маруся Тимкова* й *Марина Маруся*, *Зоня Тимкова* й *Марина Зоня*;

3) територіальні: (*Матій, Олена, Кінаш* та ін.) з-під *Дворів, (Гльків, Малькович, Кобилінець* та ін.) із *Нижнього кінця, (Никола Тимурів, Юрко Ланкової)* із *Кириїтів* та ін.;

4) внутрішньосімейні: *Маруся Полажина* або *Маруся Тимоцькова* (прізвище батька), *Юрко Настасин* (батька звали *Федунь*, але ніхто ніколи не говорив *Юрко Федунів* чи *Юрко Федуня* з *Поломів*, а завжди казали *Юрко Настасин*), *Маруся Аннина* та ін., які добре зрозумілі лише членам конкретної родини.

За мотиваційною ознакою серед прізвиस्क жителів с. Либохора можна вирізнити групи, що походять від:

1) антропонімів: а) імені батька: *Василь Михасів, Люба Петрова, Митер Прокопів* і под. або матері: *Мирон Моланин, Гануся Калинина, Маруся Гафіна* і под.; б) прізвища батька: *Глюдзик, Рибачок, Павлючка* і под.; в) імені і прізвища батька: *Люба Міся Корольового, Маруся Тимка Гешового, Фидір Николи Глюдзового* і под.; г) прізвиська батька: *Бендзанюк, Ястребок, Зайчик* і под.; *Никола Маринин, Симньон Шуриків, Юрко Мацьків* і под.; *Анна Юрка Нипикова, Маруся Николи Кривого, Юрко Андрія Хомийового* і под.; *Василь Юрка Митра Прокопового, Петро Василя Петра Бабиного, Славко Антона Михайла Гицьового* і под. або матері: *Василь Пипчин, Маруся Зузянчина, Фидір Настасурчин* і под.; *Ладзьо Калинина Юрикової, Фидір Настасі Шутакової, Юрко Гафи Хомийової* і под.; *Валя Молани Василя Гаївського, Зоня Марі Тимка Гешового, Олена Настасі Юрка Нипикова* і под.

Досить поширеними є жіночі прізвиська від імені, прізвища або імені й прізвища, прізвиська чоловіка: *Маря Тимкова, Параця Петрова, Настася Федуньова* і под.; *Когутянка, Мусевичка, Ступинчиха* і под.; *Настася Глюдзова, Полага Тимоцькова, Дуся Корольова* і под.; *Гафа Гурманчикова, Маря Чапайова, Маря Зайкова* і под.; *Молана Митра Семеновича, Молана Василя Гаївського, Славка Івана Рожанського* і под. Набагато рідше трапляються чоловічі прізвиська, утворені від імені чи прізвиська жінки: *Іван Славчин, Михайло Наштацин; Ілько Зузянчин, Іван Маньчин, Михайло Гольтянчин* і под.

Іноді в прізвиську згадується одне, а то два й більше імен, імен та прізвищ, прізвиस्क предків: *Ромко Гафин, Люба Славчина, Маруся Прокопова* і под., *Юрко Митра Прокопового, Семенко Николи Семеновича, Зоня Юрка Максимового* і под.; *Маруся Николи Геша, Володя Марі Магушиньової, Ірка Зоні Корольової* і под.; *Василь Команчин, Настася Нипикова, Михась Почтарчин* і под., *Ладзьо*

Калини Юрикової, Юрко Петра Шутакового, Валя Василя Гаївського і под.; *Іван Калини із Звора, Петро Василя Петра Бабиного; Юрко Юрка Зоні Юрка Максимового* і под.

У селі кілька жителів мають ім'я *Федір* і щоб уточнити про кого з них іде мова, то додають прізвище. Однак чотири з них не потребують уточнення через прізвище, бо мають індивідуальні прізвиська: *Фидьо, Фидько, Фирко, Федик*. А ось ім'я *Федунь* потребує уточнення: *Федунь із Поломів, Федунь Королів, Федунь Паліїв*.

У селі проживав один-єдиний чоловік, якого звали *Яким*, але його рідко хто називав по імені, а називали, як правило, по прізвиську: *Яким із Річки* (назва частини села).

В одного з жителів села було прізвисько *Вовк*, а до сина перейшло прізвисько *Вовчик*;

2) назви, що вказує на територіальне походження носія прізвиська, або назви місцини його помешкання: *Іван Рожанський* (родом із с. Нижня Рожанка), *Козівська* (родом із с. Козьова), *Мацькаль* (за національністю українець, родом із Вінниччини); *Василь з Берега, Михась із Звора, Матій з-під Дворів* і под.; *Анна з Плайка, Маря з Горбів, Фидя з Багинців* і под.;

3) назви роду занять чи назви професії носія прізвиська: *Буфетчик, Крамарька, Почтарька* і под. У більшості випадків таке прізвисько є тимчасовим, хоч іноді воно закріплюється за людиною й напостійно: *Ланкова, Мурник, Тракторист* і под., а деякі з них перейшли й на дітей: *Зоня Шоферова, Юрко Ланкової, Михась Почтарчин* і под.;

4) «екзотичних» слів чи виразів, часто вживаних носієм прізвиська в мовленні: *Ади* – від *а дивись*, *Гарю* – від *говорю*, *Кумця Люба* – від *звертання до будь-якої жінки, яка навіть не є кумою* і под.;

5) назв дії: *Бемко* – від слова *бемкати* 'звучати від ударів', *Мацько* – від слова *мацати* 'доторкати-ся руками до когось', *Крячко* – від слова *крякати* 'видавати уривчасті горлові звуки' і под.;

6) назв видів тварин, рослин, птахів тощо: *Вовк, Бодак* (від діал. *бодак*, літ. будяк), *Либід* (від діал. *либідь*, літ. лебедь), *Змий* (від діал. *змий*, літ. змій) і под. указують на:

1) фізичні вади носія прізвиська: *Німий, Кривулька, Крива; Никола Горбатий, Фидір Глухий, Михайло Ікавий* і под.;

2) життєву ситуацію, у якій опинився носій прізвиська. Було це в 50-і роки ХХ ст. Хлопець повернувся з армії і спробував розмовляти з односельчанами «па-руски». Йому дали одразу аж два прізвиська: *Руский* і *Никола Руский*. А ще, заглянувши до місцевого буфету і побачивши наполовину пусті полицки, цей хлопчина сказав: *Ні печень, ні конфет, нічорта в бухвете нет*. Отож народ дав йому ще й третє прізвисько: *Ні печень ні конфет*. Так ці три прізвиська і носить цей чоловік понад шістьдесят років.

Два прізвиська либохорців мають історичне походження. Один із жителів села отримав прізвисько *Ястрябок*, оскільки, на думку мешканців села, допомагав членам так званого винищувального («істребітельного») батальйону, який вів збройну

боротьбу з ОУН та УПА і яких в народі називали «стрибками» (до речі, дружина його отримала прізвисько *Ястрябиха*, а сина односельчани називали не інакше як *Олекса Ястрябків*), інший – *Дідо Мирон*, бо брав безпосередню участь у бандерівському русі, де мав підпільну кличку *Мирон*.

По одному прізвиську отримали либохірці від назв історичних осіб, літературних героїв і героїв кінофільмів: *Чанай* (від прізвища *Чапаєв*, бо носив вуса зовні схожі на чапаєвські. До речі, за його дружиною закріпилося прізвисько *Чанайиха*, а за дітьми – *Анна Чанайова*, *Юрко Чанайв*, *Василь Чанайв*), *Капочка*, *Будулай*.

Більшість жителів Либохори мають одне прізвисько: *Афтанас*, *Бемко*, *Крутихвіст*, *Іван Калинин*, *Михась Почтарчин*, *Никола Макарівський* та ін.; *Бахурка*, *Бориска*, *Онуфривка*, *Зоня Лебедова*, *Нашташка Іванкова*, *Люба Тиліжанчина* та ін., а детто, переважно жінки, і по кілька прізвиस्क: *Матрона*, *Хомийка*, *Молана Андрія Хомійового*; *Параця Петрова*, *Параця Петра Бабиного*, *Параця Гешукова* (рідше); *Настася Петра Шутакового*, *Настася Глюдзова*, *Настася Глюдзикова*; *Галя Параціна*, *Галя Петрова*, *Галя Петра Бабиного* та ін.

У свій час у селі проживали два чоловіки за прізвищем *Каплун*, яких, як правило, розрізняли не по імені, а за прізвишком: *Капчук* і *Іван Рожанський* або *Іван Славчин*. Так само за прізвишком розрізняли трьох чоловік за прізвищем *Рибак*: *Никола Кривий*, *Крутихвіст*, *Рибачок*.

Також у свій час у селі проживали жителі за прізвишками *Маскаль* і *Маскалька*. Чоловіка сільчани назвали так, бо він був родом із Вінниччини (усіх вихідців із Лівобережної України в селі називали *маскалями* (від літ. *москаль*), хоч вони і розмовляли українською мовою), а ось жінка отримала прізвисько *Маскалька*, бо була родом із Криму і розмовляла російською мовою.

Іноді жителя села називали за прізвишком і всім без будь-яких уточнень було зрозуміло, про кого йде мова: *Кацідан*, *Зайко*, *Яричок* та ін.; *Будзя*, *Зіня*, *Свиставка* та ін.

У либохірця *Матіїва Юрія Максимовича* було п'ять доньок і спільне прізвисько *Доньки Юрка Максимового*, а коли вони повиходили заміж, то кожна з них отримала індивідуальне прізвисько: *Анастасія* – *Настася Федуня з Полонів*, *Анна* – *Анна з Плаїка*, *Марія* – *Маря Тимка Геша* або *Маря Тимкова*, *Пелагея* – *Полага Тимоцькова* і лише в наймолодшої, *Софії*, залишилося батьківське прізвисько – *Зоня Юрка Максимового*.

Деякі прізвиська мешканці села отримали вже у ХХІ ст., як наприклад: *Бамбарка*, *Кошак*, *Полковник*, *Топай* та ін. До речі, майже всі вони однослівні.

Від більшості чоловічих прізвиस्क утворилися й форми жіночих прізвиस्क: *Гольман* – *Гольманиха*, *Нипик* – *Нипичка*, *Крисюк* – *Крисючка* та ін. Однак неможливо утворити форми жіночих прізвиस्क від таких чоловічих прізвиस्क, як: *Німія*, *Старшина*, *Фидьо* та ін.

Як виявилось, у жителів села більшість прізвиस्क з негативним маркуванням. Серед них є гру-

бі, дошкульні, а іноді навіть образливі прізвиська, які не можуть бути вживані в присутності їх носіїв: *Маргірета*, *Крутихвіст*, *Никола Кривий* та ін. З незрозумілих причин до цього числа зараховують прізвисько *Матрона*, що походить від слова *матрона*, що у стародавніх римлян означало 'знатна, поважна заміжня жінка, мати родини' та прізвисько *Калан*, отримане, як зазначає Борис Грінченко, від назви капелюха чорного кольору з низьким круглим верхом і широкими полями, загнутими вниз, який, очевидно, полюбляв носити хтось із предків. До речі, від назви капелюха з широкими полями походить і прізвисько *Крисюк*.

Кілька прізвиस्क сільчан із різних причин перестали існувати, хоч у пам'яті людей старшого покоління вони збереглися: *Коштелеба*, *Макарівський*, *Дідо Бойся* та деякі ін., як і в прізвиських нащадків, дітей і внуків: *Анна Бемкова*, *Маруся Гафіна*, *Іван Калинин* та ін.; *Люба з Берега*, *Никола Митра Семеновича*, *Маруся Николи Кривоного* та ін.; *Маруся Анни з Плаїка*, *Валя Молани Василя Гаївського*, *Маруся Марі Тимка Гешукового* та ін.

У понад двох десятків прізвиस्क неможливо відтворити мотиви називання, що свідчить про давність таких найменувань: *Бендзанин*, *Думінка*, *Команка*, *Нипик*, *Хомий*, *Шутак*, *Щурик* та деякі ін.

Цікаво також, що деякі родини живуть у селі не одне десятиліття, однак вони не мають ні сімейно-родинних, ні індивідуальних прізвиस्क: *Мальковичі*, *Цабани*, *Яблінські* та ін.

Треба також відзначити, що більшість прізвиस्क либохірців є одно- або двокомпонентними: *Ястребок*, *Думінка*, *Зіня* і под.; *Никола Кривий*, *Олекса Мацьків*, *Маруся Прокопова* і под., значно менше трьохкомпонентних: *Ладзьо Калини Юрикової*, *Никола Петра Шутакового*, *Йівка з-під Чуріля* і под. і зовсім обмаль чотирьох- і п'ятикомпонентних прізвиस्क: *Василь Юрка Митра Прокопового*, *Ні печень ні конфет*, *Зоня Марі Тимка Гешового*, *Маруся Анни з Плаїка*; *Юрко Юрка Зоні Юрка Максимового* і под.

Висновки. Висловлені вище міркування дають підстави зробити такі висновки:

1. Закономірно, що прізвиस्क у жителів с. Либохора в кілька разів більше ніж прізвищ, адже прізвище у всіх членів сім'ї, як правило, однакове, а прізвиська у кожного можуть бути різні;

2. За функційними особливостями серед прізвиस्क либохірців чітко вирізняються чотири групи: 1) індивідуальні (*Маргірета*, *Яричок*, *Люся* та ін.); 2) сімейно-родові (*Грицаки*, *Семеновичі*, *Хомії* та ін.); 3) територіальні (*з-під Дворів*, *із Нижнього кінця*, *із Клявзу* та ін.); 4) внутрішньосімейні (*Зоня Марина*, *Юрко Настасин*, *Маруся Аннина* та ін.);

3. Установлено, що найпоширенішими серед жителів с. Либохора є прізвиська, що походять від антропонімів (*Бориска*, *Настася Глюдзикова*, *Антін Михайла Грицьового* та ін.); назви, що вказує на територіальне походження носія прізвиська, або, частіше, назви, що вказує на місцину його проживання (*Іван Рожанський*, *Олена з-під Дворів*, *Хомий із Потока* та ін.); назв роду занять або професії носія прізвиська (*Мурник*, *Кіномеханік*, *Тракторист*

та ін.), менш поширені – за зовнішніми рисами та мовленнєвою специфікою, внутрішніми особливостями, випадком чи подією в житті носія;

4. Для прізвиськ либохірців характерні три способи словотвору: лексико-семантичний (Іван Ковальчуків, Дуся Корольова, Дідо Бойся та ін.), морфологічний (суфіксація) (Ярич-ок, Бендзанюк, Мамай-к-а та ін.), основоскладання (Крутих-віст);

5. Прізвиська жителів с. Либохора частіше є однокомпонентними (Ади, Будзя, Матійко та ін.), двокомпонентними (Андрій Хоміїв, Анна Бемкова, Михась Почтарчин та ін.), рідше – трьохкомпо-

нентними (Анна Матія Бубрунчиного, Василь з Рудаєв, Настася Семенка Шурикового та ін.), зовсім рідко – чотирьохкомпонентними (Полага Федуня з Поломів, Ні печень ні конфет, Петро Василя Петра Бабиного та ін.) і п'ятикомпонентними (Юрко Юрка Зоні Юрка Максимового);

6. Абсолютна більшість прізвиськ, носіями яких є жителі с. Либохора, з негативним маркуванням (Кривулька, Ромко Гурманчиків, Маруся Николи Кривого та ін.);

7. Потребують, на наш погляд, комплексного дослідження прізвиськові мікросистеми окремих населених пунктів різних регіонів України.

Література

1. Антонюк О.В. Сучасні прізвиська Донеччини (семантика і структура). Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 – українська мова. Донецьк, 2011. 20 с.
2. Антропонікон села Бурімки Ічнянського району Чернігівської області. URL: <https://ff.udpu.edu.ua/wp-content/uploads/21.-Moje-selo-kraplynochka-na-karti-1.pdf>.
3. Аркушин Г.Л. Західнополські прізвиська, утворені лексикосемантичним способом. *Acta Onomastica*. R. XLI-XLII. Praha, 2001. S. 7–17.
4. Аркушин Г.Л. Прізвиська-композиції в говірках Західного Полісся. *Słowiańskie composita antroponiczne. Rozprawy Slawistyczne*. 16. Lublin: Wydawnictwo UMCS, 2000. S. 39–44.
5. Близнюк Б. Сучасні гуцульські прізвиська. *Наукові записки Кіровоград. держ. пед. ун-т ім. В.К. Винниченка. Серія «Мовознавство»*. Кіровоград, 2001. С. 93–95.
6. Вербовацька О.С. Неофіційна антропонімія Тернопільщини. Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук. 10.02.01 – українська мова. Івано-Франківськ, 2016. 20 с.
7. Ковалик І.І. Типологія системи словотвору прізвиськ жителів села Млинів Жешівської області ПНР. *Повідомлення української ономастичної комісії*. Київ, 1967. Вип. 4. С. 15–30.
8. Кравченко Л.О. Сучасні індивідуальні та вуличні прізвиська як частина українського антропонімікону. *Проблеми семантики слова, речення та тексту*. 2009-1. Вип. 22. С. 160–170.
9. Кравченко Л.О. Сучасні прізвиська Полтавщини. *Studia Slavistica*. Вип. 9. Ономастика. Антропоніміка: зб. наук. ст. Ужгород: Вид-во Олександри Гаркуші, 2009-2. С. 150–158.
10. Лесюк М. Прізвиська жителів гуцульських сіл. *Przezwiska i przydomki w językach słowiańskich. Część 1*. Pod redakcją Stefana Warchola. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 1998. S. 227–240.
11. Лісова Л.О. Антропонімія півдня Волинської області. Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук. 10.02.01 – українська мова. Луцьк, 2014. 20 с.
12. Ліщинська Г.Д. Прізвиська, що вказують на місце проживання людини (на матеріалі антропонімії Івано-Франківщини). *Лінгвістика*. 2010. № 3 (21). Ч. I. С. 173–181.
13. Лонська Л. Національна специфіка регіональної антропонімії (на матеріалі прізвиськ села Руська Поляна Черкаської області). *Наукові записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. Михайла Коцюбинського. Серія: Філологія (мовознавство): зб. наук. праць*. Вінниця: ТОВ «Фірма» «Планер». 2012. Вип. 16. С. 366–371.
14. Михальчук О. Сучасні українські прізвиська: відонімні деривати. *Studia Slavistica*. Вип. 9. Ономастика. Антропоніміка: зб. наук. ст. Ужгород: Вид-во Олександри Гаркуші, 2009. С. 163–168.
15. Михальчук О.І. Особливості формування сучасних українських прізвиськ. *Науковий вісник Чернівецького університету: Зб. наук. пр. Слов'янська філологія*. Чернівці: Рута, 2007. Вип. 356–359. С. 325–328.
16. Наливайко М.Я. Матеріали до Словника прізвиськ жителів Львівщини. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Філологія (мовознавство)*. 2012. Вип. 16. С. 377–382.
17. Наливайко М.Я. Матеріали до Словника прізвиськ жителів Львівщини 2. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Серія «Філологія»*. Острог: Вид-во НаУОА, червень 2018. Вип. 2 (70). С. 167–170.
18. Наливайко М.Я. Неофіційна антропонімія Львівщини. Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук. 10.02.01 – українська мова. Київ, 2011. 19 с.
19. Нелюба А. Прізвиська моїх однокашників. Харків, 2015. 99 с.
20. Німчук В.В. Українська ономастична термінологія (Проект). *Повідомлення української ономастичної комісії*. Київ: Наукова думка, 1966. Вип. I. С. 24–43.
21. Остап Р.І. Із життя сучасних українських прізвиськ. *Діалектологічні студії*. 6. Львів, 2006. С. 293–302.
22. Павлюк В.А. Історія становлення українських прізвиськ. *Лінгвістичні читання Зб. наук. ст.* Вінниця. 2013. Вип. 6. С. 114–121.

23. Павлюк В.А. Становлення неофіційного антропонімікону Вінниччини. Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук. 10.02.01 – українська мова. Вінниця, 2016. 20 с.
24. Рульова Н. Лексико-семантична характеристика прізвиськ та їх мотивація. *Науковий вісник Чернівецького університету. Зб. наук. пр. Слов'янська філологія*. Чернівці, 2008. Вип. 428–429. С.190–195.
25. Свистун Н.О. Динаміка антропонімікону м. Тернополя ХІХ–ХХ ст.: Монографія. Тернопіль, 2011. 308 с.
26. Сенік Г.В. Прізвиська Одещини. *Записки з ономастики*. 2009. Вип. 12. С. 20–30.
27. Словник прізвиськ південно-західної України: у 3 т. Упорядник Г.Л. Аркушин. Луцьк: Вежа, 2009. Т. 1. А–И. 412 с. Т. 2. І–П. 454 с. Т. 3. Р–Я. 364 с.
28. Сухомлин І.Д. Українські прізвиська людей як власні родові назви (лексико-семантична характеристика процесу творення відіменних чоловічих прізвиськ у народних говорах Середньої Наддніпрянщини). *Говори і ономастика Наддніпрянщини*. Дніпропетровськ, 1970. С. 30–58.
29. Тимінський М.В. До проблеми мотиваційної класифікації сучасних індивідуальних прізвиськ. *Мовознавство*. 1987. № 3. С. 64–68.
30. Тихоша В.І. Семантика сільських прізвиськ Херсонщини. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Лінгвістика»*. Херсон, 2009. Вип. 9. С. 202–210.
31. Федотова Н.М. Сучасні прізвиська Луганщини: когнітивна прагматика творення тексту оніма. Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук. 10.02.01 – українська мова. Харків, 2008. 20 с.
32. Худаш М.Л. З історії української антропонімії. Київ: Наукова думка, 1977. 236 с.
33. Чабаненко В.А. Прізвиська в системі експресивних засобів народнорозмовної мови (на матеріалі говірок Запорізької та Дніпропетровської областей). *Повідомлення української ономастичної комісії*. Київ, 1976. Вип. 14. С. 16–19.
34. Чабаненко В.А. Прізвиська Нижньої Наддніпрянщини: Словник: Понад 12 тис. Прізвиськ. Запоріжжя: Запорізький нац. ун-т. 2005. 260 с.
35. Чучка П.П. Антропонимія Закарпаття. Автореф. дисс. ... доктора філол. наук. 10.661 українська мова. Київ, 1970. 42 с.
36. Шульгач В.П. Матеріали до Словника прізвиськ Волинської області. *Студії з ономастики та етимології*. Київ: НАН України, 2006. С. 245–254.
37. Шульська Н. Словник прізвиськ жителів межиріччя Стиру та Горині. Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2008. 164 с.
38. Шульська Н. Українсько-польські прізвиськові стереотипи. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/153585108.pdf>.
39. Шульська Н.М. Неофіційна антропонімія Західного Полісся. Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук. 10.02.01 – українська мова. Луцьк, 2011. 20 с.
40. Щербина Т.В. Неофіційні особові найменування в говірці села Журавки Шполянського району Черкаської області. *Мовознавчий вісник: зб. наук. пр.* Черкаси, 2015. Вип. 20. С. 10–14.

References

1. Antoniuk O.V. (2011) Suchasni prizvyska Donechchyny (semantyka i struktura) [Modern nicknames of Donetsk region (semantics and structure)]. Avtoref. dys. ... kand. filol. nauk: 10.02.01 – ukrainska mova. Donetsk. 20 s. [in Ukrainian].
2. Antroponikon sela Burimky Ichnianskoho raionu Chernihivskoi oblasti [Anthroponicon of the village of Burimky, Ichnia district, Chernihiv region]. URL: <https://ff.udpu.edu.ua/wp-content/uploads/21.-Moje-selo-kraplynochka-na-karti-1.pdf>. [in Ukrainian].
3. Arkushyn H.L. (2001) Zakhidnopoliski prizvyska, utvoreni leksykosemantycznym sposobom [West Pole-sian nicknames formed in a lexicosemantic way]. *Acta Onomastica*. R. XLI–XLII. Praha. S. 7–17 [in Ukrainian].
4. Arkushyn H.L. (2000) Prizvyska-kompozyty v hovirkakh Zakhidnoho Polissia [Nicknames-composites in the dialects of Western Polissya]. *Słowiańskie composita antroponimiczne. Rozprawy Słowistyczne*. 16. Lublin: Wydawnictwo UMCS. S. 39–44 [in Ukrainian].
5. Blyzniuk B. (2001) Suchasni hutsulski prizvyska [Modern Hutsul nicknames]. *Naukovi zapysky Kirovohrad. derzh. ped. un-tet im. V.K. Vynnychenka. Seriya «Movoznavstvo»*. Kirovohrad. S. 93–95 [in Ukrainian].
6. Verbovetska O.S. (2016) Neofitsiina antroponimiia Ternopilshchyny [Unofficial anthroponymy of Ternopil region]. Avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. filol. nauk. 10.02.01 – ukrainska mova. Ivano-Frankivsk. 20 s. [in Ukrainian].
7. Kovalyk I.I. (1967) Typolohiia systemy slovotvoru prizvysk zhyteliv sela Mlyniv Zheshivskoi oblasti PNR [Typology of the system of word formation of nicknames of the inhabitants of the village of Mlyniv, Rzeszów region, Poland]. *Povidomlennia ukrainskoi onomastychnoi komisii*. Kyiv. Vyp. 4. S. 15–30 [in Ukrainian].
8. Kravchenko L.O. (2009-1) Suchasni individualni ta vulychni prizvyska yak chastyna ukrainskoho antroponimikonu [Modern individual and street nicknames as part of the Ukrainian anthroponymicon]. *Problemy semantky slova, rechennia ta tekstu*. Vyp. 22. S. 160–170 [in Ukrainian].
9. Kravchenko L.O. (2009-2) Suchasni prizvyska Poltavshchyny [Modern nicknames of Poltava region]. *Studia Slavistica. Vyp. 9. Onomastyka. Antroponimika: zb. nauk. st.* Uzhhorod: Vyd-vo Oleksandry Harkushi. S. 150–158 [in Ukrainian].

10. Lesiuk M. Prizvyska zhyteliv hutsulskykh sil [Nicknames of residents of Hutsul villages]. *Przewiska i przydomki w językach słowiańskich*. Część 1. Pod redakcją Stefana Warchola. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 1998. S. 227–240 [in Ukrainian].
11. Lisova L.O. (2014) Antroponimiia pivdnia Volynskoi oblasti [Anthroponymy of the south of Volyn region]. Avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. filol. nauk. 10.02.01 – ukrainska mova. Lutsk. 20 s. [in Ukrainian].
12. Lishchynska H.D. (2010) Prizvyska, shcho vказuіut na mistse prozhyvannia liudyny (na materialі antroponimii Ivano-Frankivshchyny) [Nicknames indicating the place of residence of a person (on the material of anthroponymy of Ivano-Frankivsk region)]. *Linhvistyka*. № 3 (21). Ch. I. S. 173–181 [in Ukrainian].
13. Lonska L. (2012) Natsionalna spetsyfika rehionalnoi antroponimii (na materialі prizvysk sela Ruska Poliana Cherkaskoi oblasti) [National specifics of regional anthroponymy (based on the nicknames of the village Ruska Polyana, Cherkasy region)]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzh. ped. un-tu im. Mykhaila Kotsiubynskoho. Serii: Filolohiia (movoznavstvo): zb. nauk. prats.* Vinnytsia: TOV «Firma» «Planer». Vyp. 16. S. 366–371 [in Ukrainian].
14. Mykhalechuk O. (2009) Suchasni ukrainski prizvyska: vidonimni deryvaty [Modern Ukrainian nicknames: famous derivatives]. *Studia Slavistica. Vyp. 9. Onomastyka. Antroponimika: zb. nauk. st.* Uzhhorod: Vyd-vo Oleksandry Harkushi. S. 163–168 [in Ukrainian].
15. Mykhalechuk O.I. (2007) Osoblyvosti formuvannia suchasnykh ukrainskykh prizvysk [Features of formation of modern Ukrainian nicknames]. *Naukovyi visnyk Chernivetskoho universytetu: Zb. nauk. pr. Slovianska filolohiia*. Chernivtsi: Ruta. Vyp. 356–359. S. 325–328 [in Ukrainian].
16. Nalyvaiko M.Ya. (2012) Materialy do Slovnyka prizvysk zhyteliv Lvivshchyny [Materials for the Dictionary of nicknames of Lviv region residents]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnogo pedahohichnogo universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Serii: Filolohiia (movoznavstvo)*. Vyp. 16. S. 377–382 [in Ukrainian].
17. Nalyvaiko M.Ya. (2018) Materialy do Slovnyka prizvysk zhyteliv Lvivshchyny 2 [Materials for the Dictionary of nicknames of Lviv region residents 2]. *Naukovi zapysky Natsionalnogo universytetu «Ostrozka akademiia»: Serii “Filolohiia”*. Ostroh: Vyd-vo NaUOA, cherven. Vyp. 2 (70). S. 167–170 [in Ukrainian].
18. Nalyvaiko M.Ia. (2011) Neofitsiina antroponimiia Lvivshchyny [Unofficial anthroponymy of Lviv region]. Avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. filol. nauk. 10.02.01 – ukrainska mova. Kyiv. 19 s. [in Ukrainian].
19. Neliuba A. (1966) Prizvyska moikh odnokashnykiv [Nicknames of my classmates]. Kharkiv, 2015. 99 s. [in Ukrainian].
20. Nimchuk V.V. Ukrainska onomastychna terminolohiia (Proekt) [Ukrainian onomastic terminology (Project)]. *Povidomlennia ukrainskoi onomastychnoi komisii*. Kyiv: Naukova dumka. Vyp. I. S. 24–43 [in Ukrainian].
21. Ostash R.I. (2006) Iz zhyttia suchasnykh ukrainskykh prizvysk [From the life of modern Ukrainian nicknames]. *Dialektolohichni studii*. 6. Lviv. S. 293–302 [in Ukrainian].
22. Pavliuk V.A. (2013) Istoriiia stanovlennia ukrainskykh prizvysk [History of formation of Ukrainian nicknames]. *Linhvistychni chytannia: zb. nauk. st.* Vinnytsia. Vyp. 6. S. 114–121 [in Ukrainian].
23. Pavliuk V.A. (2016) Stanovlennia neofitsiinoho antroponimikonu Vinnychchyny [Formation of the unofficial anthroponymicon of Vinnytsia region]. Avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. filol. nauk. 10.02.01 – ukrainska mova. Vinnytsia. 20 s. [in Ukrainian].
24. Rulova N. (2008) Leksyko-semantychna kharakterystyka prizvysk ta yikh motyvatsiia [Lexical and semantic characteristics of nicknames and their motivation]. *Naukovyi visnyk Chernivetskoho universytetu: zb. nauk. pr. Slovianska filolohiia*. Chernivtsi. Vyp. 428–429. S.190–195 [in Ukrainian].
25. Svystun N.O. (2011) Dynamika antroponimikonu m. Ternopolia XIX–XX st. [Dynamics of the anthroponymicon of Ternopil of the 19th–20th centuries]: Monohrafiia. Ternopil. 308 s. [in Ukrainian].
26. Senyk H.V. (2009) Prizvyska Odeshchyny [Nicknames of Odesa region]. *Zapysky z onomastyky*. Vyp. 12. S. 20–30 [in Ukrainian].
27. Slovnyk prizvysk pivdenno-zakhidnoi Ukrainy [Dictionary of nicknames of South-Western Ukraine]: u 3 t. (2009) Uporiadnyk H.L. Arkushyn. Lutsk: Vezha. T. 1. A–Y. 412 s. T. 2. I–P. 454 s. T. 3. R–Ia. 364 s. [in Ukrainian].
28. Sukhomlyn I.D. (1970) Ukrainski prizvyska liudei yak vlasni rodovi nazvy (leksyko-semantychna kharakterystyka protsesu tvorennia vidimennykh cholovichykh prizvysk u narodnykh hovorakh Serednoi Naddniprianshchyny) [Ukrainian nicknames of people as their own generic names (lexical and semantic characteristics of the process of creating distinctive male nicknames in the vernaculars of the Middle Dnieper region)]. *Hovory i onomastyka Naddniprianshchyny*. Dnipropetrovsk. S. 30–58 [in Ukrainian].
29. Tymynskiy M.V. (1987) Do problemy motyvatsiinoi klasyfikatsii suchasnykh individualnykh prizvysk [To the problem of motivational classification of modern individual nicknames]. *Movoznavstvo*. №3. S. 64–68 [in Ukrainian].
30. Tykshosha V.I. (2009) Semantyka silskykh prizvysk Khersonshchyny [Semantics of rural nicknames of Kherson region]. *Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnogo universytetu. Serii «Linhvistyka»*. Kherson. Vyp. 9. S. 202–210 [in Ukrainian].
31. Fedotova N.M. (2008) Suchasni prizvyska Luhanshchyny: kohnityvna prahmatyka tvorennia tekstu onima [Modern nicknames of Luhansk region: cognitive pragmatics of onym text creation]. Avtoref. dys. na zdobuttia

nauk. stupenia kand. filol. nauk. 10.02.01 – ukrainska mova. Kharkiv. 20 s. [in Ukrainian].

32. Khudash M.L. (1877) *Z istorii ukrainskoi antroponimii* [From the history of Ukrainian anthroponymy]. Kyiv: Naukova dumka. 236 s. [in Ukrainian].

33. Chabanenko V.A. (1976) *Prizvyska v systemi ekspresyvnykh zasobiv narodnorozmovnoi movy (na materialii hovirok Zaporizkoi ta Dnipropetrovskoi oblasti)* [Nicknames in the system of expressive means of vernacular (based on dialects of Zaporizhia and Dnipropetrovsk regions)]. *Povidomlennia ukrainskoi onomastychnoi komisii*. Kyiv. Vyp. 14. S. 16–19 [in Ukrainian].

34. Chabanenko V.A. (2005) *Prizvyska Nyzhnoi Naddnyprianshchyny* [Nicknames of Lower Dnieper]. *Slovnnyk: Ponad 12 tys. Prizvysk. Zaporizhzhia : Zaporizkyi nats. un-t*. 260 s. [in Ukrainian].

35. Chuchka P.P. (1970) *Antroponymyia Zakarpattia* [Anthroponymy of Transcarpathia]. *Avtoref. dysc. ... doktora fylol. nauk. 10.661 ukrainska mova*. Kyiv. 42 s. [in Ukrainian].

36. Shulhach V.P. (2006) *Materialy do Slovnnyka prizvysk Volynskoi oblasti* [Materials for the Dictionary of nicknames of Volyn region] *Studii z onomastyky ta etymolohii*. Kyiv: NAN Ukrainy. S. 245–254 [in Ukrainian].

37. Shulska N. (2008) *Slovnnyk prizvysk zhyteliv mezhyrichchia Styru ta Horyni* [Dictionary of nicknames of the inhabitants of the interfluvium of Styr and Horyni]. *Lutsk: Volynska oblasna drukarnia*. 164 s. [in Ukrainian].

38. Shulska N. *Ukrainsko-polski prizvyskovi stereotypy* [Ukrainian-Polish nickname stereotypes]. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/153585108.pdf> [in Ukrainian].

39. Shulska N.M. (2011) *Neofitsiina antroponimiiia Zakhidnoho Polissia* [Unofficial anthroponymy of Western Polissya]. *Avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. filol. nauk. 10.02.01 – ukrainska mova*. Lutsk. 20 s. [in Ukrainian].

40. Shcherbyna T.V. (2015) *Neofitsiini osobovi naimenuvannia v hovirtsi sela Zhuravky Shpolianskoho raionu Cherkaskoi oblasti* [Unofficial personal names in the dialect of the village of Zhuravka, Shpolian district, Cherkasy region]. *Movoznavchyi visnyk: zb. nauk. pr. Cherkasy*. Vyp. 20. S. 10–14 [in Ukrainian].

FUNCTIONAL, MOTIVATIONAL AND WORD-FORMING FEATURES OF NICKNAMES OF LYBOHORA VILLAGE INHABITANTS, STRYI DISTRICT, LVIV REGION

Abstract. The article is devoted to the study of functional, motivational and word-forming features of nicknames of the Lybohora villagers, Stryi district, Lviv region.

The article analyzes the achievements of Ukrainian linguists in the field of nicknames. It is noted that in the twentieth century, published only a few articles that directly or indirectly relate to this issue (V.V. Nimchuk, I.I. Kovalyk, M.P. Lesyuk, I.D. Sukhomlyn, M.V. Tymynskiy, V.A. Chabanenko and some others), although the foundations of the study of Ukrainian surnames were laid in the end of 19th–early 20th century (V.Yu. Okhrymovych, M.F. Sumtsov, I.Ya. Franko, V.M. Yastrebov).

Ukrainian nicknames began to be studied more intensively only in the 21st century. The first dissertations (O.V. Antonyuk, M.Ya. Nalyvayko, V.A. Pavlyuk, N.M. Shulska, etc.) appeared, in which various aspects of Ukrainian nicknames of different regions of Ukraine, in particular Vinnytsia, are studied, Donetsk, Lviv, Polissya and others. A number of thorough articles have been published, the subject of which is also the subject of nicknames.

The relevance of the proposed study lies in a comprehensive study of the nicknames of a particular locality, which is of interest not only to linguists but also to historians, ethnographers, local historians and, in fact, all those interested in the history of the native land. The research was conducted on the basis of factual material collected through a survey of residents of the village of Lybohora (collected and systematized more than 500 nicknames). It is proved that most of the nicknames of the villagers come from the name, surname or nickname of the father or mother (*Vasyl Petrov, Myron Molanyn, Marusya Pavlyuchka, Zonia Geshova; Vasyl Gaivsky, Nastasya Golyanchyna*, etc.). It is noted that the nicknames of local residents are several times more than the surnames, because the surname of all family members is usually the same, and the nicknames of each are sometimes different.

According to their functional features, there are four groups among the nicknames of the Lybokhirts: 1) individual: *Bazio, Dido Boysya, Marusya Andriy Khomiyov, Yurko Fedunya from Polomy*, etc.; 2) family and clan: *Hrytsaki, Semenovichi, Khomii*, etc.; 3) territorial: *from near Dvoriv, from the Lower end, from Kyrysts*, etc.; 4) intrafamily: *Zona Polazhyna, Yurko Nastasyn, Marusya Annina* and others.

On the basis of motivational nicknames of the villagers. Libokhor are united into groups derived from anthroponyms (*Boryska, Nastasya Glyudzikova, Antin Mykhailo Hrytsovy*, etc.); a name indicating the territorial origin of the bearer of the nickname, or, more often, a name indicating the place of his residence (*Ivan Rozhansky, Olena from Pod Dvoriv, Khomy from Potok*, etc.); names of the kind of occupation or profession of the bearer of the nickname (*Murnyk, Kinomekhanik, Traktoryst*, etc.), etc.

The analysis gives grounds to conclude that the nicknames of Libokhirts are more often one-component (*Budzia, Budulai, Matyko*, etc.), two-component (*Andriy Khomyiv, Anna Bemkova, Mykhas Pochtarchyn*, etc.), less often three-component (*Anna Matiya Bubrunchynoho, Vasyl z Runda, Anastasia Semenka Shchurikov*, etc.), very rarely – four-component (*Pola Fedunya from Polomy, No liver or candy*) and five-component (*Yurko Yurko Zone Yurko Maxymiv*).

It is proved that the vast majority of the nicknames of Lybohora village inhabitants have a negative denotation.

Keywords: nickname, Lybohora village in Stryi region, functional, motivational and word-forming features, anthroponymic nicknames, appellation nicknames, word formation of nicknames, one-, two- and multicomponent nicknames.

© Прадід Ю., 2021 р.

Юрій Прадід – доктор філологічних наук, професор, Україна; pradid1@rambler.ru; <https://orcid.org/0000-0002-5842-9227>

Yuriy Pradid – Doctor of Philology, Professor, Ukraine; pradid1@rambler.ru; <https://orcid.org/0000-0002-5842-9227>

СЛОВОТВІРНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ЧУЖОМОВНИХ ЗАПОЗИЧЕНЬ У СУЧАСНІЙ ЗАКАРПАТСЬКІЙ ГОВІРЦІ

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.

Випуск 2 (46)

УДК 811.161.2'373.7-042.2

DOI:10.24144/2663-6840/2021.2(46).211–216

Сабодш І. Словотвірний потенціал чужомовних запозичень у сучасній закарпатській говірці; кількість бібліографічних джерел – 7; мова українська.

Анотація. Вивченню запозиченої лексики від різних мов в українській літературній мові присвячена величезна кількість праць. Проте дослідження дериватів, словотвірного потенціалу чужомовних запозичень в українській мові лише розпочинається, але поки що стосується воно в основному літературної мови.

Мета пропонованої статті – охарактеризувати словотвірний потенціал запозиченої лексики в закарпатській говірці села Сокирниця Хустського району. Дослідження виконано на матеріалі, зафіксованому в нашому словнику, див. [Сабодш 2021]. Порівняно з українською літературною мовою, в якій словотвірний потенціал мають запозичення від досить великої кількості різних мов, у нашій говірці вони походять в основному від угорської, значно менше від румунської і німецької, ще менше від західнослов'янських та інших європейських мов.

Частина слів із чужомовними коренями має у говірці значний словотвірний потенціал: їхні словотвірні гнізда налічують велику кількість дериватів, що об'єднуються в близько 10–15 і більше словотвірних пар і ланцюжків (рядів) із тим самим коренем, напр., деривати мадяризмів *ли'гін* 'парубок' (< угор. *legény* т. с.), *газда* 'господар, хазяїн' (< угор. *gazda* 'господар, селянин'), румунізму *глонзы* 'великі негарні передні зуби у людини' (< рум. *clonț* 'дзьоб') тощо.

За належністю до частин мови всі деривати з іншомовними коренями поділяються на чотири групи: 1) іменникові, 2) прикметникові, 3) дієслівні і 4) прислівникові. У цій статті характеризуються тільки дві перші групи.

Деривати-іменники відзначаються найбільшою різноманітністю і словотвірних значень, і словотвірних формантів, утворюються від іменників, прикметників і дієслів, найбільше відсубстантивних похідних. На відміну від них для відприкметникових утворень характерна значно менша різноманітність словотвірних значень і формантів. Деривати-прикметники утворюються переважно від іменникових основ за допомогою багатьох суфіксів, але загальна кількість цих похідних значно менша, ніж дериватів-іменників. Найбільше серед них якісних прикметників.

Ключові слова: словотвір, дериват, словотвірний потенціал слова, словотвірне гніздо, словотвірне значення, словотвірна пара, словотвірний ланцюжок (ряд), чужомовне запозичення.

Постановка проблеми. Чужомовні запозичення – порівняно значний шар лексики будь-якої мови, зокрема й української, тому ці слова привертати, привертають увагу дослідників і, поза всяким сумнівом, завжди будуть цікавити їх, оскільки мова буде й надалі поповнюватися новими іншомовними елементами, а раніше засвоєні іншомовні лексеми в багатьох випадках стануть базою для утворення нових слів на українському мовному ґрунті.

Аналіз досліджень. Дослідженню запозиченої лексики від різних мов в українській літературній мові присвячена величезна кількість праць. Проте вивчення дериватів, словотвірного потенціалу [Клименко 2007, с. 648] чужомовних запозичень в українській мові лише розпочинається, але поки що стосується воно в основному літературної мови, див. [Карпиловская 1999; Кислюк 2000; Клименко, Скибицька 1996; Лелека 2016; Коробова 2017], а про словотвірний потенціал чужомовної української діалектної лексики спеціальні праці нам не відомі. Тому пропоноване дослідження, за нашими даними, – перша спроба в цьому плані. Виконана на матеріалі лексики закарпатської говірки села Сокирниця Хустського району [Сабодш 2021].

Мета нашої статті – охарактеризувати словотвірний потенціал запозиченої лексики в окремій сучасній закарпатській говірці.

Основні методи дослідження, застосовані в цій статті, – описовий із різними його прийомами, зіставний, історико-етимологічний, метод кількіс-

них підрахунків, а також словотвірний аналіз.

Виклад основного матеріалу. Питома вага іншомовних лексичних запозичень у будь-якій говірці закарпатського говору української мови значно більша, ніж у говірках багатьох інших українських діалектів. Це зумовлено відірваністю закарпатців протягом багатьох віків від інших українських земель, перебуванням їх у складі різних іноземних держав, тривалими контактами закарпатських говірок із різними мовами-сусідами тощо. Але на відміну від української літературної мови, в якій словотвірний потенціал мають запозичення з досить великої кількості різних мов, у нашій говірці коло мов-донорів незначне. Найбільше запозичень прийшло від угорської, значно менше від румунської і німецької, ще менше від західнослов'янських та інших європейських мов.

Помітна частина досліджуваних нами слів із чужомовними коренями має у говірці значний словотвірний потенціал: їхні словотвірні гнізда можуть налічувати велику кількість дериватів, що об'єднуються в близько 10–15 і більше словотвірних пар і ланцюжків (рядів) з тим самим коренем, зокрема деривати в словотвірних гніздах мадяризмів *ли'гін* 'парубок' (< угор. *legény* т. с.), *газда* 'господар, хазяїн', 'заможний селянин', 'одружений чоловік' (< угор. *gazda* 'господар, селянин'), *лин'гар* 'ледар' (пор. угор. *lingár* 'довгоногий'), *мад'ар* 'угорець' (< угор. *magyar* т. с.), *ц'імбор* 'товариш; друг' (< угор. *cimbora* т. с.) та ін., румунізму *глонзы*

‘великі негарні передні зуби у людини’ (пор. рум. *clonț* ‘дзьоб’) тощо.

За частиномовною належністю всі деривати з іншомовними коренями поділяються на чотири групи: 1) іменникові, 2) прикметникові, 3) дієслівні і 4) прислівникові. У цій статті обмежимося двома першими групами.

Деривати-іменники характеризуються найбільшою різноманітністю і словотвірних значень, і словотвірних формантів. Ці похідні утворюються від іменників, прикметників і дієслів. Найбільша кількість *відсубстантивних* похідних. Їх можна згрупувати за такими словотвірними значеннями:

1. Назви людей: а) за професією: *бадо'тар* ‘жерстяник’ ← *бадо'га* ‘бляха’, ‘бляшана посудина для гасу’ (< угор. *bádog* т. с.); *гешеф'тар* ‘дрібний торговець’ ← *ге'шефт* ‘дрібна торгівля; вигода; заробіток’ (пор. нім. *Geschäft* ‘справа; заняття; торгівля’); *шеф'тар* ‘т. с. ← *шефт* ‘дрібна торгівля’ (пор. угор. фам., зневаж. *seft* ‘афера; хитра угода’); застар. *итре'кар* ‘залізничник’ ← *итрек* ‘залізнична колія; залізниця’ (< нім. *Strecke* т. с.); *ч'іж'мар* ‘швець’ (суф. *-ар*) ← *ч'іжмы* ‘чоботи’ (< угор. *csizma* т. с.); застар. *вака'рвол'аник* ‘той, хто виварював сіль з ропи’ (суф. *-аник*) ← застар. *вака'рув, -ова* ‘сіль у вигляді круглої хлібини, вивареної з ропи’ (пор. угор. *vakaró* ‘колобок із залишків тіста’); *мур'ник* ‘муляр’ (суф. *-ник*) ← мур ‘мур’, ‘мурована будівля’ (пор. пол. *mur*, словац. *múr*, с.в.нім. *müre*, лат. *turus* ‘кам'яна стіна’); заст. *боб'таш* ‘крамар, продавець’ ← рідк. *бобт* ‘крамниця’ (< угор. діал. *bót* т. с.); заст. *бокора'ш* ‘сплавник плотів’ ← *бокор* ‘заст. великий пліт сплавленого річкою лісу, складався з багатьох секцій’ (пор. угор. *bokor* ‘кущ’); *чокан'ош* ‘робітник, який працює з киркою’ ← *чокан* ‘кирка’ (< угор. *csákány* т. с. (суф. *-аш / -ош*));

б) за уподобанням: *гаринтош* ‘той, що дуже любить їсти оселедці’ ← *гарингы* ‘оселедці’ (пор. нім. *Häring*, угор. *hering* т. с.); заст. *гусундр'агош* ‘заможний інтелігентний чоловік (хлопець), який носив штани з підтяжками’ ← заст. *гусундр'агы* ‘підтяжки для штанів’ (< угор. діал. *hóuzentrák* т. с.); зневаж. *майстрин'каш* ‘чоловік, який багато їсть і постійно голодний’ ← *майстра* ‘більша торбина’ (пор. рум. *traistă* ‘торба, торбина, сумка’ (суф. *-аш / -ош*));

в) за соціальним станом: зневаж. *р'андош* ‘бідний, нікудишний чоловік, що не має поваги в людей’ ← *р'анда* ‘ганчірка, шматок тканини’ (пор. пол. діал. *reǳy*, словац. *randa* т. с.); *цундрош* ‘те саме, що *р'андош*’ ← зневаж. *цундра* ‘зношений, порваний одяг’ (пор. рум. діал. *țundră* ‘довгий і широкий селянський одяг’ (суф. *-аш / -ош*));

г) за рисами характеру: *філ'ар* ‘жартівник’, *філ'ош* ‘те саме, що *філ'ар*’ ← *філ'а* ‘жарт’, пор. пол. *figiel* ‘витівка, пустоці, жарт’, нім. *fidel* ‘веселий’ (суф. *-ар*, *-ош*);

г) за зовнішніми рисами: зневаж. *глонз'іш, глонзош* ‘чоловік, хлопець із великими передніми зубами’ ← зневаж. *глонзы* мн., одн., рідк. *глонз(у)*, *за, ч.* ‘великі негарні передні зуби у людини’, пор.

рум. *clonț* ‘дзьоб’; зневаж. *лабіш* ‘кривоногий чоловік, хлопець’ ← *лаба* ‘лапа тварини’, *вультг.* ‘нога людини’, пор. пол., словац. *laba*, рум. *labă*, угор. *láb* ‘лапа’ (суфікси *-іш, -ош*);

д) за релігійними переконаннями, ознаками: *крылос'ник* ‘один із дяків, що беруть участь у церковній відправі’ ← *крылос* ‘підвищене місце в церкві перед іконостасом для дяків’ (суф. *-ник*) < ст.сл. **клицосъ** т. с.; *шизматик* ‘чоловік православного віросповідання’ (вживається тільки у мовленні греко-католиків села) (суф. *-атик*), пор. гр. *σχίσμα* ‘розкол’; церк. *вірниц'а* ‘християнка, прихожанка’ (суф. *-иц'а*) ← *вірник* ‘християнин, прихожанин’ (< ст.сл. **вѣрникъ** т. с.);

е) зневажливі або згрублі назви людей за різними ознаками: зневаж. *газд'ук* ‘чоловік, який хищується своєю заможністю, чванько’ (суф. *-ук*) ← *газда* ‘господар, хазяїн, заможний селянин’ (пор. угор. *gazda* ‘господар, селянин’); *вультг. чампул'ак* ‘клишав, неповоротка, незграбна людина’ ← *чампа* т. с. (< угор. *csámpás* т. с. (суф. *-ул'ак*); зневаж., заст. *гам'ош* ‘чоловік, що ходив у домотканих підштанниках’, *гам'кош* т. с. (суф. *-ош*) ← заст. *гам'і* ‘підштанники, кальсони’, *гам'кы* ‘зменш.-пестл. до *гам'і*’, пор. угор. *gatyá* ‘кальсони’;

2. Назви жінок утворюються від назв чоловіків із тією ж семантикою переважно за допомогою суфікса *-ка* (таких дериватів кілька десятків): *бан'т'иштка* ‘баптистка’ ← *бан'т'ишта* ‘баптист’ (< угор. *baptista* т. с.); *бет'арка* ‘жін. до *бет'ар*’ ← *бет'ар* ‘гарний, високий, сильний парубок, до якого липнуть дівчата і який поводить гоноровито’, ‘зірвіголова’ (< угор. *betyár* т. с.); рідк. *бі'рука* (< *бі'рувка*) ‘дружина сільського голови’ ← рідк. *бі'рув* ‘голова (староста) села’ (< угор. *biró* т. с.); заст. *зунцутка* ‘жін. до *зунцут*’ ← заст. *зунцут* ‘хитрун, негідник, шельма’ (пор. угор. *huncut*, пол. *huncwot*, нім. *Hündsfott* т. с.); *к'овдошка* ‘жін. до *к'овдош*’ ← *к'овдош* ‘жебрак, старець’, ‘бідний чоловік у селі’, ‘каліка’ (< угор. *koldus* т. с.); *нак'самошка* ‘жін. до *нак'самош*’ ← *нак'самош* ‘той, що тимчасово наймається на роботу’ (пор. угор. *napszámós* ‘поденник’); *танцошка* ‘жін. до *танцош*’ ← *танцош* ‘той, що любить танцювати, танцюрист’ (< угор. *táncos* т. с.); *шеф'тар'ка* ‘жін. до *шеф'тар*’ ← *шеф'тар* ‘дрібний торговець’ ← *шефт* ‘дрібна торгівля’ (пор. угор. фам., зневаж. *seft* ‘афера; хитра угода’) та багато ін. Один дериват утворений за допомогою суфікса *-ин'а*: *ш'овго'рин'а* ‘сестра чоловікової дружини’ ← *ш'овгор* брат дружини, шурин (< угор. *sógor* т. с.).

3. Кілька відсубстантивних назв тварин жіночого роду утворено за допомогою суфіксів *-иц'а, -ина*: *бота'риц'а* ‘жін. до *богар*’ ← *богар* ‘комашка; жучок’ (< угор. *bogár* т. с.); *буволиц'а* ‘буйволиця’ ← *бувол* ‘буйвіл (Buvalus)’, пор. нар.-лат. *buvalus* т. с.; *мар'жсина* ‘одна особина великої рогатої худоби’ ← *марга* ‘зб. велика рогата худоба’, пор. угор. *marha* ‘худоба’.

4. Невелика група назв різних предметів утворена за допомогою суфіксів *-ина, -анка, -иц'а, -ок*: *рудина* ‘одна з двох жердин, на яких переносять копиці сіна’ ← *руд(т)* ‘дишло’ (< угор. *rúd* т. с.);

парн'анка 'наволочка (переважно на подушці)' ← парна 'подушка' (< угор. *párna* т. с.); тигл'анка 'цегляний будинок' ← тигла 'цегла' (< угор. *tégla* т. с.); с'іворниці'а 'мундштук для цигарки' ← рідк. с'івор 'сигара' (< угор. *szivar* т. с.); рудок зменш. до руд(м) 'дишло' ← руд(м) (< угор. *rúd* т. с.).

5. Назви предметів малих розмірів утворюють найбільшу групу, це демінутиви зі суфіксами -ик, зрідка -чик, -ок (чоловічий рід), -ка, зрідка -очка (-ечка), -ина, -иц'а (жіночий рід), йа, зрідка -атко (середній рід): заст. вуйошик ← заст. вуйош 'верхній одяг із сукна у вигляді напівпальта', пор. угор. *ujjas* 'куртка, кофта'; жєбик ← жєб(н) 'кишеня' (< угор. *zseb* т. с.); кончик ← конц 'відрізаний шмат ковбаси і под.', пор. угор. *konc* 'кусок м'яса'; пін'ц'ірошик ← пін'ц'ірош 'складаний ніжик' (< угор. діал. *penecirus* т. с.); тинглік ← тингіл 'вісь воза та інших транспортних засобів' (< угор. *tengely* т. с.); шалик ← шал 'шарф' (< нім. *Schal* т. с.); да'рапчик ← да'раб(н) 'кусок; скиба; частина земельної площі', пор. угор. *darab* 'кусок'; лемберчик ← лембер 'куртка з замочком' (< угор. діал. *lember* т. с.); фалач:ик ← фалат 'шматок, кусок' (< угор. *falat* т. с.); анцучок ← анцуг(к) 'чоловічий костюм' (< нім. *Anzug* т. с.); батр'йіка ← батр'йіа 'батарейка' (< угор. діал. *batri* т. с.); віл:ун'ка ← віл:ун 'електрична лампочка, електричний ліхтарик на батарейках', пор. угор. *villany* 'електрика'; гелетка ← гелета 'велика бочка', пор. рум. *găleată* 'відро; (дерев'яна) дійниця; міра місткості (зерна, молочних продуктів і т. ін.)'; ка'р'ічка ← ка'р'іка 'кільце з дроту, яке вставляють у рило поросяти, щоб не могло рити', 'кружок на кухонній плиті', пор. угор. *karika* 'кільце; обруч; петля'; піпка ← піпа 'люлька для паління' (< угор. *pipa* т. с.); сарка ← сара 'халява на чоботах' (< угор. *lábszár, szár* т. с.); шир'пун'ка ← шир'пун 'мілка каструля', пор. угор. *serpenyő* 'сковорода; чаша терезів'; шка'тул'ка ← шка'тул'а 'шкатулка' (< угор. *skatulya* т. с.); заст. жєргочка ← заст. жєрга 'домоткана з різнокольорових чи вовняних смужок ковдра, покривало', пор. рум. *sergă* 'ковдра, покривало з грубого сукна, попона'; кефочка ← кефа 'щітка для одягу, взуття', пор. угор. *kefe* 'щітка'; фін'жечка ← фін'жа 'чашка з фарфору, фаянсу або глини' (< угор. *fundzsa* т. с.); бал'тина ← балта 'сокира', балт'ин'а ← балтина ← балта; пор. угор. *balta* 'топір'; гом'биц'а ← гомба 'гудзик' (< угор. *gomb* т. с.); кан'т'а ← канта 'бідончик', кант'атко ← кант'а ← канта (< угор. діал. *kanta* т. с.); кан'човл'а ← кан'чув 'горня, яким п'ють воду з відра, кухоль' (< угор. *kansó* т. с.); топан'ча ← топанкы, мн.; одн. топанок 'черевики' (< угор. *toránka* т. с.).

6. Невелика група зменшувально-пестливих назв людей і тварин – це похідні зі суфіксами -ик (чоловічий рід), -ка (жіночий рід), -йа, зрідка -ко (середній рід): буволік ← бувол; бувол'а ← бувол; газ'дик ← газ'да (див. вище п. 1е); фат'овик ← фат'ув 'парубок' (< угор. діал. *fattyú* т. с.); шун'д'овик ← шун'д'ув 'однорічне поросля', шун'д'овл'а ← шун'д'ув (< угор. діал. *súdd* т. с.); бу-

воличка ← буволіц'а (див. вище п. 3); ке'ше'л'ка ← ке'ше'л'а 'плямиста корова, вівця і т. ін.', пор. угор. *kesely* 'строкатий, пістрявий'; заст. кі'шас:ун'ка ← заст. кі'шас:ун'а 'панночка', 'перен. примхлива, гоноровита сільська дівчина, що цурається фізичної праці' (< угор. *kisasszony* т. с.); поткан'а ← пот'кан 'щур, пацюк' (< угор. *patkány* т. с.); фі'йінчатко ← фі'йінча ← фі'йін 'хрещеник' (< рум. *fin* т. с.).

Для дериватів-іменників, утворених від прикметникових основ, характерна значно менша різноманітність як словотвірних значень, так і словотвірних формантів. Можна виділити такі групи:

1. Кілька відад'єктивних похідних, що характеризують людей: а) за уподобаннями: ба'гòвл'аник 'чоловік, який жує ба'гòв, а також часто палить' ← ба'гòвл'аний 'стосовний до ба'гòв' ← ба'гòв 'залишки перепаленого тютюну в люльці, використовувані для жування', пор. угор. *bagó* 'тютюн для жування'; ірон. брынз'аник 'чоловік, що дуже любить бринзу' ← брынз'аний 'який властивий бринзі або стосується її' ← брынза 'бринза (спеціально приготовлений для тривалого зберігання перемолотий і посолений сир, добре утрамбований у посудині)', пор. рум. *brînză* т. с. (суф. -ик); зневаж., ірон. па'сул'аник / па'сул'анка 'той / та, що дуже любить страви з квасолі' ← па'сул'аний 'квасоляний' ← па'сул'і, пор. угор. *paszuly* 'боби, квасоля', 'плоди квасолі'; ірон. то'кан'аник / то'кан'анка 'той / та, що дуже любить мамалигу' ← то'кан'аний 'пов'язаний з мамалигою' ← то'кан 'мамалига' (< рум. діал. *tocan* т. с.); б) за зовнішнім виглядом: зневаж. балеж'аник / балеж'анка 'неохайна людина, що постійно перебуває коло худоби' ← балеж'аний 'прикметник до балега' ← балега 'коров'ячий послід' (< рум. *baliga* (*balegă*) т. с. (суф. -ик / -ка); в) за станом здоров'я: бит'іжн'ак / бит'іжн'ачка 'хвора людина' ← бит'іжний 'хворий' ← заст. бит'уг(х), род. в. бетега 'хвороба' (< угор. *beteg* т. с.) (суф. -ак / -ка); г) за характером: гамішник / гамішниц'а 'спесива, фальшива, лукава, хитрувата людина' ← гамішний 'спесивий, фальшивий, лукавий, хитруватий', пор. угор. *hamis* 'фальшивий' (суф. -ник / -иц'а).

2. Назви їжі: брòвз'аник 'хліб, у якому є сода' (суф. -ик) ← брòвз'аний 'властивий соді чи стосовний до неї' ← брòвза 'сода (питна)', пор. угор. діал. *bróuzá*, нім. *Brause* т. с.; мел'айн'аник 'хліб з кукурудзяного борошна' ← мел'айний 'кукурудзяний' ← мел'ай 'кукурудза' < рум. *melăi* т. с. (суф. -аник); кл'ага'ниц'а 'холодець' (суф. -иц' < -ец') ← кл'ага'ний 'приготований за допомогою клягу' ← кл'аг(к) 'речовина з висушеного шлуночка теляти, ягняти та ін., якою підквашують молоко з метою приготування твердого сиру для бринзи', пор. рум. *chiag*, лат. *clagum* т.с.

Віддієслівні іменники найчисельніші.

1. Переважна більшість їх називає дію і стан за значенням неозначеної форми дієслів. Основна їх маса утворилася від інфінітивних основ за допомогою суфікса -н'е (< н':е < н'је < н'ьје), напр.: бай'лован'е 'спроба, намагання' ← бай'ловати 'пробувати, намагатися' (< угор. *bajlódik* т. с.); ба'нован'е 'жаль, сум, туга за чим-небудь' ← бан'овати 'жа-

літи, сумувати, тужити за чим- або ким-небудь' (< угор. *bán* т. с.); *кезельован'е* 'обслуговування, догляд' ← *кезельовати* 'обслуговувати, доглядати' (< *kezel* т. с.) та багато ін.

2. Абстрактні іменники утворюються від дієслівних основ також за допомогою суфіксів *-унок*, зрідка *-ка* та деяких інших: *віз'іте'рунок* 'огляд, перевірка, інспектування' ← *віз'іте'ровати* 'оглядати, перевіряти, інспектувати' (< лат. *visitare* т. с.); *кел'тунок* 'витрати' ← *келто'вати* 'витрачати (переважно гроші); споживати їжу' (< угор. *költ* т. с.); *мел'дунок* 'повідомлення, заява' ← *мелдо'вати* 'заявляти, доносити на кого-небудь' (пор. пол. *meldować*, нім. *melden* т. с.); *р'іх'тунок* 'підготовка; налагодження' ← *р'іхто'вати* 'лагодити, ремонтувати; підготувати' (< нім. *richten* т. с.); *шпац'ірка* 'ходіння без діла, прогулювання' ← *шпац'іровати* 'гуляти, прогулюватися', пор. нім. *spazieren* 'гуляти, прогулюватися (пішки)').

Деривати-прикметники утворюються переважно від іменникових основ за допомогою багатьох суфіксів, але загальна кількість цих похідних значно менша, ніж дериватів-іменників.

1. При творенні прикметників найчастіше використовуються суфікси *-ан-, -ов-, с'к-, -ц'к-, -оват-, -н-, -ав-,* рідше *-ин-, -ув-*. Перші два найпродуктивніші, беруть участь у творенні відносних прикметників, які виражають здебільшого стосунок до матеріалу або рідше часу, пор.: *брын'дз'аний* 'який властивий бринзі або стосується її' ← *брын'за* 'бринза' (< рум. *brînză* т. с.); *пирш'аний* 'приготовлений з перлової крупи' ← заст. *пирш'і* 'каша з перлової крупи (із зерен ячменю)', пор. угор. *gersli* 'ячмінна крупа (каша)'; *целт'аний* 'брезентовий' ← *целта* 'брезент, парусина', пор. чes., пол. *celta*, нім. *Zelten* т. с.; *г'оз'аний* 'забур'янений' ← *г'оз(с)*, *г'озу* 'бур'ян свіжий або висушений' (< угор. *gaz* т. с.); *п'орф'іновий* 'прикм. до *п'орф'ін*' ← *п'орф'ін* 'духи, парфуми' (< угор. *parfüm* т. с.); *баршун'аний* 'вельветовий' ← *баршун* 'вельвет', пор. угор. *bársony* 'вельвет; бархат'; *мартовий* 'березневий' ← *март, марот* 'березень' (пор. ст.сл. **МАРТ**, лат. *martius* т. с.); *но'вембровий* 'листопадовий' ← *но'вембер* 'листопад' (пор. угор. *november*, лат. *november* т. с.) та ряд ін.

2. Похідні відсубстантивні прикметники зі суфіксами *с'к-, -ц'к-* переважно відносні, але зрідка також якісні чи навіть присвійні: *ап'р'і'л'с'кий* 'квітневий' ← *ап'р'і'л* 'квітень' (пор. ст.сл. **АПРИЛЬ**, гр. *aprili(os)*, лат. *aprilis* т. с.); *бадо'гар'с'кий* 'прикм. до *бадо'гар*' (*бадо'гар'с'ка сер'сама*) ← *бадо'гар* 'жерстяник' ← *бадога* 'бляха, бляшана посудина для гасу' (< угор. *bádog* т. с.); *бет'ар'с'кий* 'прикметник до *бет'ар*' ← *бет'ар* 'гарний, високий, сильний парубок, до якого липнуть дівчата і який поводиться гоноровито', 'зірвиголова' (< пор. угор. *betvár* т. с.); *ві'д'іц'кий* 'який з іншого села' ← *ві'д'ік* 'нерідне село, інший населений пункт' (< угор. *vidék* т. с.); *й'а'г'ар'с'кий* 'який належить або стосується лісника' ← *й'а'г'ар* 'лісник', пор. н.в.нім. *Jäger* 'мисливець; стрілець' та ін.

3. Якісні прикметники найчастіше утворюються за допомогою суфіксів *-оват-, -н-, -ав-,* рідше

-ат-, -овит-, -ист-: *ат'коватий* 'неродючий (про ґрунт, у якому є домішки неродючої глини – густої, жирної, клейкої, водонепроникної)' ← *ад'ок* 'неродючий шар ґрунту, що знаходиться в деяких місцях під родючим' (пор. угор. *agyag* 'глина'); *г'ырчо'ватий* 'який має тромби на ногах', 'сукувате дерево, коряжина' ← *г'ырча* частіше *г'ыр'ч'і* 'тромб, наріст, сукувате дерево, коряжина' (пор. угор. *görcs* 'сук; вузол'); *марго'ватий* 'нахабний' ← *марга* 'велика рогата худоба' (пор. угор. *marha* 'худоба'); *в'кусний* 'смачний' ← *вкус* 'смак' (пор. ст.сл. **ВЪКОУСЪ** 'куштування, вживання їжі'); *кураж'ний* 'трохи сп'янілий, бадьорий від алкоголю' ← *кураж(ш)* 'бадьорість, ентузіазм, збудження; відвага' (пор. чes., словац. *kuráž*, пол. *kuraż*, фр. *courage* т. с.); *су'йетний* 'засмучений, сумний' ← *су'йета* 'журба, клопіт' (< ст.сл. **СОУКЪТА** т. с.); *мырхавий* 'примхливий' ← *мырха* 'примхлива і, як правило, немолочна корова', 'перен., вульг. примхлива і недобра жінка' (пор. пол. *mercha*, діал. *myrcha* 'шкапа; падло', чes. *mrcha* 'падло', словац. *mrcha* 'падло; шкапа', нім. *Mähre* 'шкапа, кобила', с.в.нім. *merche* 'кобила'); *р'андавий* 'рваний, порваний', 'перен. нікудишний (про людину або домашню тварину)' ← *р'анда* 'ганчірка, шматок тканини' (пор. пол. діал. *reǳy*, словац. *randa* т. с.); *се'ре'нич'л'авий* 'удачливий; щасливий' ← *серен'ча* 'удача; щастя' (пор. угор. *szerencze* 'доля, щастя'); *коцк'атий* 'картатий, клітчастий, у клітку' ← *коцка* 'шестигранник з цукру, каменю, дерева' (пор. угор. *kocka* 'куб, шестигранник'); *ла'б'атий* 'зневаж. який має великі ноги' ← *лаба* 'лапа тварини', 'вульг. нога людини' (пор. пол., словац. *laba*, рум. *labă*, угор. *láb* 'лапа'); *хосно'витий* 'корисний' ← *хосен* 'користь, вигода' (< угор. *haszon* т. с.); *кешел'истий* 'плямистий (про полотно, масть тварини і под.)' ← *кешел'ла* 'плямиста корова, вівця і т. ін.' (пор. угор. *kesely* 'строкатий, пістрявий').

4. Присвійні прикметники утворюються від субстантивних основ за допомогою суфікса *-ув* (< *-ов*) (від іменників чоловічого роду) та *-ин-* (від іменників жіночого роду): *газду'в* 'який належить господареві' ← *газда* 'господар, хазяїн, заможний селянин' (пор. угор. *gazda* 'господар, селянин'); *Мигал'ув* 'який належить або властивий Михайлові' ← *Мигал'* 'Михайло' (< угор. *Mihály* т. с.); *ф'і'йинин* 'який належить або властивий хрещениці' ← *ф'і'йина* 'хрещениця' ← *ф'і'йин* 'хрещеник' (< рум. *fin* т. с.); *Цилин* 'який належить або властивий Василю' ← *Цил'а* 'Василина' ← *Цил'о* 'Василь' (< рум. діал. *Țiliu, Țilio* т. с. та інші).

Висновки. Здатність запозичених в українській мові чи говірці чужомовних слів утворювати словотвірні гнізда свідчить про високий рівень їхнього засвоєння і ступінь словотвірного потенціалу. Великий словотвірний потенціал мають ті словотвірні гнізда, верхинні слова яких активно вживаються в говірці у зв'язку з їхньою суспільною важливістю. Найбільше їх прийшло від угорської, значно менше від румунської і німецької, ще менше від західнослов'янських та інших європейських мов. Похідні іменники характеризуються найбіль-

шою різноманітністю словотвірних значень і словотвірних формантів. Утворюються від субстантивів, прикметників і дієслів. Найбільше віддієслівних

дериватів. Дериватів-прикметників значно менше, ніж відіменникових похідних, найбільше серед них якісних прикметників.

Література

1. Карпиловская Е.А. Суффисализация конечных основ заимствованных композитов в современном украинском языке. *Восточноукраинский лингвистический сборник*. Донецк, 1999. Вып. 5. С. 257–269.
2. Кислюк Л.П. Словотвірний потенціал запозичень у сучасній українській літературній мові (на матеріалі англійських та німецьких запозичень) : дис. ... канд. філол. наук. Київ, 2000. 238 с.
3. Клименко Н.Ф., Скибицька Н.В. Словотвірні можливості англіцизмів у сучасній українській мові. *Структура та семантика мовних одиниць у функціональному аспекті*: зб. наук. праць. Чернівці, 1996. С. 72–80.
4. Клименко Н.Ф. Словотвірний потенціал слова. *Українська мова. Енциклопедія*. 3-є вид., зі змінами і доповненнями. Київ, 2007. С. 648.
5. Коробова І.О. Словотвірне освоєння новітніх запозичень сучасною українською мовою. *Науковий вісник кафедри Юнеско Київського національного лінгвістичного університету*: зб. наук. праць. Серія Філологія – Педагогіка – Психологія. Київ, 2013. С. 158–162.
6. Лелека Т. Засвоєння іншомовних структурних елементів українською мовою на початку ХХІ століття. *Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету ім. В. Винниченка*. Серія Філологічні науки. Кіровоград, 2016. Вип. 145. Т. 2. С. 32–37.
7. Сабодош І.В. Словник закарпатської говірки села Сокирниця Хустського району. 2-е видання, змінене і доповнене. Ужгород, 2021. 599 с.

References

1. Karpilovskaya E.A. (1999) Suffisaliziatsiya konechnykh osnov zaимstvovannykh kompozitivov v sovremennom ukrainskom yazyke [Suffiscalization of the final bases of borrowed composites in modern Ukrainian]. *Vostochnoukrainskiy lingvisticheskiy sbornik*. Donetsk. Vyp. 5. S. 257–269 [in Russian].
2. Kysliuk L.P. (2000) Slovotvirnyi potencial zapozychen u suchasniy ukrainskiy literaturniy movi (na materialy anhliyskiykh ta nimetskiykh zapozychen) [The word potential is suspicious for the current Ukrainian Literary Movis (on Materials of English and German late)]: dys. ... kand. filol. nauk. Kyiv. 238 s. [in Ukrainian].
3. Klymenko N.F., Skybytska N.V. (1996) Slovotvirni mozhylyvosti anhlicyzmiv u suchasniy ukrainskiy movi [Word-forming possibilities of Englishisms in the modern Ukrainian language]. *Struktura ta semantyka movnykh odynyts u funktsionalnomu aspekti*: zb. nauk. prats. Chernivtsi. S. 72–80 [in Ukrainian].
4. Klymenko N.F. (2007) Slovotvirnyi potencial slova [Word-forming potential of a word]. *Ukrainska mova. Encyklopediya*. 3-ye vyd., zi zminamy i dopovnenniamy. Kyiv. S. 648 [in Ukrainian].
5. Korobova I.O. (2013) Slovotvirne osvoyennia novitnikh zapozychen suchasnoyu ukrainskoyu movoyu [Word-forming mastery of the latest borrowings in modern Ukrainian]. *Naukovyi visnyk kafedry Yunesko Kyivskoho nacionalnoho linhvistychnoho universytetu*: zb. nauk. prats. Seriya Filolohiya – Pedahohika – Psykholohiya. Kyiv. S. 158–162 [in Ukrainian].
6. Leleka T. (2016) Zasvoyennia inshomovnykh strukturykh elementiv ukrainskoyu movoyu na pochatku XXI stolittia [Assimilation of foreign structural elements in the Ukrainian language at the beginning of the 21st century]. *Naukovi zapysky Kirovohradskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu im. V. Vynnychenka. Seriya Filolohichni nauky*. Kirovohrad. Vyp. 145. T. 2. S. 32–37 [in Ukrainian].
7. Sabadosh I.V. (2021) Slovnyk zakarpatskoi hovirky sela Sokyryntsia Khustskoho rayonu [Dictionary of the Transcarpathian dialect of the Sokyryntsia village, Khust district]. 2-e vydannia, zminene i dopovnene. Uzhhorod. 599 s. [in Ukrainian].

WORD-FORMING POTENTIAL OF FOREIGN BORROWINGS IN MODERN TRANSCARPATHIAN DIALECT

Abstract. A huge number of works in the Ukrainian literary language are devoted to the study of borrowed vocabulary from different languages. However, the study of derivatives, the word-forming potential of foreign language borrowings in the Ukrainian language is just beginning, but so far it concerns mainly the literary language.

The purpose of the proposed article is to characterize the word-forming potential of borrowed vocabulary in the Transcarpathian dialect of the village of Sokyryntsia, Khust district. The study was performed on the material recorded in our dictionary, see [Sabadosh 2021]. Compared to the Ukrainian literary language, in which the word-forming potential has borrowed from a large number of different languages, in our dialect they come mainly from Hungarian, much less from Romanian and German, even less from Western Slavic and other European languages.

Some words with foreign roots have a significant word-forming potential in the dialect: their word-forming nests have a large number of derivatives, which are combined into about 10–15 or more word-forming pairs and chains (series) with the same root, eg, derivatives of Magyarism *ly'gin'* 'young man' (<Hungarian *legény* so-called), *gaz'da* 'master, master' (<Hungarian *gazda* 'master, peasant'), Romanian *g'lonzy* 'big ugly front teeth in man' (Romanian *clonț* 'beak') etc.

According to the parts of speech, all derivatives with foreign roots are divided into four groups: 1) noun, 2) adjective, 3) verb and 4) adverb. This article characterizes only the first two groups.

Derivatives-nouns are marked by the greatest variety of both word-forming meanings and word-forming formants, formed from nouns, adjectives and verbs, most of the substantive derivatives. In contrast, adjective formations are characterized by a much smaller variety of word-forming meanings and formants. Adjective derivatives are formed mainly from noun bases with the help of many suffixes, but the total number of these derivatives is much smaller than noun derivatives. Most of them are qualitative adjectives.

Keywords: word formation, derivative, word-forming potential of a word, word-forming nest, word-forming meaning, word-forming pair, word-forming chain (series), foreign language borrowing.

© Сабадош І., 2021 р.

Іван Сабадош – доктор філологічних наук, професор кафедри української мови Ужгородського національного університету, Ужгород, Україна; 44sabados@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0003-2992-8294>

Ivan Sabadosh – Doctor of Philology, Professor of the Ukrainian Language Department, Uzhhorod National University, Uzhhorod, Ukraine; 44sabados@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0003-2992-8294>

ТЕОНІМ *БОГ* У ФРАЗЕОЛОГІЧНОМУ СЛОВНИКУ ЦЕНТРАЛЬНОЇ СЛОБОЖАНЩИНИ (ХАРКІВЩИНИ)

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.

Випуск 2 (46)

УДК 811.161.2'374.2: 81' 373.46

DOI:10.24144/2663-6840/2021.2(46).217–220

Сагаровський А. Теонім *Бог* у фразеологічному словнику Центральної Слобожанщини (Харківщини); кількість бібліографічних джерел – 7; мова українська.

Анотація. У статті йдеться про фразеологічний словник Центральної Слобожанщини (Харківщини). Автор інформує про завершення цієї роботи, що включає доволі детальний опис приблизно 7400 фразем, що побутують у мовленні жителів 543 обстежених населених пунктів. На прикладі фразеологічних одиниць із теонімом *Бог* подемонстровано їх функціонування, змістову виражальність, образність, емоційну й експресивну наснаженість. Попри значну кількість напрацювань у цьому напрямі, зазначимо, що досліджувана мовленнєва територія велика й різноманітна, а народна фразеологія – невичерпна і кількісно, і структурно, і виражально.

На кафедрі української мови філологічного факультету Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна стараннями автора цієї праці, а також викладачів, студентів створено картотеку діалектних (в основному лексико-семантичних) особливостей нашого регіону обсягом 68–70 тисяч одиниць опису (із 543 населених пунктів), із них 9–10 тисяч фразеологізмів і фразеологічних утворень.

У результаті проведеного дослідження констатуємо, що кількість фразеологізмів із відповідним онімом незначна, а це свідчить про їхню потрібність, змістову виражальність.

Зафіксовано мовні одиниці, в яких відтворено загальнолюдські буттєві сентенції, засудження негативних людських рис, несхвалення некоректної поведінки. У зібраному матеріалі наявні фразеологізми з виховним значенням. Відзначаємо емоційність, зокрема іронічність фразеологічних одиниць.

Перспективним нам видається розгляд зібраного фактажу за типами одиниць, за походженням, мотивацією, змінами у значеннях тощо.

Ключові слова: Бог, діалектний, мовленнєва територія, теонім, фразема, фразеологізм, фразеологічна одиниця, фразеологічний словник, Центральна Слобожанщина (Харківщина).

Постановка проблеми. У сучасній лінгвістиці упродовж останніх десятиліть часу вийшли друком роботи Г. Аркушина, Н. Вархол, Г. Доброльожі, А. Івченка, Н. Кірілкової, Н. Коваленко, З. Мацюк, Г. Ступінської, В. і Д. Ужченків, В. Чабаненка та ін., присвячені проблемам діалектної фразеології.

Аналіз досліджень. Попри значну кількість напрацювань у цьому напрямі, зазначимо, що наша мовленнєва територія велика й різноманітна, а народна фразеологія – невичерпна і кількісно, і структурно, і виражально. Якщо зважити на географію представленого фактажу, то стане очевидним, що саме Центральна Слобожанщина репрезентована чи не найслабше, хоч і є окремі роботи О. Івашенко, А. Сєдих, О. Юрченка.

На кафедрі української мови філологічного факультету Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна стараннями автора цієї праці, а також викладачів, студентів створено картотеку діалектних (в основному лексико-семантичних) особливостей нашого регіону обсягом 68–70 тисяч одиниць опису (із 543 населених пунктів), із них 9–10 тисяч фразеологізмів і фразеологічних утворень. На жаль, цей зібраний матеріал належно не опрацьований, хоча вдалося видати два випуски *Матеріалів до діалектного словника Центральної Слобожанщини (Харківщини)* у 2011 і 2013 рр. (майже на 600 сторінок разом) і *Матеріали до фразеологічного словника Центральної Слобожанщини (Харківщини)* орієнтовно на 3400 статей [Сагаровський 2015].

Мета роботи – на прикладі сполук зі словом *БОГ* подемонструвати багатство, різноманіття, виражальність ФО, що побутують на обстеженій і, безсумнівно, прилеглих мовленнєвих територіях. Основний **метод**, використаний у статті, – це метод словникових дефініцій у поєднанні з описовим.

Виклад основного матеріалу. У грудні 2020 року було подано до Методично-видавничої ради університету Фразеологічний словник Центральної Слобожанщини (Харківщини) на 7400 мікростатей (близько 550 с.).

Фраземи сприймаємо у широкому розумінні й до об'єктів опису залучаємо майже всі сполуки, що відтворюються мовленням у «готовому вигляді», мають певний ступінь метафоричності, відносно стабільний компонентний набір, а більшість – і доволі постійну граматичну форму. З ознак діалектності зважаємо (як і, наприклад, Г. Аркушин [Аркушин 2003], В. і Д. Ужченки [Ужченко 2002], В. Чабаненко [Чабаненко 2001] на відсутність ФО у літературній мові, відмінність у значенні, наявність лексичних, словотвірних, граматичних говіркових компонентів; не уникаємо навіть деяких індивідуалізмів (зрозумілих певній спільноті) чи жартівливих або ситуативно актуальних трансформацій загальновідомих фразеологізмів [Сагаровський 2015, с. 51].

Цією статтею (і фактичним матеріалом зокрема) інформуємо гуманітарну громадськість про завершення роботи над *Фразеологічним словником Центральної Слобожанщини (Харківщини)* і можливе його опублікування. Також спонукаємо вчених

підготувати подібні видання на іншому говірковому матеріалі, бо, як сказала геніальна Ліна Костенко: «Є скарби – допоки їх шукають!».

Констатуємо, що слова, сполучення з відповідним теонімом супроводжують, оточують нас повсякденно й повсякчасно – у побуті, роботі й дозвіллі.

Теонім – власна назва, що вживається для найменування якогось божества; в українській мові, крім язичницьких, слов'янських, уживаються переважно християнські оніми [Муромцев 2011, с. 356].

У тлумачних словниках зазначена така дефініція: *БОГ* – фантастичний образ надприродної істоти, що начебто створила світ і керує ним; у християнстві це – Свята Трійця: Бог-отець, Бог-син і Бог-дух святий. Констатуємо, що наші інформатори здебільшого у церкві моляться цій Трійці, Богородиці, апостолам, сприймають БОГА як вищого суддю, ідеальну мораль, духовну опору, абсолютний авторитет, а поза храмом – мало не як безпосереднього, реального помічника, порадника, оборонця.

Багато вірян не апелюють до БОГА з настійною егоїстичною, споживацькою вимогою «Дай..!», а просять-пропонують допомогти, приєднатися, долучитися до їхніх зусиль. Пригадуємо нашу матір, що зверталася до Всевишнього за сприянням: «Допоможи, Боже, моїй дочці одужати!», «Боже, допоможи моєму синові вивчитися!», «Допоможи, Боже, підняти на ноги дітей!» і под.

ФО з компонентом БОГ, зрозуміло, представлено у будь-якому територіальному словнику, вони є активними елементами місцевого мовлення, свідомості українців узагалі, не кажучи вже про об'єкти номінації чи її складник. У збірці Г.Аркушина їх 9 [Аркушин 2003], у роботі Н.Вархол, А.Івченка – 16 [Вархол 1990], у В. і Д. Ужченків – 13 [Ужченко 2002], у праці В.Чабаненка – 13 [Чабаненко 2001], у нашому словнику їх понад 40. Зрозуміло, що кількісні показники у діалектній фразеографії не є визначальними, але у загальному зорієнтуванні вони мають важливе значення.

Для ілюстрації деяких положень викладеного наводимо фактаж, що практично є фрагментом Фразеологічного словника Центральної Слобожанщини (Харківщини) – поки що без локалізації за свідчення.

Бог дав – Бог узяв – сентенція-рекомендація не надто перейматися щодо чогось природного, закономірного: *Шо ж, шо теля здохло, не дуже переживай. – Бог дав – Бог узяв, це наживеши.*

Бог на правду виведе – вираження сподівання на позитивне втручання вищих сил: *Хоч як ти на мене наговарюєш, а Бог на правду виведе.*

Бог з празником, а чорт із ділом, жарт – про невідкладні справи у свята, вихідні; недоречну роботу: *Он'ять же порайся коло худоби – Бог з празником, а чорт із ділом.*

Бог не теля – баче звіддаля, жарт. – сподівання на вищу справедливість, законність: *Шо ж ти в карти піддурів, так вонó тобі гикнеться, бо Бог не теля – баче звіддаля.*

Йбшкин Бог, вульг., нов. – натяк на лайку: *Та йбшкин Бог – скіки ще до тогó села їхать?!*

Змілюваться, як Бог над раком, ірон. – покарати, познущатися: *Помучив, побів і одпустів – змілювався, як Бог над раком.*

Наказать, як Бог черепáху, підсил. – покарати, познущатися, побити: *Будеш ище підскакувати – наказу, як Бог черепáху.*

На ко́го Бог, на то́го й лю́ди, підсил. – про тривалий неталан у всьому: *І так у йбого все наперекосяк і пішло – не здря кажу́ть, шо на ко́го Бог, на то́го й лю́ди.*

Не дав Бог краси́ – чо́рта не просі́, ірон. – порада, зокрема жінкам і дівчатам, задовольнятися природною зовнішністю: *Намазю́каються помада́ми, кремáми, ну́дрями, а то́лку ма́ло – не дав Бог краси́ – чо́рта не просі́.*

Оби́цав Бог да́ть, та сказа́в подо́ждать, ірон. – про примарні обіцянки: *Вірь голо́ві, шо лісу ви́теше – оби́цав Бог да́ть, та сказа́в подо́ждать.*

Созда́в Бог і ви́скавсь, ірон. – про нікчемну, недолугу, дурнувату людину: *Ну, таке́ вже ду́рне, шо, ма́ть, созда́в Бог і ви́скавсь.*

Бог <оди́н> зна, ірон. – ніхто не зна; невідомо: *Ма́ть, Бог один зна, шо в йбого́ голо́ві приду́ркуваті́й наро́диться.*

Хай Бог ми́лує <і кри́є> – побажання Божої допомоги, заступництва; запевнення, заприсягання: *Шоб я хоть гра́му чужо́го взяла́ – хай Бог ми́лує.*

Шо Бог дає – у то́рбу, ірон. – про збирання, підбирання, накопичування: *Гусе́ня чи́сь приблуди́лось, так хай у нас побуде, шо Бог дає – у то́рбу.*

Як Бог на ду́шу покладе́ – інтуїтивно, довільно, як вийде (складеться): *Оце ло́дку стру́гаю, як Бог на ду́шу покладе́, бо ніко́ли не робі́в, а поспита́ть нікого.*

Ба́чить сті́кляного́ Бо́га, несхв. – бути у стані алкогольного марення, галюцинацій: *Допи́вся до о́дуру, ка́же, шо вже ба́чив сті́кляного́ Бо́га.*

На Бо́га свисті́ть, несхв., зрід. – не слухатися: *Сестри́на діву́ля з са́мого пупка на Бо́га свисті́ть – ба́тька-ма́тір не слуха.*

Ні до Бо́га, ні до люде́й, несхв. – дивак, схиленець: *Ра́ніше бу́ла спокóйна, приві́тна, а як дити́ну поти́рjala, так ста́ла ні до Бо́га, ні до люде́й.*

Од Бо́га ду́лю жда́ть (хоті́ть), ірон. – вередувати; чекати неймовірного, нездійсненого: *Тогó ти не хочеш, тогó то́же! шо ж ти ждеш? од Бо́га ду́лю?*

Од Бо́га пішки́ прийті́, схв., зрід. – бути гранично порядним, чесним, талановитим: *Хло́пець та́кий поря́дошний, як од Бо́га пішки́ прии́шов.*

Як з Бо́гом пообіда́ть, ірон. – бути пихатим, зарозумілим; чванитися: *Шо це Васи́ль так несеться, як з Бо́гом пообіда́в?*

З Бо́гом, Парáско <як лю́ди нахо́дяться>, жарт. – про бажаність використання слухної нагоди: *Підемо ми з кумо́ю додо́му! З Бо́гом, Парáско, як лю́ди нахо́дяться.*

Уси́лу дав Бог си́лу – примовка про закінченні якоїсь великої, виснажливої роботи: *Уси́лу дав Бог си́лу спасти́ сіно від до́щу.*

Ось Бог, ось поро́г, підсил. – настійлива пропозиція полишити приміщення (сім'ю, компанію): *Погості́в, а тепе́р – ось Бог, ось поро́г.*

Бог позавідував, *несхв.* – про різке, помітне погіршення всього (здоров'я, достатку, злагоди в сім'ї): *Жили ж ми лучче всіх у селі, так на тобі – Бог позавідував – розорілися.*

Бог рózум одняв, *несхв.* – хтось збожеволів, утратив розсудливість: *Од такої біді й ни вдивітельно, шо Бог рózум одняв – двох поховала.*

Шоб вас (тебé) Бог любів. 1. *Схв.* – побажання гараздів, талану: *А шоб вас Бог любів, як такі дóбрі до мене.* 2. *Несхв., евф.* – лайка, прокльон: *Отák задки коби́ла кіннула – шоб тебé Бог любів.*

Шоб тебé (його) Бог побів, *несхв.* – некатегоричне побажання кари: *Та шоб тебé Бог побів, шо ві́тоттав мені весь горóх.*

Бóга кóрчити, *ірон.* – чванитися, гоноритися, бундючитися: *Бóга з себе не корч, а робі, шо прóсті лóди рóблять.*

Живім до Бóга лізти, *ірон.* – бути святошею, святеником, ханжею: *Пóсту додéржується, до по́пá підлізується – живóю до Бóга лізе.*

Загинати в Бóга (Христá, Бóжу Мáтір, Богорóдицю), *несхв.* – матюкатися, лихословити: *Як шось не по-йому́, так, безсóвісний, і загинá в Бóга.*

Стікля́ному Бóгові молі́тися, *ірон.* – регулярно пиячити, зловживати спиртним: *Як начáв стікля́ному Бóгові молі́ться, так і розійшли́ся з жінкою.*

Як у Бóга за спинóю, *схв.* – надійно, гарантовано, безпечно: *Та вона́ за Йв́аном, як у Бóга за спинóю.*

Богі́ казáли, шоб прохóжі помагáли – жарти́влива відповідь на зичення “Бóже поможі́”: *Богі́ казáли, шоб прохóжі помагáли, а ви ті́ки желáйте.*

Казáли Богі́, шоб і ви помоглі́, *жарт.* – відповідь на побажання успіхів у важкій роботі: *Бог у по́моц! – Казáли Богі́, шоб і ви помоглі́, а ви – мі́мо.*

Здорóвкаться з стікля́ним Бóгом, *несхв.* – пиячити, випивати: *Дойшло́ вже до то́го, шо чи не кáжчин день здорóвкаться з стікля́ним Бóгом – п'є.*

Сохрані́ (унасі́) Бóже – застереження, запобігання: *Сохрані́ Бóже нас од тако́го бригаді́ра – усю́ дóшу ві́мотав; Упасі́ Бóже колхóзи верну́ться, осóбенно ті́, шо попере́вах булі́.*

Література

1. Аркушин Г. Сказав, як два зв'язав: Народні вислови та загадки із Західного Полісся і західної частини Волині. Люблін–Луцьк, 2003. 117 с.
2. Вархол Н., Івченко А. Фразеологічний словник лемківських говірок Східної Словаччини. Братислава–Пряшів, 1990. 159 с.
3. Муромцев І. Прізвисько і назвисько та навколо них (науково-публіцистичні нотатки). Харків: Харк. істор.-філол. товариство, 2015. 112 с.
4. Сагаровський А. Матеріали до Фразеологічного словника Центральної Слобожанщини (Харківщини). Харків: ОВВНМЦ ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2015. 226 с.
5. Ужченко В., Ужченко Д. Фразеологічний словник східнослобожанських і степових говірок Донбасу. Луганськ: Алма матер, 2002. 263 с.
6. Українська мова. Енциклопедія / за ред. І.В. Муромцева. Київ: Майстер-клас, 2011. 400 с.
7. Чабаненко В. Фразеологічний словник говірок Нижньої Наддніпрянщини. Запоріжжя: Стат і К°, 2001. 201 с.

References

1. Arkushyn H. (2003) Skazav, yak dva zviazav: Narodni vyslovy ta zahadky iz Zakhidnoho Polissia i zakhidnoi chastyny Volyni [He said how he connected the two: Folk sayings and riddles from Western Polissya and the Western part of Volyn]. Liublin–Lutsk. 117 s. [in Ukrainian].

Ні Бóгові свічка, ні чóртові б́жог, *ірон., зрід.* – ні до чого не придатна річ, людина: *Той Ів́ан – ні Бóгові свічка, ні чóртові б́жог – прóсто ніякий.*

Бóгом наказаний і м́ухами загáжений, *ірон.* – нещасний, безталанний: *Ну й хай собі сéрдиться – Бóгом наказаний і м́ухами загáжений.*

Бóзя б́ублики (орі́шки) везé, *жарт., дит.* – заохочувально-виховне пояснення грому: *Не б́ійся грóму, то Бóзя б́ублики слухня́ним ді́ткам везé.*

Бóзя сéрдиться, *жарт., дит.* – лякально-виховне пояснення грому: *Отó бач – Бóзя на нéслухів сéрдиться.*

Висновки. Навіть побіжного перегляду фрагменту ФСЦС(Х) із теонімом *БОГ* досить, щоб пересвідчитися, що кількість фразеологізмів із відповідним онімом порівняно немала, а це свідчить про їхню потрібність, затребуваність, змістовну виражальність, образність, емоційну й експресивну наснаженість.

Щодо змісту, спрямування, то тут наявні:

– загальнолюдські буттєві сентенції: *Бог дав – Бог узяв, ні до Бóга, ні до людéй, як у Бóга за спинóю, ні Бóгові свічка, ні чóртові б́жог;*

– засудження негативних людських рис: *бáчить стікля́ного Бóга, стікля́ному Бóгові молі́ться; здорóвкаться з стікля́ним Бóгом;*

– несхвалення некоректної поведінки: *на Бóга свистіть, Бóга кóрчить; живім до Бóга лізти; загинать у Бóга; од Бóга дóлю ждать.*

У зібраному матеріалі наявні фразеологічні одиниці з безпосереднім виховним значенням: *Бог на правду вивóде; Богі́ казáли, шоб прохóжі помагáли; казáли Богі́, шоб і ви помоглі́; Бóзя б́ублики везé; Бóзя сéрдиться.*

Відзначаємо емоційність, зокрема іронічність таких ФО: *змілуваться, як Бог над рáком; обіщав Бог дaть, та сказав підождáть; создáв Бог і вісьяквся; од Бóга дóлю ждать (хотіть); як з Бóгом пообідать.*

Перспективним нам видається розгляд зібраного фактажу за типами одиниць, за походженням, мотивацією, змінами у значеннях тощо.

2. Varkhol N., Ivchenko A. (1990) Frazeolohichniy slovnyk lemktivskykh hovirok Skhidnoi Slovachchyny [Phraseological dictionary of Lemko dialects of Eastern Slovakia]. Bratyslava–Priashiv. 159 s. [in Ukrainian].
3. Muromtsev I. (2015) Prizvysko i nazvysko ta navkolo nykh (naukovo-publitsystychni notatky) [Nickname and nickname and around them (scientific and journalistic notes)]. Kharkiv: Khark. istor.-filol. tovarystvo. 112 s. [in Ukrainian].
4. Saharovskiy A. (2015) Materialy do Frazeolohichnoho slovnyka Tsentralnoi Slobozhanshchyny (Kharkivshchyny) [Materials for the Phraseological Dictionary of the Central Slobozhanshchyna (Kharkiv Region)]. Kharkiv: OVVNMTs KhNU im. V.N. Karazina. 226 s. [in Ukrainian].
5. Uzhchenko V., Uzhchenko D. (2002) Frazeolohichniy slovnyk skhidnoslobozhanskykh i stepovykh hovirok Donbasu [Phraseological dictionary of East Slobozhan and steppe dialects of Donbas]. Luhansk: Alma mater. 263 s. [in Ukrainian].
6. Ukrainska mova. Entsyklopediia [Ukrainian language. Encyclopedia] (2011) / za red. I.V. Muromtseva. Kyiv: Maister-klas. 400 s. [in Ukrainian].
7. Chabanenko V. (2001) Frazeolohichniy slovnyk hovirok Nyzhnoi Naddnyprianshchyny [Phraseological dictionary of dialects of the Dnieper]. Zaporizhzhia: Stat i K°. 201 s. [in Ukrainian].

THEONYM *GOD* IN THE PHRASEOLOGICAL DICTIONARY OF CENTRAL SLOBOZHANSCHYNA (KHARKIV REGION)

Abstract. The article deals with the phraseological dictionary of Central Slobozhanshchyna (Kharkiv region). The author informs about the completion of this work, which includes a fairly detailed description of approximately 7,400 phrases in the speech of residents of 543 surveyed settlements. On the example of phraseological units with the theonym *God*, their functioning, semantic expressiveness, imagery, emotional and expressive content are demonstrated. Despite the significant number of developments in this direction, it should be noted that the studied speech territory is large and diverse, and folk phraseology is inexhaustible both quantitatively, structurally and expressively.

At the Ukrainian Language Department of Philological Faculty, V.N. Karazin Kharkiv National University, through the efforts of the author of this work, as well as teachers, students created a card index of dialectal (mostly lexical and semantic) features of our region in the amount of 68–70 thousand units of description (from 543 settlements), including 9–10 thousand phraseology and phraseological formations.

As a result of the research we state that the number of phraseological units with the corresponding onym is relatively large, and this indicates their need, meaningful expressiveness, imagery, emotional and expressive content.

Linguistic units have been recorded, in which universal everyday maxims, condemnation of negative human traits, disapproval of incorrect behavior are reproduced. In the collected material there are phraseological units with educational value. We note the emotionality, in particular the irony of phraseological units.

It seems promising for us to consider the collected facts by types of units, origin, motivation, changes in values, and so on.

Keywords: God, dialect, speech territory, theonym, phrasema, phraseology, phraseological unit, phraseological dictionary, Central Slobozhanshchyna (Kharkiv region).

© Сагаровський А., 2021 р.

Анатолій Сагаровський – кандидат філологічних наук, доцент, Харків, Україна; sagarovsjky@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0002-5372-1616>

Anatoliy Saharovskiy – Candidate of Philology, Associate Professor, Kharkiv, Ukraine; sagarovsjky@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0002-5372-1616>

ЗАСАДИ УКЛАДАННЯ СЛОВНИКА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ЛЕКСИКИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ СЛОБОЖАНЩИНИ (ХАРКІВЩИНИ)

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.

Випуск 2 (46)

УДК 811.161.2'282.2

DOI:10.24144/2663-6840/2021.2(46).221–226

Сердега Р. Засади укладання Словника сільськогосподарської лексики Центральної Слобожанщини (Харківщини); кількість бібліографічних джерел – 10; мова українська.

Анотація. Словники виступають засобом репрезентації явищ культури певного народу, його побуту, життя загалом. Вони також стають надійним інструментарієм збереження культурної пам'яті нації. Саме словники репрезентують лексичне багатство певної мови і зберігають результати пізнавальної діяльності того чи іншого етносу. Розроблення та створення лексикографічних праць різного типу й досі залишається одним із найбільш актуальних завдань сучасного мовознавства. У наш час лексикографія повинна надавати користувачам різноманітну інформацію про слова певної мови. Створюваний нами словник міститиме як суто літературні, так і позанормативні (місцеві) елементи. І загальнонародні, і діалектні (локальні) мовленнєві елементи перебувають у безперервній взаємодії, здатні доповнювати і збагачувати один одного. Тому для відтворення об'єктивної картини дійсності їх треба досліджувати в нерозривній єдності. Надзвичайно важливим завданням, що стоїть сьогодні перед українськими діалектологами, є дослідження галузевої лексики, її опис у межах історико-етнографічних регіонів. Сільськогосподарська лексика становить перспективний об'єкт для наукового лінгвістичного дослідження. Вона має і власне мовну архаїку, й динаміку. Крім того, сільськогосподарська лексика відображає одну з першорядних часток мовної картини світу українського народу. Тому може й має бути об'єктом лексикографічного опрацювання. Мета нашої статті полягає у висвітленні проблеми виготовлення «Словника сільськогосподарської лексики Центральної Слобожанщини (Харківщини)», в інформуванні наукової спільноти про стан його готовності. У ній ми також для унаочнення подаємо один із фрагментів нашої лексикографічної праці – словникові статті на літеру «Р». Структурно словникові статті вибудовуються таким чином: 1) реєстрове слово, набране заголовними літерами, з наголосом; 2) спрощена фонетична транскрипція; 3) відповідні флексії різних частин мови; 4) інформація про географічне поширення слова; 5) граматичні показники; 6) стилістичні позначки за потреби; 7) тлумачення; 8) ілюстрація із зазначенням джерела її фіксації. На цей момент словникові статті підготовлені майже повністю. Щоправда, внесені до реєстру слова слід ще супроводити контекстами.

Ключові слова: лексикографія, словник, словникова стаття, сільськогосподарська лексика, Центральна Слобожанщина (Харківщина).

Постановка проблеми. Словники репрезентують усе багатство й різноманіття лексичних запасів певної мови. Саме завдяки ним зберігаються результати гносеологічних пошуків як окремої нації, так і людства загалом. Словники також були, є й завжди будуть показником культури народу. Розроблення та створення лексикографічних праць різного типу й досі залишається одним із найактуальніших завдань сучасного мовознавства, зокрема такої її галузі, як словникарство. У наш час лексикографія має надавати користувачам найрізноманітнішу інформацію про слово, причому як про кодифіковані лексеми, так і позанормативні. Створюваний нами включатиме до реєстру як загальнонаціональні (літературні) елементи, так і місцеві (діалектні). Літературомовні лексеми репрезентують загальнонаціональну мовну культуру, а говіркові – регіональну, але вони не існують окремо одна від одної, а перебувають у постійній взаємодії, взаємодоповнюють і взаємозбагачують мовлення конкретного носія і становлять нерозривну єдність. Таким чином, треба приділяти належну увагу й літературним, і говірковим словам.

Аналіз досліджень. Харківщині довгий час не щастило стати об'єктом більш чи менш широкого лексикографічного представлення, але ситуація щодо лексикографування мовленнєвого матеріалу з цього регіону України буквально в останнє десяти-

ліття потрохи почала вирівнюватися. У 2011 р. з'явився «Словник дитячого мовлення Центральної Слобожанщини (Харківщини)» М. Асаули [Асаула 2011], а також вийшов перший випуск «Матеріалів до Діалектного словника Центральної Слобожанщини» А.А. Сагаровського [Сагаровський 2011], а в 2013 р. – другий [Сагаровський 2013]. У 2015 р. цим же автором було видано й «Матеріали до фразеологічного словника Центральної Слобожанщини (Харківщини)» [Сагаровський 2015].

Що ж до власне сільськогосподарської лексики, то більш-менш системного та відносно вичерпного лексикографування зазнала територія Полісся. М.В. Никончук в одній із перших монографій «із серії поліського словництва», присвяченій такій тематичній групі лексики (ТГЛ), як сільськогосподарська, виділив, найменування, пов'язані з нивою, сільськогосподарськими культурами й знаряддями, аграрними роботами [Никончук 1985]. Автор спочатку подає тлумачення поняття сільськогосподарської сфери, а після нього наводить різні варіанти найменувань на його позначення. Різновиди (варіанти) певної сільськогосподарської назви супроводжуються числовими індексами – умовними позначеннями обстежених населених пунктів. Зрозуміло, додається й сам список цих пунктів, а також покажчик зафіксованих у монографії слів із вказівкою на сторінки їх розміщення в основному тексті. Назви

сільськогосподарських будівель та традиційного транспорту подано в інших подібних монографіях цього вченого, написаних у співтворстві з О.М. Никончуком [Никончук 1990; Никончук 1990]. За подібним, як згадуваній праці М.В. Никончука «Сільськогосподарська лексика Правобережного Полісся», принципом, побудована й монографія О.Л. Бабічевої «Землеробська лексика Чернігово-Сумського Полісся (Досвід лексико-семантичної класифікації)» [Бабічева 2011]. У цій роботі представлені такі тематичні блоки, як «Господарські приміщення та пристосування», «Жнива», «Земельні угіддя, поля», «Колосові хліба. Колос», «Найменування осіб за родом господарської діяльності», «Сільськогосподарські знаряддя, інвентар, побутові предмети», «Сільгосппродукти: зерно, борошно», «Сільськогосподарські роботи», «Сніп. Солома», [Бабічева 2011]. Словник, який розробляємо ми, плануємо обмежити переважно такими лексико-семантичними групами назв, як «сільськогосподарські рослини та їх частини», «сорти культивованих рослин», «хвороби та шкідники аграрних культур», «різні періоди росту й досягання сільськогосподарських рослин», «аграрні процеси та роботи», «назви виконавців сільськогосподарських робіт», «аграрні знаряддя», «сільгосприміщення». Звичайно, що поодинокі лексеми пов'язані із сільським господарством, так чи інакше фіксувалися в нормативних тлумачних і діалектних словниках, проте ця лексика потребує системного лексикографічного відбиття, бо вона становить один із найвагоміших фрагментів мовної картини світу українського народу.

Мета статті, завдання. Мета статті полягатиме у висвітленні проблеми виготовлення «Словника сільськогосподарської лексики Центральної Слобожанщини (Харківщини)». До її завдань ухвалитиме наведення зразків лексикографічного опису зазначених сільськогосподарських найменувань.

Методи та методика дослідження. У статті застосовано описовий метод, за допомогою якого було здійснено планомірну інвентаризацію зазначених сільськогосподарських найменувань, зібраних польовим способом у селах Харківщини. Також у якості джерельної бази було використано «Словарь української мови» Б. Грінченка [Грінченко 1907-1909], який містить деякі центральнослобожанські аграрні назви, «Словник мови творів Г. Квітки-Основ'яненка» [Словник 1978-1979] (письменника певною мірою можна вважати носієм слобожанської говірки) і кілька випусків «Матеріалів до Діалектного словника Центральної Слобожанщини (Харківщини)» А.А. Сагаровського [Сагаровський 2011; Сагаровський 2013].

Виклад основного матеріалу. У нашому словнику ми керуємося традиційним абетковим порядком розміщення слів. Над уведеними до реєстру одиницями обов'язково ставимо наголос. Для позначення реєстрових слів (набираємо їх за допомогою великих літер) використовуємо звичайну графіку та виділяємо одиниці реєстру напівжирним курсивом, проте далі подаємо спрощену фонетичну транскрипцію цих слів. Загалом пропонуємо таку структурну

схему словникової статті: 1) реєстрове слово, набране заголовними літерами, з наголосом; 2) спрощена фонетична транскрипція; 3) відповідні флексії різних частин мови; 4) інформація про географічне поширення слова; 5) граматичні показники; 6) стилістичні позначки за потреби; 7) тлумачення; 8) ілюстрація із зазначенням джерела її фіксації.

Далі для унаочнення подамо один із фрагментів, підготовленого нами «Словника сільськогосподарської лексики Центральної Слобожанщини (Харківщини)», зокрема сільськогосподарські найменування на літеру **Р**.

РАЙБОРІНКА [райбор'інка] -и, (170), ж. Подовжня обпиляна чи обтесана колода в зробленій із дерева бороні, на якій кріпляться зуби.

РА́ЛО [ра́ло] -а, (майже в усіх пунктах, СМТК), с., заст. Примітивне знаряддя для орання землі; ◇ багатозубе (131), (бороноподібне (134), граблеподібне (185), трьохугільне (138), чотирьохугільне (138)) ра́ло, ра́ло з ра́мою (141), ра́ло з трикутною ра́мою (131, 136, 137, 185) – рало з багатьма зубами, примітивний культиватор, знаряддя для розпушування ґрунту після оранки; ◇ двокорпусне (двохкорпусне) ра́ло (128, 129, 131, 138); пароконне ра́ло (136, 137) – рало, яке тягнуло кілька волів або коней; ◇ дерев'яне (дерев'яне) ра́ло (128, 129, 134, 140, 174, 175, 179, 180, 182, 184, 185) – примітивне дерев'яне знаряддя для орання землі; ◇ залізне ра́ло (128, 129, 140) – примітивне залізне знаряддя для орання землі; рало із залізним наральником; ◇ однокорпусне ра́ло (128, 129, 131, 138) – примітивне знаряддя для оранки, яке тягнув за собою один віл або кінь.

РА́МА [ра́ма] -и, ж. 1. Деталь, що сполучає робочу частину плуга з колішною; гряділь (140). 2. Частина плуга, що з'єднує чепіги та полицю з гряділью (130, 131, 136, 137, 168, 171, 185).

РА́МОШНИК [ра́мошник] -а, (МДСЦС(X)), ч. Рамковий вулик.

РАМЧА́К [рамча́к] -а, (МДСЦС(X)), ч. Те саме, що РА́МОШНИК.

РА́ННІЙ [ра́н'і:] -я, -е. 1. Ранньостиглий сорт помідорів. 2. Ранньостиглий сорт огірків; ◇ ранне діво – ранній сорт столового буряка, завезений із США.

РА́ННЯ [ра́н'а] -ї, -е. 1. Ранньостиглий сорт цибулі. 2. Ранньостиглий сорт капусти.

РАТУ'Н [рату́н] -а, ч. Ротунда (сорт солодко-го перцю).

РАТУ'НДА [рату́нда] -и, ж. Те саме, що РАТУ'Н.

РАТУ'НДРА [рату́ндра] -и, ж. Те саме, що РАТУ'Н.

РА́Я [ра́я] -ї, ж. Середньостиглий сорт картоплі.

РВА́ТИ [рва́ти] рву, рвеш, (в усіх пунктах, СМТК), недок. Ламати стебла, зривати.

РЕБРО́ [ребро́=] -а, (170), с. Те саме, що ПРУТ.

РЕ́ВЕЛЬ [ре́вел'] -я, /-ю, (131), ч. Багаторічна трав'яниста рослина (*Rheum L.*) із великим листям і товстим корінням, використовують у їжу молоді

соковиті хвостики прикореневих листків, з яких виготовляють кисіль, компот, соки, цукати, варення, начинку для випічки та ін., у медицині застосовують як послаблюючий і в'язучий засіб.

РÉВЕНЬ [рэвен'] -ю, /-я, (130, 175), ч. Те саме, що **РÉВЕЛЬ**.

РÉВЕНЬ [рэв'ен'] -ю, /-я, (128, 129, 172), ч. Те саме, що **РÉВЕЛЬ**.

РЕДИ'СКА [ред'иска] -и, (в усіх пунктах), ж. 1. Однорічна овочева рослина (лат. *Raphanus sativus L. convar. radícula*) родини хрестоцвітих з їстівним невеликим червоним, іноді білим коренеплодом круглої або довгастої форми. 2. Їстівний коренеплід цієї рослини.

РЕДІСКА [ред'иска] -и, (171), ж. Те саме, що **РЕДИ'СКА**.

РÉДЬКА [ред'ка] -и, (майже в усіх пунктах, СМТК), ж. 1. Дворічна овочева рослина (*Raphanus sativus L.*) родини хрестоцвітих з їстівним чорним або білим коренеплодом круглої чи довгастої форми. 2. Їстівний коренеплід цієї рослини; \diamond **поробжня редька** (139, 169), **пустá редька** (128, 129, 130, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 141, 168, 170, 171, 172), **старá редька** (128, 129, 132) – редька, порожня всередині. 3. Редиска (рослина). 4. Редиска (коренеплід).

РЕМАНÉНТ [реманэнт] -у, (в усіх пунктах), ч. Сукупність предметів, необхідних для ведення сільського господарства галузі; інвентар; \diamond **гужевій реманент** – упряж; предмети для запрягання або сідлання коней та інших тварин.

РÉПАНЕЦЬ [рэпанец'] -нця, (МДСЦС(Х)), ч. Переспілий огірок, жовтяк.

РÉПАНИК [рэпаник] -а, (МДСЦС(Х)), ч. Те саме, що **РÉПАНЕЦЬ**.

РÉПАНКА [рэпанка] -и, (МДСЦС(Х)), ж. 1. Сорт дині. 2. Сорт картоплі.

РÉПТУХ [рэптух] -а, (МДСЦС(Х)), Петр. Вовч. р-ну), ч. 1. Великий чувал. 2. Мотузяний мішок для трави, сіна.

РÉПТЮХ [рэпт'ух] -а, (МДСЦС(Х)), ч., *заст.* Плетений із вірвовок мішок для сіна.

РЕШЕТИ'ТИ [решетити] -у, -тіш, (СУМБГ Волч. у.), *недок.* Перш ніж покривати дах соломою, прокладати на латах очеретом або тонким хворостом, щоб соломі було на чому триматися.

РÉШЕТО [решето], [рэшето] -а, (в усіх пунктах, СМТК), с. Пристосування для просіювання чого-небудь (переважно зерна).

РС'ВСНЬ [рэв'ен'] -я, (141), ч. Те саме, що **РÉВЕЛЬ**.

РС'ПА [рэпа] -и, (172, 182), ж. Те саме, що **РІПА** в 3 зн.

РС'ПКА [рэпка] -и, ж. 1. Те саме, що **РІПА** в 3 зн. (68). 2. Те саме, що **РІПА** в 1 і 2 зн. (172).

РИ'ХЛИТИ [рихлити] -лю, -лиш, (майже в усіх пунктах), *недок.* 1. Робити землю пухкою, розсипчатою. 2. *заст.* Обробляти землю ралом.

РІГ [р'іг] рогу, (141), ч. Те саме, що **ЗУБ**.

РІЖЕН [р'іжен] -жнá, (135), ч. Вила дерев'яні з двома ріжками, зроблені з природної розсохи.

РІЖКИ¹ [р'іжки], [р'іжки] -ів, (в усіх пунктах), *мн.* Те саме, що **САЖКА** в 1 зн.

РІЖКИ² [р'іжки] -ів, (майже в усіх пунктах), *мн.* Те саме, що **РІЖЕН**.

РІЖОК¹ [р'іжок] -жка, ч. 1. Те саме, що **САЖКА** в 1 зн. (57, 65, 70, 94, 106). 2. Те саме, що **САЖКА** в 2 зн. (58, 93).

РІЖОК² [р'іжок] -жка, (130), ч. Зуб вил.

РІЗАК [р'ізак] -а, ч. 1. Частина плуга, яка підтинає знизу шар землі (58, 138). 2. Різальна частина серпа (138). 3. Те саме, що **СІЧКАРНЯ** (136, 137).

РІЗКА [р'ізка] -и, (130), ж. Те саме, що **СІЧКАРНЯ**.

РІЛЛЯ' [р'іл':á] -і, (в усіх пунктах, СМТК), ж. Зораний шар ґрунту.

РІМЬОНКА [р'ім'онка] -и, (МДСЦС(Х)), ж. Тимчасова споруда, будівля.

РІМЬОНОЧКА [р'ім'оночка] -и, (МДСЦС(Х)), ж. Зменш. до **РІМЬОНКА**.

РІПА [р'іпа] -и, ж. 1. Коренеплідна овочева дворічна рослина (*Brassica rapa L.*) родини хрестоцвітих (в усіх пунктах, СМТК). 2. Їстівні солодкуваті на смак корені цієї рослини, що мають біле, жовте, часом фіолетове або червоне забарвлення (в усіх пунктах). 3. Земляна груша, або топінамбур, культивована рослина з бульбами родини складноцвітих (*Helianthus tuberosus* – *соняшник бульбистий*), які використовуються для годування худоби, а також для виготовлення спирту або цукру (11, 65, 66, 69, 70, 79, 106, 109, 113, 128, 129, 138); \diamond **волоська ріпа** (11, 65, 66, 70, 79, 109, 113, 128, 129, 138) – топінамбур. 4. Плід топінамбура (11, 65, 66, 69, 70, 79, 106, 109, 113, 128, 129, 138). 5. Редька (*Raphanus sativus L.*), дворічна овочева рослина родини хрестоцвітих з їстівним чорним або білим коренеплодом круглої чи довгастої форми (131). 6. Плід редьки (131).

РІПЦЯ [р'іп'а] -і, (МДСЦС(Х)), ж., *зрід.* Те саме, що **РІПА** в 1 і 2 зн.

РОБИТЬ [робит'] -блю, -иш, -е/-ить, (в усіх пунктах), *недок.* Працювати, виконувати роботи, що пов'язані з сільським господарством; \diamond **робіть хліб** (в усіх пунктах) – займатися хліборобством (виращуванням зернових культур); \diamond **робіть перевál** (майже в усіх пунктах) – орати глибоко.

РОБІТНИ'К [роб'ітнік], [роб'ітник] -а, (138), ч. Те саме, що **ПОЛІЛЬНИК** у 1 зн.

РОГÁТИНА [рогáтина] -и, (168), ж. Те саме, що **РІЖЕН**.

РОГÁЧ [рогáч] -а, ч. 1. Кілок із короткими гілками, що є каркасом для копиці сіна (МДСЦС(Х)). 2. Довгий дерев'яний держак з надітими на нього двома металевими ріжками для підхоплювання горщиків, чавунів і т. ін. (СМТК). 3. Держак грабель (136, 137). 4. Те саме, що **РІЖЕН** (169).

РОГÁЧИКИ [рогáчики] -ів, (138), *мн.* Те саме, що **РІЖЕН**.

РОДНІЧОК [род'н'ічок] -чка, ч. Середньоранньостиглий сорт огірків.

РОЖ [рож] -і / ржи / ржі, (11, 15, 55, 64, 65, 68, 69, 70, 73, 79, 86, 88, 93, 106, 109), ж. Те саме, що **ЖИ'ТО**.

РОЖЕН [рожэн] -жнá, ч. 1. Те саме, що **РІЖЕН** (133, 180, 182). 2. Вила з трьома дерев'яними ріжками (133).

РО́ЖКИ [р'о́жки] -ів, (71, 94, 128, 129), *мн.* Те саме, що **СА́ЖКА** в 1 зн.

РОЖО́К [ро́ж'о́к] -жка, (94, 128, 129, Ул. Богод. р-ну), *ч.* Те саме, що **СА́ЖКА** в 1 зн.

РОЗБИВА́ТЬ [розби́ват'] -ю, -аєш, -а/-ає, *недок.* 1. Те саме, що **ОБМОЛЮ́ЧАТЬ**. 2. Рівняти граблями після скопування грудки землі (в усіх пунктах). 3. Розміряти, розпланувати ділянки землі (в усіх пунктах).

РОЗВИВА́ТИСЯ, -СЬ [розви́ватис'а], [розви́ватис'] -юся, -ешся, (в усіх пунктах), *недок.* 1. Розпускатися (про бруньки, квіти). 2. Вкриватися листям, квітами. 3. Виростаючи, укорінюватися. 4. Зростати, йти в стебло; ◇ **розвива́єця кукурудзи́ння (кукурудзи́ння)** (130, 134, 135) – з'являються (в усіх пунктах) стебла кукурудзи; ◇ **розвива́єця плід** (136, 137) – з'являється частина рослини, яка розвивається після запліднення із зав'язі квітки і містить у собі насіння; ◇ **розвива́єця пуп'янок** (133, 174) – з'являється плід огірка. 5. Добре рости.

РОЗКРИВА́ТИСЬ, -СЯ [розкри́ватис'], [розкри́ватис'а] -аюся, -аєшся, *недок.* 1. Розпускатися (про листя, квітки сільськогосподарських культур) (в усіх пунктах). 2. Розтулятися, розмикатися (**голівка соняшника розкрива́єця**) (170).

РОЗЛІТА́ТИСЬ, -СЯ [розлі́татис'], [розлі́татис'а], (в усіх пунктах), -аюся, -ешся, *недок.* Розноситися у повітрі в різні боки (**спори розліта́юця** (168)).

РОЗЛУ́ЩЕННЯ [розлу́щен'а] -я, (169), *с.* Процес витрушування маку з головок.

РОЗЛЯ́ГАТИСЬ, -СЯ [розля́гатис'а], [розля́гатис'а] -юся, -ешся, (131), *недок.* 1. Почати плестися (про огірки, гарбузи). 2. Покривати землю сухим бадиллям (про картоплю).

РО́ЗОВА [ро́зова] -ий, -е. Сорт картоплі, плоди якого мають рожеве забарвлення.

◇ **РО́ЗОВИЙ ВЕЛИ́КИЙ** [ро́зовий вели́кий] 1. Високорослий середньопізньостиглий сорт помідорів; рожевий велетен. 2. Середньостиглий сорт помідорів; рожевий гігант.

РОЗПИ́ЛЮВАТИСЬ, -СЯ [розпи́люватис'] -юється, (170), *недок.* Розсіюватися, розноситися в повітрі найдрібнішими частинками, пилом (про колоски, вражені грибовими хворобами, сажкою та ін.).

РОЗПЛІТА́ТИСЬ, -СЯ [розплі́татис'], [розплі́татис'а] -аюсь/-аюся; -аєшся, (170), *недок.* Почати розвиватися (про сходи огірків, гарбузів).

РОЗПОРКА [розпо́рка] -и, (72, 185), *ж.* Те саме, що **БА́НТИ'НА**.

РОЗПУ́ШУВАННЯ [розпу́шуван'а] -я, (130), *с.* Процес, пов'язаний зі спушуванням землі відповідними знаряддями (сапою та ін.).

РОЗПУ́ШУВАТЬ [розпу́шуват'] -ую, -уєш, (130), *недок.* Робити ґрунт пухким, нещільним, розсипчастим; обгортати стебла рослин.

РОЗСА́ДА [рос:а́да] -и, (в усіх пунктах), *ж.* Молоді рослини, які спочатку вирощують у парниках, теплицях і т. ін., а потім пересаджують у відкритий ґрунт.

РОЗСАДИ́ТИ [рос:ади́ти] -сажу, -садиш,

док. Розмістити, посадити рослини на городі, полі; // Пересадити рослини, роблячи висіяний ряд менш щільним.

РОЗСА́ЖУВАТИ [рос:а́жувати] -ую, -уєш, *недок.* Розсаджувати, садити рослини, розташовуючи їх певним чином; // Розріджувати рослини способом пересаджування; ◇ **розса́жуєця розса́да** (майже в усіх пунктах) – пересаджуються відповідним чином вирощені (у ящиках, горщиках та ін.) молоді рослини.

РОЗСТЕЛЯ́ТИСЯ [розстел'а́тис'а] -яється, (майже в усіх пунктах), *недок.* Те саме, що **РОЗЛЯ́ГАТИСЬ, -СЯ**.

РОЗТРУ́ШУВАТЬ [розтру́шуват'] -ую, -уєш, (141), *недок.* Розсипати трусячи; перегортати вилами покis на інший бік, щоб повністю його просушити.

РОСА́ [росá] -и, (в усіх пунктах), *ж.* 1. Краплі води, що осідають на поверхні ґрунту, рослин та інших предметів, коли з ними стикається охолоджений приземний шар повітря. 2. Хвороба сільськогосподарських рослин; ◇ **борошніста росá** (140), **лучна́ росá** (133), **лучніста росá** (140), **мучніста росá** (128, 129), **росá** (133) – назва хвороби рослин, при якій на стеблах і листі з'являються плями і білий наліт у вигляді борошна, що призводить до засихання сільськогосподарських культур, зокрема баштанових (гарбузів та ін.).

РОСА́ДА [росáда] -и, (МДСЦС(Х)), *ж.* Те саме, що **РОЗСА́ДА**.

РОСА́ДКА [росáдка] -и, (МДСЦС(Х)), *ж.* Пестл. до **РОСА́ДА**.

РОСКОСИ́ТИСЯ [роскоси́тис'а] -шуся, -сишся, (СУМБГ Харьк), *док.* Захопитися кісьбою.

РОСЛИ́НА [рослі́на] -и, (в усіх пунктах), *ж.* Сільськогосподарська культура; організм, який живиться неорганічними речовинами повітря й ґрунту, є однією з форм існування живої матерії на Землі і разом з тваринними організмами належить до живої природи.

РОСЛИ́НКА [рослі́нка] -и, (в усіх пунктах), *ж.* *Зменш.-пестл.* до **РОСЛИ́НА**.

РОССА́ДА [рос:а́да] -и, (в усіх пунктах), *ж.* Те саме, що **РОЗСА́ДА**.

РОСТИ́ [рости́] -у, -еш, (в усіх пунктах), *недок.* 1. Виростати; ◇ **ростé в баді́лля** (170, 180) – з'являються стебла (картоплі та ін. с.-г. культур); ◇ **ростé гичка (гич)** (128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 141, 169, 170, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185), **ростé свéклá** (128, 129, 138, 140) – з'являються листя та стебла буряків; ◇ **ростé ко́ринь** (у всіх пунктах), **ростé корневи́ще** (133, 136, 137, 141, 168, 172, 175, 178, 179) – про час інтенсивного розвитку корневища рослини; ◇ **ростé корнеплóд** (141) – досягає плід сільськогосподарської культури, що росте під землею (буряк та ін.); ◇ **ростé плід** (майже в усіх пунктах) – з'являється частина сільськогосподарської рослини, яка розвивається після запліднення із зав'язі квітки і містить у собі насіння; ◇ **ростé буря́к** (133) – утворюється і розвивається плід буряка; ◇ **ростé огіро́к** (128, 129, 141) – утворюється

і розвивається плід огірка; \diamond **ростé шулякóм** (170) – росте в стебло ще не викинувши листя або зовсім не викидаючи його (про формування капусти). 2. Мати поширення в якій-небудь місцевості, зоні, на певних ґрунтах і т. ін. (про рослини).

РОСЬ [рос'] -і, ж. Одноростковий сорт столового буряку, який не потребує проріджування.

РУ'БЕЛЬ [рубéл'], [ру'бел'] -бля, (майже в усіх пунктах), ч. Довга жердина, яку кладуть зверху на віз із сіном, снопами й притягують за кінці вірвовкою так, щоб, придавивши, утримати вантаж.

РУБІН [руб'ін] -а, ч. Ранньостиглий сорт редиски.

РУЛÁ [рулá] -и, (131), ж. Те саме, що **РУ'ЛЬКА**.

РУ'ЛКА [ру'лка] -и, (136, 137, МДСЦС(Х)), ж. Те саме, що **РУ'ЛЬКА**.

РУ'ЛЬКА [ру'лка] -и, (МДСЦС(Х)), ж. Вуха, трубка, у яку вставляють держак лопати, сапи, вил.

РУ'НКА [ру'нка] -и, (майже в усіх пунктах), ж. Те саме, що **РУ'ЛЬКА**.

РУЧАЙКА [ручáйка] -и, (80), ж. Коноплі, зв'язані під час вибирання в сніпок; горстка.

РУ'ЧКА [ру'чка] -и, ж. Одна з двох похилих частин плуга, за яку тримається хлібороб під час орання; чепіга (128, 129, 131, 133, 136, 137, 169).

2. Частина різних сільськогосподарських знарядь (вил, серпа, коси, лопати, граблів та ін.), за яку їх тримають або беруть рукою (в усіх пунктах). 3. *заст.* Пристрій для приведення в рух вантажної машини (майже в усіх пунктах). 4. *с. з.* Смуга покосу на один захват коси (майже в усіх пунктах).

РУ'ШКА [ру'шка] -и, (МДСЦС(Х)), ж. Пристрій для лушення кукурудзи.

РЮ'МКА [р'ю'мка] -и, (МДСЦС(Х)), ж. Трубка, рурка (на сапі, лопаті, граблях).

РЯБИ'Й [р'абій] -а, -е. Сорт кавунів, плоди якого при досяганні покриваються плямами тем-

нішого або світлішого кольору, відтінку, що виділяються на основному фоні; смугастий, полосатий.

РЯДО́К [р'адóк] 1. Рівна борозна з посівами (в усіх пунктах). 2. Сходи сільськогосподарських рослин, що йдуть рівно один за одним; культивовані рослини, які знаходяться на одній горизонтальній чи вертикальній лінії; \diamond **бить рядкú** (171); **вестú рядкú** (169); **писáти рядкú** (130, 133, 168, 185); **продирáть (продерáть) ря'дки** (141); **пропи'сувать рядкú** (135); **проводити рядкú** (майже в усіх пунктах); **робíть рядкú** (138, 140) – улаштовувати рядки для сіяння насіння; \diamond **гнать рядóк** (128, 129) – обробляти посіяне або посаджене рядками (буряки, картоплю, кукурудзу і т. ін.).

Висновки. Завдяки слову ми можемо описати явища довколишньої дійсності, пов'язані з різноманітними аспектами життя людини, народу загалом, його побутом, культурою, а включення лексем певної тематики до словника відкриває перед нами можливість цілісного відбиття засобами мови всього того, що існує в людині і навколо неї. Словники, таким чином, виступають засобом репрезентації явищ культури певного народу, його побуту, життя загалом, а також стають надійним інструментарієм збереження культурної пам'яті етносу, народу, нації. Сільське господарство становить специфічний спосіб організації розвитку людської життєдіяльності, що отримує вираження в продуктах матеріальної праці, які, безсумнівно, теж є ознакою культури, її надбанням.

На цей момент ми підготували версію словника, яка містить сільськогосподарські назви майже на всі літери (це приблизно 190 сторінок, набраних шрифтом Times New Roman, розмір – 14), проте речестрові слова належним чином ще не проілюстровані. Після додавання відповідних контекстів його цілком можна буде опублікувати.

Література

1. Асаула М. Словник дитячого мовлення Центральної Слобожанщини (Харківщини). Харків: ХІФТ, 2011. 212 с.
2. Бабичева Е.Л. Земледельческая лексика Черниговско-Сумского Полесья (Опыт лексико-семантической классификации): монография. Сумы: Изд. Кочубей Н.В., 2011. 240 с.
3. Никончук М.В. Сільськогосподарська лексика Правобережного Полісся. Київ: Наукова думка, 1985. 312 с.
4. Никончук М.В., Никончук О.М. Будівельна лексика Правобережного Полісся в лексико-семантичній системі східнослов'янських мов. Житомир: РВВ облполіграфвидаву, 1990. 396 с.
5. Никончук М. В., Никончук О. М. Транспортна лексика Правобережного Полісся в системі східнослов'янських мов. Київ: Наукова думка, 1990. 291 с.
6. Сагаровський А.А. Матеріали до Діалектного словника Центральної Слобожанщини (Харківщини). Вип. 1. А-Об'ясняється. Харків: ОВВ НМЦ ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2011. 296 с.
7. Сагаровський А.А. Матеріали до Діалектного словника Центральної Слобожанщини (Харківщини). Вип. 2. Оварійка-Ящура'чий. Харків: ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2013. 312 с.
8. Сагаровський А.А. Матеріали до фразеологічного словника Центральної Слобожанщини (Харківщини). Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2015. 228 с.
9. Словарь української мови: в 4 т. [Збір. ред. журн. «Киевская Старина» / упоряд. з додатком власного матеріалу Б.Грінченко]. Т. 1–4. К., 1907–1909.
10. Словник мови творів Г. Квітки-Основ'яненка: у 3 т. / відп. ред. М.А. Жовтобрюх. Т. 1–3. Харків: ХДУ, 1978 – 1979.

References

1. Asaula M. (2011) Slovnyk dytiachoho movlennia Tsentralnoi Slobozhanshchyny (Kharkivshchyny) [Dictionary of children's speech of Central Slobozhanshchyna (Kharkiv region)]. Kharkiv: KHIFT. 212 s. [in Ukrainian].
2. Babicheva E.L. (2011) Zemledelcheskaya leksika Chernigovsko-Sumskogo Polesya (Opyit leksiko-semanticheskoy klassifikatsii). [Agricultural vocabulary of the Chernihiv-Sumy Polesie (Experience of lexical-semantic classification)]. Sumyi: Izd. Kochubey. 240 s. [in Russian].
3. Nykonchuk M.V. (1985) Silskohospodarska leksyka Pravoberezhnoho Polissia [Agricultural vocabulary of the Right Bank Polissya]. Kyiv: Naukova dumka. 312 s. [in Ukrainian].
4. Nykonchuk M.V., Nykonchuk O.M. (1990) Budivelna leksyka Pravoberezhnoho Polissia v leksyko-semantichnii systemi skhidnoslovianskykh mov [Construction vocabulary of the Right Bank Polissya in the lexical-semantic system of East Slavic languages]. Zhytomyr: RVV oblpolihrafvydav. 396 s. [in Ukrainian].
5. Nykonchuk M.V., Nykonchuk O.M. (1990) Transportna leksyka Pravoberezhnoho Polissia v systemi skhidnoslovianskykh mov [Transport vocabulary of the Right Bank Polissya in the system of East Slavic languages]. Kyiv: Naukova dumka. 291 s. [in Ukrainian].
6. Saharovskiyi A.A. (2011) Materialy do Dialektnoho slovnyka Tsentralnoi Slobozhanshchyny (Kharkivshchyny) [Materials for the Dialect Dictionary of Central Slobozhanshchyna (Kharkiv region)]. Kharkiv: OVV NMTS KHU im. V.N. Karazina. Vyp. 1. 296 s. [in Ukrainian].
7. Saharovskiyi A.A. (2013) Materialy do Dialektnoho slovnyka Tsentralnoi Slobozhanshchyny (Kharkivshchyny) [Materials for the Dialect Dictionary of Central Slobozhanshchyna (Kharkiv region)]. Kharkiv: KHU im. V.N. Karazina. Vyp. 2. 312 s. [in Ukrainian].
8. Saharovskiyi A.A. (2015) Materialy do frazeolohichnoho slovnyka Tsentralnoi Slobozhanshchyny (Kharkivshchyny) [Materials for the phraseological dictionary of Central Slobozhanshchyna (Kharkiv region)]. Kharkiv: KHU im. V.N. Karazina. 2015 s. [in Ukrainian].
9. Slovar ukrainskoi movy: v 4 t. Upor. B. Hrinchenko (1907–1909) [Dictionary of the Ukrainian language: in 4 volumes]. Kyiv. [in Ukrainian].
10. Slovnyk movy tvoriv H. Kvitky-Osnovianenka: u 3 t. Upor. M.A. Zhovtobrukh (Eds.) (1978–1979) [Dictionary of the language of G. Kvitka-Osnovyanenko's works: in 3 vols]. Kharkiv: KHDU [in Ukrainian].

PRINCIPLES OF COMPILING THE DICTIONARY OF AGRICULTURAL VOCABULARY OF CENTRAL SLOBOZHANSCHYNA (KHARKIV REGION)

Abstract. Dictionaries are a means of representing the cultural phenomena of a particular people, their way of life, life in general. They are also becoming a reliable tool for preserving the nation's cultural memory. Dictionaries represent the lexical richness of a particular language and preserve the results of cognitive activity of a particular ethnic group. The development and creation of lexicographical works of various types remains one of the most pressing tasks of modern linguistics. Nowadays, lexicography should provide users with a variety of information about the words of a particular language. The Dictionary created by us will contain both purely literary and non-normative (local) elements. Both national and local resources of a certain language are in the process of constant interaction, able to complement and enrich each other. Therefore, in order to reproduce an objective picture of reality, they must be studied in inseparable unity. An extremely important task of modern Ukrainian dialectological science is the study of branch vocabulary, its description within specific historical and ethnographic regions. Agricultural vocabulary is a promising object for scientific linguistic research. It has its own linguistic archaism and dynamics. In addition, agricultural vocabulary reflects one of the primary fragments of the linguistic picture of the world of Ukrainians. Therefore, it can and should be the object of lexicographic processing. The purpose of our article is to highlight the problem of making the «Dictionary of agricultural vocabulary of Central Slobozhanshchyna (Kharkiv Region)», to inform the scientific community about the state of its readiness. In it we also present one of the fragments of our lexicographical work for illustration, namely the dictionary article, with the letter «R». Vocabulary articles are structured as follows: 1) register word, typed in capital letters, with emphasis; 2) simplified phonetic transcription; 3) the corresponding endings of different parts of speech; 4) information on the geographical distribution of the word; 5) grammatical indicators; 6) stylistic marks as needed; 7) interpretation; 8) illustration indicating the source of its fixation. Now, dictionary articles are prepared almost completely. However, the words entered in the register still need to be contextualized.

Keywords: lexicography, dictionary, dictionary article, agricultural vocabulary, Central Slobozhanshchyna (Kharkiv Region).

© Сердега Р., 2021 р.

Руслан Сердега – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, Харків, Україна; ruslan.serdega@ukr.net; <https://orcid.org/0000-0001-7064-4547>

Ruslan Serdeha – Candidate of Philology, Associate Professor of the Ukrainian Language Department, V.N. Karazin Kharkiv National University, Kharkiv Ukraine; ruslan.serdega@ukr.net; <https://orcid.org/0000-0001-7064-4547>

РЭПРЭЗЕНТАЦЫЯ КАМУНІКАТЫЎНЫХ МАДЭЛЕЙ БЕЛАРУСКАГА АЎКТАРЫЯЛЬНАГА НАРАТЫВУ

Навуковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.

Випуск 2(46)

УДК 81'38:811.161.3

DOI:10.24144/2663-6840/2021.2(46).227–233

Старостенко Т. Рэпрэзентацыя камунікацыйных мадэлей беларускага аўктарыяльнага наратыву; колькість бібліографічных джерел – 10; мова білоруська.

Анатацыя. У артыкуле на вялікім фактычным матэрыяле праявілі тэкстаў беларускіх класікаў пачатку, сярэдзіны і канца ХХ ст. праведзены аналіз моўных сродкаў рэпрэзентацыі ўзаемадзеяння розных суб'ектаў мастацкага аўктарыяльнага наратыву. Разгледжаны аўтарскія адступленні як кампазіцыйныя кампаненты тэксту з актуалізацыяй яго дыстаксіі, або парушэння паслядоўнай лінейнасці маўлення. Вызначаны семантычныя сувязі, якія кантамінуюць аўтарскі і персанажны пункты гледжання праз супастаўленне і супрацьпастаўленне. Паказана асаблівасць утварэння інварыянтных мадэлей камунікацыі паміж наратарам і чытачом, аўтарам і чытачом на аснове граматычных сродкаў (дэйктыкаў, дзеясловаў загоднага ладу і сумеснага дзеяння) і прыналежнасць інварыянтных мадэлей да знешняй дыялагізацыі. Прааналізавана дынаміка камунікацыйнай прасторы праявілінага дыскурсу ХХ ст. на аснове ідыястыліяў пісьменнікаў.

Актуальнасць даследавання заключаецца ў вылучэнні і разглядзе спецыфікі стварэння камунікацыйнасці не толькі паміж аўтарам і наратарам, а і паміж аўтарам і персанажам, наратарам і чытачом, аўтарам і чытачом, што дазваляе асэнсаваць разнастайнасць дынамікі камунікацыйнай прасторы мастацкага дыскурсу.

Мэтай артыкула з'яўляецца пашырэнне камунікацыйнай прасторы мастацкага аўктарыяльнага наратыву на ўзроўні разгляду моўнай рэпрэзентацыі не толькі мадэлі «аўтар – наратар», а і мадэлей «аўтар – персанаж», «наратар – чытач», «аўтар – чытач» у творах вядомых беларускіх пісьменнікаў. З пастаўленай мэты вынікаюць наступныя задачы: размежаваць тэкставыя сегменты рознаўзроўневых маўленчых інстанцый праявілінага твора; прааналізаваць моўную рэпрэзентацыю ўзаемадзеяння суб'ектаў мастацкага дыскурсу; выявіць спецыфіку ідыястыліяў пісьменнікаў на аснове імпліцытнай дыялагізацыі і яе моўнага выражэння.

На аснове праведзенага даследавання выяўлена адметнасць стварэння і рэалізацыі камунікацыйнасці ў аўктарыяльным наратыве розных часавых перыядаў ХХ ст., вызначана падабенства і адрозненне ў моўнай арганізацыі і ўзаемадзеяння тэкставых суб'ектаў у залежнасці ад спецыфікі ідыястыліяў пісьменнікаў.

Ключавыя словы: аўтар, наратар, персанаж, чытач, аўктарыяльны дыкурс, камунікацыйная мадэль.

Пастаноўка праблемы. На сучасным этапе развіцця камунікацыйнай стылістыкі праявілінага мастацкага тэксту неабходна звяртаць увагу на асаблівасці стварэння імпліцытнай дыялагізацыі аўктарыяльнага апаведу і яе моўнай эксплікацыі. Застаецца недаследаваным лінгвістычны аспект ўзаемаадносін паміж суб'ектамі аўктарыяльнага беларускага праявілінага дыскурсу. Патрабуе асэнсавання вылучэнне і аналіз камунікацыйных мадэлей (КМ) «аўтар – персанаж», «аўтар – наратар», а таксама інварыянтных «наратар – чытач», «аўтар – чытач».

Аналіз даследаванняў. Яшчэ на пачатку ХХ ст. даследчыкам стылістыкі В.У. Вінаградавым было ўстаноўлена, што ва ўнутрытэкставай маналагічнай прасторы праявілінага дыскурсу ў складаным дыялагічным узаемадзеянні знаходзяцца звязаныя з вобразам аўтара сэнсавыя інстанцыі моўцы, апавядальніка, персанажа. Унутраная дыялагізацыя як аблігатарная прымета мастацкага дыскурсу, асабліва калі мець на ўвазе маналагічную форму маўлення з экзегетычным апавядальнікам (або аўктарыяльны тып апаведу, звязаны з нараталагічнай структурай), у камунікацыйнай стылістыцы разглядаецца пераважна на ўзроўні камунікацыі паміж недыегетычным наратарам і персанажам і знаходзіць пэўнае тэрміналагічнае найменне: *тэкставыя інтэрферэнцыя* [Шмід 2008, с. 191], *маўленчая інтэрферэнцыя* [Бахтін 1998, с. 431], *поліфанізм*

[Плеханова 2003, с. 129], *дыялагічнасць* [Падучева 1996, с. 336].

У артыкуле ставіцца мэтай пашырэння камунікацыйнай магчымасці аўктарыяльнага наратыву на ўзроўні вылучэння і моўнай рэпрэзентацыі не толькі КМ «аўтар – наратар», а і КМ «аўтар – персанаж», «наратар – чытач», «аўтар – чытач» у творах вядомых беларускіх пісьменнікаў Кузьмы Чорнага, М. Гарэцкага, М. Зарэцкага, А. Васілевіч, В. Адамчыка, І. Шамякіна, Г. Далідовіча.

Для дасягнення пастаўленай мэты выкарыстаны семантыка-стылістычны і супастаўляльны-стылістычны метады даследавання.

Разгляд асноўнага матэрыялу. Пры характарыстыцы КМ «аўтар – персанаж» варта адрозніваць аўтарскі сегмент ад наратарскага. Так, тэкстава постпазіцыйны наратар КМ «наратар – персанаж» сэнсава звязаны з персанажам і свае вывады робіць на аснове папярэдняга фокусу героя. Аўтарскія адступленні не маюць цеснай сэнсавай і стылістычнай сувязі з пунктам гледжання «іншага». Іх дыстаксічны характар садзейнічае парушэнню паслядоўнай лінейнасці і ўзнікненню рэтардацыі. На думку В.А. Сысоева, «аўтарскае адступленне можна лічыць невялікім тэкстам» [Сысоев 2008, с. 3], пры гэтым даследчык прызнае, што яно ўключае вобразы-«медыятары» разумення канцэптуальнай сістэмы твора і таму мае цесную ўзаемасувязь з цэлым тэкстам [Сысоев 2008, с. 5].

Неабходна звярнуць увагу і на граматычны аспект аўтарскага адступлення: увод сентэнцыі ў наратыў суправаджаецца звычайна пераходам з прошлага часу ў цяперашні час сентэнцыі. Такі час набывае характар гнамічнага, уласцівага агульным сцвярджэнням, або, як яго называе І.А. Мяльчук, «ахранічнага са значэннем ‘заўсёды’, ‘у агульным выпадку’, ‘незалежна ад канкрэтнага моманту’» [Мяльчук 1998, с. 66]. Мяркуем, што аўтарская сентэнцыя мае дастаткова незалежны характар ад сюжэта твора, тады як наратар больш цесна звязаны з развіццём падзей і ўдзелам у іх іншых суб’ектаў апаведу.

Рэалізацыя КМ «аўтар – персанаж» адбываецца праз супастаўленне і супрацьпастаўленне на ўзроўні суб’ектывацыі аўтарыяльнага апаведу ў бок светаадчування героя і сентэнцыі аўтарскага адступлення з экспрэсіяй лагічнага паглыблення, што апелюе да інтэлектуальнай сферы чытача, або эмацыянальнай з накіраванасцю на актывізацыю пачуццяў адрасата. Аўтарскія адступленні як кампазіцыйныя кампаненты тэксту актуалізуюць яго дыстаксію, або парушэнне паслядоўнай лінейнасці маўлення, і садзейнічаюць запаволенню дзеяння. Такое запаволенне, тым не менш, звязана з наратарскім аповедам семантычнымі сувязямі, якія кантамінуюць аўтарскі і персанажны пункты гледжання праз супастаўленне і супрацьпастаўленне.

Гэтыя два эфекты прысутнічаюць у праяўным дыскурсе М. Гарэцкага, супастаўленне – у М. Зарэцкага і Кузьмы Чорнага. Супастаўленасць суб’ектных планаў збліжае пункты гледжання персанажа і аўтара, пры гэтым экспрэсіўнасць аўтарскага адступлення заключаецца ў рацыянальным паглыбленні сюжэта і вербалізуецца праз розны аб’ём сінтаксічнай структуры – мінімальнай у Кузьмы Чорнага (ад аднаго ці двух сказаў) або прэдыкатывай часткі канструкцыі няўласна-простай мовы, што ўяўляе найбольш шчыльную логіка-граматычную кантамінацыю праяўных суб’ектаў: *...цяпер ён як бы прыгнуўся перад жалезнаю хадою падзей: усё робіцца само па сабе, незалежна ад яго, і яму толькі астаецца чакаць – можа, і міне яго страшная навала; ну, або старацца быць далей ад усяго і бліжэй да самога сябе; сам сабе чалавек не вораг!* (Кузьма Чорны. «Сямнаццаць год»). Лагічнасць аўтарскай сентэнцыі вербалізуецца ў стылістычна нейтральных камунікатыўных структурах сказаў з цяперашнім пастаянным як прэзенсу каментарыя.

Эфект супрацьпастаўлення персанажнага і аўтарскага пунктаў гледжання, выяўлены ў М. Гарэцкага, актуалізуе сэнсавую апазіцыю на аснове лексіка-стылістычнага падабенства. Эксплікацыя аўтарскай пазіцыі, якая кантрастуе з персанажнай, уводзіцца супраціўным злучнікам *але* (аднак) у кантэкст лагічнай аргументацыі складаназалежнага сказа: *Усцешаны варочаўся назад галоўны кухар: князь быў да яго дужа ласкавы, пагаманіў з ім і нават даў пацалаваць сабе ў руку. Але колькі ўжо выпадкаў было ў гісторыі, што з самае вяршыні чалавек раптоўна звальваўся ў самае бяздонне плачу і адчаю* (М. Гарэцкі. «Смачны заяц»).

Экспрэсіўнасць аўтарскай суб’ектнай перспектывы ў КМ «аўтар – наратар» мае рацыянальны аспект у Кузьмы Чорнага і эмацыянальны – у М. Гарэцкага і М. Зарэцкага. Для рэалізацыі гэтай мадэлі Кузьма Чорны выкарыстоўвае ўключанасць у наратарскі аповед аўтарскага адступлення на ўзроўні некалькіх прэдыкатывых частак («Буланы»), аднаго сказа («Сямнаццаць год»), складанага сінтаксічнага цэлага («Вялікае сэрца», «Заўтрашні дзень»). Суб’ектыўна-ацэначная мадальнасць аўтарскага эстэтычнага адлюстравання вербалізуецца ў іменных прэдыкатах: *жыццё – бязмернае і неабдымнае; сэнс яго – у радасці* («Буланы»), *час – найлепшы доктар чалавеку* («Вялікае сэрца»), *бура – хаос, патрэбны для аднаўлення гармоніі* («Парфір Кіяцкі»), паралелізме сінтаксічных канструкцый з анафарыстычным паўторам дзеяслова існавання з семантыкай футуральнасці: *Будзе, як і раней, пахнуць у лагчынах травой, будуць у сонечныя дні вятры гнаць пыл на дарогах, будуць хмары паліваць зямлю дажджом, а пасля глядзець на макрату ды смяіцца сонцу. Будзе ўзнімацца ў свеце ў істотах радасць, будзе ападаць да смутку, зноў пасля ўзнімацца...* («Буланы»), што дазваляе супаставіць успрыманне розных аб’ектаў рэчаіснасці ў агульным паняцці кантраснага свету, прэдыкатыве *трэба* ў спалучэнні з інфінітывам як актуалізатары значэння неабходнасці: *Трэба ведаць, што без веры ў чалавека не можа трымацца не толькі сям’я або сяброўства двух, але і цэлая дзяржава* («Заўтрашні дзень»). Прамы парадок слоў аўтарскіх адступленняў Кузьмы Чорнага нясе на сабе адбітак справядлівай ацэнкі адлюстраваных фактаў, іх адэкватнага ўспрымання і аналізу. Эмацыянальны аспект экспрэсіўнасці аўтарскага «я» КМ «аўтар – наратар» дыскурсаў М. Гарэцкага і М. Зарэцкага паглыбляе суб’ектную наратарскую перспектыву, узабагачаючы яе дадатковымі эмацыянальна-экспрэсіўнымі нюансамі.

Адрозненне вербалізацыі мадэлі «аўтар – наратар» М. Гарэцкага і М. Зарэцкага ў тым, што першы дапаўняе яе прагматыка-камунікатыўнай накіраванасцю да чытача, у выніку чаго ўзнікае інварыянт «наратар – чытач», а М. Зарэцкі ўносіць выразныя лінгвістычныя сігналы, пераважна стылістычнага характару, аўтарскіх адносін у апавядальны маналог. Разгледзім гэта на канкрэтных прыкладах.

У апавяданні «Мар’я» М. Зарэцкага дыктум наратара стылістычна нейтральнай безасабовай канструкцыі *пачынала днець...* са шматкроп’ем імплікуе пераход да аўтарскага фрагмента з тэматычнай лініяй (ТЛ) «Восень», прадстаўленай дзвюма ядзернымі структурамі з адносінамі перасячэння. Першая – клічны сказ *І хто можа забараніць шчыра і моцна любіць цябе, жоўта-тужлівая, сумная восень!* – знаходзіць паглыбленне-аргументацыю ў кантэкстным акружэнні праз сінанімізацыю словазлучэнняў з архісэмай ‘прырода’: *жоўта-тужлівая, сумная восень; пара адцвітаня; смутнае, ціхае хараство; кволая, празрыстая пазалота; глыбока-тужлівыя шчырыя подыхі; жоўты плач адцвітаня; панура-сумнае аблічча.*

Другая ядзерная структура – *І хто можа забараніць любіць цябе, чароўна-смутная восень чалавечка жыцця!* – уключае аксюмаранны эпітэт, сутнасць якога раскрываецца кантраснымі вобразамі сімвалічнай восені ў пыгальна-рытарычных сказах з экспрэсіяй сцвярджэння: *Хіба мала хараства ў гэтым адцвітанні душы, у гэтым сумна-пакорным развітанні з уцехамі, забавамі маладосці? Хіба не прыгожы гэтыя астатнія абуджэнні наволі за сынаючага сэрца, гэтыя астатнія гуліва-радасныя выбухі заміраючага жыцця, гэтыя астатнія запозненія асенія кветкі?*, якія актуалізуюць архісему ‘чалавек’. Складваецца паралелізм знешняга і ўнутранага планаў, прыроднага і чалавечкага, з працягам у апаюдальных сказах наратарскага светапогляду. Маркёрамі эмацыянальнасці аўтарскага адступлення выступаюць клічна-пытальная рытарычная структура, назоўныя тэмы, развітыя звароткі, эпітэты, параўнанні, метафары. Іх канвергенцыя эксплікуе суб’ектыўна-ацэначную аўтарскую мадальнасць.

Інварыянт «наратар – чытач» КМ «аўтар – наратар» рэалізуецца ў аповесці М. Гарэцкага «Ціхая плынь». Эмацыянальны фрагмент аўтарскага адступлення з ядром *Мы ўсе ў гады працнавання нашага розуму – рэфарматары нягоднага старога, будаўнікі лепшай спецыяльнасці, славуць настаянікі ці добрыя разбойнікі, але часта-часта жыццё нічогусенькі не пакідае нам і робіць жаласнымі старцамі без пары*, якое эксплікуе філасофскі роздум над сутнасцю рэалізацыі чалавека ў жыцці і ў аснове мае супрацьпастаўленне прэдыкатыўных частак з актыўным суб’ектам *мы* і яго пасіўным варыянтам, пераключае ўвагу на далейшую ТЛ наратара.

Неабходна звярнуць увагу на той факт, што дэйктык *мы* па сваёй сутнасці адрозніваецца ў публіцыстычным і мастацкім дыскурсе. Так, даследчык мастацкай публіцыстыцы Уладзіміра Караткевіча П.П. Жаўняровіч уключае у суб’ект публіцыстычнага дыскурсу *мы* аўтара і аб’екта яго даследавання пры ўмове іх асабістага знаёмства, аўтара і некалькі асоб, якія разам выконваюць пэўныя дзеянні, аўтара ў складзе групы асоб (так званы «інклюдзіўны суб’ект»), аўтара як частку няпэўна-абагульненай групы людзей [Жаўняровіч 2011, с. 55–57]. У публіцыстыцы дэйктык *мы* выражае, у першую чаргу, асобу самога стваральніка тэксту (публіцыста) і яго рэальнае акружэнне – спадарожнікаў, сяброў, аднадумцаў і інш. У мастацкай літаратуры *мы* аўтарскага адступлення, якое па-філасофску ацэньвае рэчаіснасць, дазваляе зрабіць жыццёвыя высновы блізкімі і зразумелымі рэцыпіенту, ён разам з аўтарам перажывае падзеі і факты, ацэньвае іх, таму твор становіцца неад’емным цэлым унутранага свету чытача. На наш погляд, адрозненне паміж аўтарскім адступленнем і наратарскім сегментам у тым, што аўтар больш адасоблены ад сюжэта ў сваёй сентэнцыі, тады як наратар цесна звязаны з падзейным развіццём твора.

Суб’ектны план апаюдальніка выразна працягваецца ў мантажным кампазіцыйным прыёме, сутнасць якога заключаецца ў тым, што праз позірк назіральніка аб’ект можа то набліжацца, то адда-

ляцца, выглядаць у агульным або ў буйным плане. Мантажнае пісьмо аповесці М. Гарэцкага «Ціхая плынь» адлюстроўвае змену планаў: ад агульнага (вёска), да сярэдняга (бедная хацінка) і буйнога (няшчаснае дзіця), пры гэтым уключае зварот да чытача. Форма такога звароту эксплікуецца праз дэйктык-адрасант *вы* (*Ці траплялася вам бываць на вёсцы...*), маркіраваныя публіцыстычным стылем дзеясловы загаднага ладу (*... не грэбуйце, не бойцеся запэкаць рукі і ўпыхніце лахманы... Зірніце на пол*) і сумеснага дзеяння (*Але паглядзім*). Прыведзеныя актуалізатары адрасата-чытача сведчаць пра знешнюю дыялагізацыю інварыянтнай мадэлі, камунікатыўная сутнасць якой характэрна найперш для публіцыстыкі.

Дыстаксія праявілася тэксту на ўзроўні аўтарскіх адступленняў з экспрэсіяй як лагічнага, так і эмацыянальнага паглыблення нарацыі заўважана ў КМ «аўтар – персанаж» А. Васілевіч на ўзроўні як сказа, так і макрапрапазіцыі, якую мы звязваем з узроўнем звышфразовага адзінства. Персанаж і аўтар пры гэтым знаходзяцца ў адносінах супастаўлення. Збліжэнне суб’ектных перспектыв стварае дыялагізацыю разумення праз кантэкст аднаго сказа лагічнай аўтарскай сентэнцыі як працягу персанажнага фокусу: *Засталася адна са сваёй радасцю, якую не хацела паказваць усім. Вялікая радасць, як і вялікае гора, любіць часам застацца сам-насам* («Шляхі-дарогі»). Такі працяг у А. Васілевіч рэпрэзентуецца і экспрэсіяй эмацыянальнага аўтарскага адступлення – рытарычнага пытання: *Яны слухалі яе, і кожны думаў, як ні прыйдзеца яму цяжка, а перамагчы гэту цяжкасць трэба. Перамагчы і выйсці пераможцам. Што можа быць больш шчырым, светлым і смелым, чым мары моладзі?* («Шляхі-дарогі»). Прэзент камментарыя цяперашняга пастаяннага аўтарскай пазіцыі «выводзіць апавед за межы часовай плоскасці, у якой рэалізуецца падзеі» [Кожевникова 1977, с. 10].

Лагічная аўтарская сентэнцыя ў А. Васілевіч вербалізуецца і на ўзроўні макрапрапазіцыі, супастаўляючыся з персанажнай сферай. Імперфект Міхала аб’ядноўваецца з прэзенсамаўтара семай ‘шчасце’. Пункт гледжання Міхала *Па сутнасці, нічога пэўнага не абяцаючы Міхалу, пачуццё гэта ўзнімала яго, прыдавала яму больш сілы і бадзёрасці, маладзіла з сінтаксічным суб’ектам-увагаабленнем актыўнага ўплыву на духоўную сферу працягваецца ў аўтарскай макрапрапазіцыі з аксюмараным варыянтам тэмы «Шчаслівая хвароба»: *Вельмі складаная рэч – каханне. І як ні дзіўна, ні адзін чалавек на свеце яшчэ не растлумачыў як след, што ж гэта за шчаслівая такая хвароба, якая лечыць, паднімае на ногі слабых, улівае бадзёрасць і энергію пасіўным, робіць добрымі злыхных. Праўда, часам бывае і наадварот: добрых і ціхіх людзей даводзіць яно да шаленства* («Шляхі-дарогі»). Вобраз кахання разгортваецца дынамічна ў шчыльнасці дзеяслоўных прэдыкатаў прамога парадку слоў як персанажнага, так і аўтарскага сегмента.*

Для дыскурсу А. Васілевіч характэрна экспрэсія аўтарскага адступлення з рацыянальным

(сентэнцыйным) і эмацыянальным (асабістымі адносінамі да прэсупазіцыі) бакамі КМ «аўтар – наратар». Дзякуючы аўтарскаму сегменту з рэтардацыйным уплывам на тэкст запавольваецца дынаміка лінейнага разгортвання зместу, што дазваляе абгрунтаваць пэўную сітуацыю. Размешчаныя дыстантна, адступленні аўтара ў прэпазіцыі ці постпазіцыі да наратарскага аповеду садзейнічаюць філасофскаму паглыбленню твора, новай ацэнцы падзей і фактаў. Семантычная сувязь, якая кантамінуе аўтарскі і наратарскі пункты гледжання, у А. Васілевіч мае характар супастаўлення. Аўтарскі сегмент-сентэнцыя з філасофскім абагульненнем эксплікуецца постпазіцыйна ў адносінах да фокусу апавядальніка праз структуру аднаго сказа і рэалізуе суб’ектыўна-ацэначную мадальнасць у іменным прэдыкаце: *Шчасце крылатае: і само ляціць, і людзей нясе на крылах («Шляхі-дарогі»)*, у развітым прыдатку: *Каханне – гэта нуэлівая птушка – не любіць, калі за ім нагледаюць чужыя няпрошаныя вочы («Шляхі-дарогі»)*, у кампаратыўнай канструкцыі: *Нарэшце, для кожнай маці даражэй за ўсё на свеце – гэта яе дзеці («Прагасевіч»)*.

У прозе А. Васілевіч аўтарскае адступленне можа вербалізавацца прэпазіцыйна да наратарскага дыскурсу ў фрагменце з дзвюма макрапрапазіцыямі. Яго агульная тэма з сімвалічным асэнсаваннем «Восень» раскрываецца ў мікратэмах «Восень прыроды» і «Восень чалавека» («Шляхі-дарогі»). Ядро 1-й макрапрапазіцыі – складаны бяззлучнікавы сказ *Ёсць такі між восенню і летам пераходны дзень: выйдзеш на двор і раптам упершыню не ўбачыш – адчуеш: набліжаецца восень* – эксплікуе рэфэрэнтную сітуацыю змен у прыродзе, якая звязана са зменамі ў жыцці чалавека, што зместава працягвае ядзерная структура 2-й макрапрапазіцыі – складаназалежны сказ канстатацыі: *І вось у адзін такі, як і ўсе іншыя, дзень чалавек убачыць у лютэрку, што скроні яго пасрэбрыў іней сівізны*. Знаходзячыся ў адносінах перасячэння, ядзерныя структуры, звязаныя агульнай семай ‘сталасць’, садзейнічаюць стварэнню інтэграванай мадэлі свету, дзе прыродны і чалавечы пачаткі ўзаемаабумоўлены. Псіхалагізацыя пейзажа дасягаецца вобразнымі азначэннямі *вясёлая* (вясна), *панурая, сумотная* (восень), што дазваляе аўтару адлюстраваць у прыродным свеце суб’ектыўнасць чалавечых адчуванняў.

У 1-й макрапрапазіцыі мэтазгодна, на наш погляд, вылучыць інварыянт «аўтар – чытач», паколькі рэлевантная КМ «аўтар – наратар» набывае ў аўтарскім сегменце прагматыка-камунікатыўную накіраванасць да чытача, у выніку чаго стыль аўтарскага адступлення выразна карэлюецца з публіцыстычным. Канектарны рад адрасата-чытача, сфарміраваны займеннікамі *твой, цябе*, падмацоўваецца дзеяслоўнымі формамі 2-й асобы *выйдзеш, не ўбачыш, адчуеш, паглядзіш, прыгледзіш* з кантэкстуальнай семантыкай цяперашняга пастанянага. Гэта дазваляе наблізіць аўтарскую сентэнцыю да чытача ў эмацыянальным плане праз актуалізацыю эфекту суперажывання. Прэдыкатыўны часткі *выйдзеш на двор і раптам упершыню не ўбачыш*

– *адчуеш; Але паглядзіш зноў вакол, бліжэй да ўсяго прыгледзішся* як абагульнена-асабовыя сказы набываюць суб’ектыўнае абагульненне, паколькі дзеянне накіроўваецца да любога адрасата (кожнага), аб’яднанага з аўтарам агульнымі адчуваннямі, перажываннямі. «Значэнне абагульнена-асабовых сказаў абумоўлівае іх важную ролю ў мадэляванні дыялога “аўтар – адрасат”» [Кувшиннікова 2014, с. 68], таму такія канструкцыі нясуць камунікатыўную нагрузку і адпаведна фарміруюць «генератыўны маўленчы рэгістр» (тэрмін Г. А. Золатавай [Золотова 2002, с. 16]) з абагульненым характарам меркавання і выхадам за межы тэкставага часу. Эксплікацыі тыповых, паўторных дзеянняў садзейнічаюць дзеясловы футуральнай семантыкі закончанага трывання, ужытыя ў камунікатыўна арыентаваных частках.

У празаічным дыскурсе канца ХХ ст. выяўляецца тэндэнцыя да скарачэння аўтарскіх адступленняў, што не было характэрна для папярэдніх часавых перыядаў (мастацкія дыскурсы пачатку і сярэдзіны ХХ ст. рэалізавалі аўтарскія сентэнцыі на ўзроўні як некалькіх сказаў, так і больш буйных структурных тэкставых адзінак – празаічных строф і фрагментаў). У творах В. Адамчыка, І. Шамякіна, Г. Далідовіча аўтарскія адступленні з экспрэсіяй лагічнага паглыблення нарацыі рэпрэзентуюцца на ўзроўні аднаго або двух сказаў і ўтвараюць з персанажным сегментам адносіны супастаўлення (Г. Далідовіч), супрацьпастаўлення (І. Шамякін), супастаўлення і супрацьпастаўлення (В. Адамчык).

Падабенства супрацьпастаўленых суб’ектных пунктаў гледжання ў І. Шамякіна і В. Адамчыка ў тым, што аўтарскі сегмент уводзіцца супраціўным злучнікам *але*, які можна разглядаць у якасці сэнсаўтваральнай тэкставай адзінкі і маркёра выразнага пераключэння персанажнага пункту гледжання на аўтарскі: *Тыя жаніхі былі так сабе, а гэты, чарцяка, занадта ж сімпатычны і прыкметны: такога дзяўчо магло па-сапраўднаму пакахаць. Але ж хіба сутнасць чалавека ў спартыўнай постаці і прыгожых валасах?* (І. Шамякін. «Крывінка»); *Якая ж, зрэшты, ішчаслівая маладосць у сваім памкненні і парыве да патаемнае і зваблівае будучыні. Але як негадана і па-іншаму складаецца жыццё* (В. Адамчык. «Развітальная аповесць»). Прычым такое пераключэнне дазваляе аўтару нагадаць пра сваю мастацкую прысутнасць, якая можа ацэньваць падзеі з іншага боку, аб’ектыўнага, што з’яўляецца формай выражэння актыўнай аўтарскай пазіцыі.

Супастаўляючыся, персанажны і аўтарскі фокусы ў В. Адамчыка і Г. Далідовіча падобныя ў аўтарскім адступленні з дзеяслоўнымі формамі 2-й асобы як маркёрамі імпліцытнага наладжвання кантакту з адрасатам-чытачом і такім чынам выхадам на знешні, пазатэкставы дыялог: *Хочаш таго ці не хочаш, неж заўсёды спачатку вельмі няўлоўна, а пасля больш выразна, трывожна адчуваеш усё новае, верыш, што яно будзе прыемнае, прынясе вялікую радасць* (Г. Далідовіч. «Юля»). Аўтарская сентэнцыя В. Адамчыка набывае больш выразную ў параўнанні з аўтарскай сентэнцыяй Г. Далідовіча накіраванасць

да адресата, што експлікуецца не толькі ўжо адзначанымі дзеяслоўнымі формамі, але і дэйктыкам *ты*. Гэта садзейнічае актуалізацыі інварыянтнай мадэлі «аўтар – чытач»: *Чым ты болей жывеш, тым болей чужых жыццяў і лёсаў укладваецца ў тваё жыццё, і яно робіцца нібы не тваім, расплываючыся і растаючы ў глыбокай далечыні гадоў, у бачаным і перажытым* (В. Адамчык. «Развітальная аповесць»). Аўтарскае адступленне В. Адамчыка з відавочным камунікатыўным імкненнем уключае і дэйктык *мы* як рэпрэзентант інтымізацыі з адресатам: *Іншы раз мы доўга і ўпарта ідзём да свае мэты, але, убачыўшы яе зблізку, нечакана адступаемся назад. Які ж, зрэшты, зменлівы і бязвольны ў сваіх памкненнях чалавек* («Развітальная аповесць»). У адрозненне ад аўтарскіх адступленняў І. Шамякіна і Г. Далідовіча, дзе аўтар выражае ўпэўненую пазіцыю, сентэнцыя ў В. Адамчыка можа ўключаць мадальнае слова праблематычнай верагоднасці, што сведчыць пра няспешнасць і ўдумлівасць: *У маладосці чалавек да неразважнасці і адчаю болей рашучы, таму, пэўна, маладому лягчэй паміраць: з гадамі ён ашчадна даражыць гэтым сваім і не сваім жыццём* («Развітальная аповесць»).

Такая ж адметнасць аўтарскага адступлення В. Адамчыка характэрна і для КМ «аўтар – наратар». Варта адзначыць, што менавіта ў гэтага празаіка выяўляецца найбольшая ў параўнанні з І. Шамякіным і Г. Далідовічам разнастайнасць дзвюх КМ. Экспрэсія аўтарскага адступлення лагічнага і эмацыянальнага тыпу характэрна для І. Шамякіна і В. Адамчыка, рацыянальнага (сентэнцыйнага) – для Г. Далідовіча. Паміж наратарскім сегментам і аўтарскім (які размешчаны постпазіцыйна на ўзроўні аднаго-двух сказаў) вербалізуюцца адносіны супастаўлення (ва ўсіх траіх празаікаў) і супрацьпастаўлення (у В. Адамчыка). Стрыманы ў аўтарскай сентэнцыі, Г. Далідовіч адрозніваецца ад звычайнага праяўляць эмацыянальныя адносіны да пазіцыі наратара І. Шамякіна і асабліва – ад экспрэсіўнага В. Адамчыка. У апошняга аўтарская экспрэсія эмацыянальнага тыпу з адносінамі супрацьпастаўлення эксплікуецца на ўзроўні прэдыкатыўнай часткі наратарскага сказа з маркёрам пераключэння суб'ектнага плана – супраціўным злучнікам *але* і асобнага нячленнага сказа з семантыкай катэгарычнай упэўненасці: *...Гэнрык Самец уцякаў ад свае адзіноты і адчужанасці, ад страху перад чужымі могілкамі і гнятлівага адчування свае блізкае смерці, але хіба можна ад усяго наканаванага ўцячы? Не!* («Развітальная аповесць»).

Рацыянальнасць аўтарскага адступлення, супастаўляючыся ў сэнсавых адносінах з наратарам, набывае ў «Развітальнай аповесці» В. Адамчыка прагматыка-камунікатыўную накіраванасць да чытача і набліжаецца да публіцыстыкі. Уздзеянне на знешняга адресата адбываецца праз дэйктык *мы* і мадальнае слова праблематычнай верагоднасці *мусіць* з семантыкай няпэўнасці ўласнага меркавання, што садзейнічае эффекту сутворчасці: чытач далажаецца да сцвярджэння ў пошуку ісціны: *Мусіць, праўда, што нас падцікоўвае і вартуе смерць там,*

дзе мы яе найменш чакаем. Аўтарская сентэнцыя набывае ў В. Адамчыка і мадальнае значэнне катэгарычнай верагоднасці: *Сапраўды, за смерцю нас чакае смерць*. Уласцівыя аўтарскім адступленням як упэўненасць, так і няўпэўненасць сведчаць пра набліжанасць аўтара да чытача, лабільнасць эмацыянальнага стану і дынаміку разгортвання пункту гледжання на свет.

Аўтарская сентэнцыя І. Шамякіна, пазбаўленая, у адрозненне ад В. Адамчыка, мадальных слоў, разгортваецца ў лагічным плане і наладжвае знешнюю дыялагізацыю з чытачом праз займеннік і дзеяслоўныя формы 2-й асобы: *А бессмяротнасці ўсім хочацца: разумеючы, што фізічнай не бывае, мімаволі думаеш аб душы – каб хоць у снах яна наведвала блізкіх і прымушала іх не забывацца на цябе, пакутніка* («Крывінка»). Такая ж пераканаўчая аўтарская сентэнцыя і Г. Далідовіча, якая, працягваючы наратарскі сегмент у супастаўляльных адносінах, уносіць дадатковую сему рэальнасці.

На аснове прааналізаванага матэрыялу можна зрабіць наступныя **вывады**. Дыялог КМ «аўтар – персанаж» звязаны з актуалізацыяй пункту гледжання героя і сентэнцыі аўтарскага адступлення, якія маюць характар супастаўлення і супрацьпастаўлення ў дыскурсе М. Гарэцкага, супастаўлення – у М. Зарэцкага і Кузьмы Чорнага. Аўтарскія адступленні рэалізуюцца праз мінімальны аб'ём сінтаксічнай структуры (ад аднаго да двух сказаў) у Кузьмы Чорнага да фрагментаў у М. Гарэцкага і М. Зарэцкага. Аўтарская суб'ектная перспектыва КМ «аўтар – наратар» мае рацыянальны аспект у Кузьмы Чорнага і эмацыянальны – у М. Гарэцкага і М. Зарэцкага. Рацыянальнасць аўтарскага ўспрымання Кузьмы Чорнага эксплікуецца праз прамы парадак слоў, паралелізм сінтаксічных канструкцый. Суб'ектная наратарская перспектыва М. Зарэцкага ўзбагачаецца эмацыянальна-экспрэсіўнымі канатацыямі прысутнасці аўтара ў пытална-рытарычных сказах, кантраснасці вобразаў, назоўных тэмы, развітых зваротках. Для М. Гарэцкага характэрны інварыянт мадэлі «наратар – чытач» з прагматыка-камунікатыўнай накіраванасцю праз маркіраваныя публіцыстычным стылем дэйктык *вы*, дзеясловы загаднага ладу і сумеснасці дзеяння. Рэалізацыя КМ «аўтар – персанаж» заўважана толькі ў дыскурсе А. Васілевіч. Персанаж і аўтар знаходзяцца ў адносінах супастаўлення, пры гэтым аўтарская сентэнцыя цяперашняга пастаяннага структурна арганізуюцца як сказ і макрапрапазіцыя. У КМ «аўтар – наратар», характэрнай таксама для прозы А. Васілевіч, выяўляюцца адносіны супастаўлення паміж аўтарскім і наратарскім пунктамі гледжання. Постпазіцыйная аўтарская сентэнцыя-сказ рэпрэзентуецца ў іменным прэдыкаце, развітым прыдатку, кампаратыўнай канструкцыі. Прэпазіцыйнае аўтарскае адступленне мае структуру фрагмента з інварыянтам «аўтар – чытач». У празаічным дыскурсе канца ХХ ст. назіраецца рэдукцыя аўтарскіх адступленняў КМ «аўтар – персанаж» да аднаго-двух сказаў. Экспрэсія лагічнага паглыблення

аўтарскай сентэнцыі выяўляе з персанажным сегментам адносіны супастаўлення (Г. Далідовіч), супрацьпастаўлення (І. Шамякін), супастаўлення і супрацьпастаўлення (В. Адамчык). У.Г. Далідовіча і В. Адамчыка аўтарскае адступленне ўключае маркёры пераходу на знешні дыялог (з чытачом) – дзеясловы 2-й асобы, у В. Адамчыка – яшчэ і дзейкі ты, мы. Рэдукаваныя аўтарскія адступленні

вызначаюць і спецыфіку КМ «аўтар – нараатар», у якой найбольшую экспрэсію мае аўтарская сентэнцыя В. Адамчыка з прагматыка-камунікатыўнай накіраванасцю да чытача. Аўтарская сентэнцыя І. Шамякіна наладжвае сутворчасць з чытачом праз займеннікі і дзеяслоўныя формы 2-й асобы. Стрыманы ў рацыянальным аўтарскім адступленні, Г. Далідовіч уносіць у яго сему няспешнасці.

Літаратура

1. Бахтин М.М. Тетралогия. Москва: Лабиринт, 1998. 608 с.
2. Жаўняровіч П.П. Публіцыстычны дыскурс Уладзіміра Караткевіча. Мінск: РІВШ, 2011. 244 с.
3. Золотова Г.А. Категории времени и вида с точки зрения текста. *Вопросы языкознания*. 2002. № 3. С. 8–29.
4. Кожевникова Н.А. О соотношении речи автора и персонажа. *Языковые процессы современной русской художественной литературы. Проза*. Москва: Наука, 1977. С. 7–98.
5. Кувшинникова О.А. Способы выражения авторской позиции в художественном тексте (на материале прозаической миниатюры Ю.Д. Поминова «Очищение»). *Текст как единица филологической интерпретации*. Новосибирск: Немо Пресс, 2014. С. 67–70.
6. Мельчук И.А. Курс общей морфологии. Москва-Вена: Языки русской культуры, Венский славистический альманах, 1998. 544 с.
7. Падучева Е.В. Семантические исследования (Семантика времени и вида в русском языке; Семантика нарратива). Москва: Языки русской культуры, 1996. 464 с.
8. Плеханова Т.Ф. Текст как диалог. Минск: МГЛУ, 2003. 251 с.
9. Сысоев В.А. Авторское отступление как объект когнитивного исследования: автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. филол. наук: спец. 10.02.22 – языки народов зарубежных стран (английский язык). Алматы, 2008. 30 с.
10. Шмид В. Нарратология. Москва: Языки славянской культуры, 2008. 304 с.

References

1. Bakhtin M.M. (1998) *Tetralogiya* [Tetralogy]. Moskva: Labirint. 608 s. [in Russian].
2. Zhauniarovich P.P. (2011) *Publitsystychny dyskurs Uladzimira Karatkevicha* [Public discourse of Uladzimir Karatkevich]. Minsk: RIVSH. 244 s. [in Belarusian].
3. Zolotova G.A. (2002) *Kategorii vremeni i vida s toчки zreniya teksta* [Categories of time and type from the point of view of the text]. *Voprosy yazykoznaniya*. № 3. S. 8–29 [in Russian].
4. Kozhevnikova N.A. (1977) *O sootnoshenii rechi avtora i personazha. Yazykovye protsessy sovremennoi russkoi khudozhestvennoi literatury. Proza* [On the relationship between the speech of the author and the character. Language processes of modern Russian fiction. Prose]. Moskva: Nauka. S. 7–98 [in Russian].
5. Kuvshinnikova O.A. (2014) *Sposoby vyrazheniya avtorskoj pozitsii v khudozhestvennom tekste (na materiale prozaicheskoi miniatiury Yu.D. Pominova «Ochishcheniye»)* [Ways of expressing the author's position in a literary text (based on the prose miniature by Yu.D. Pominov "Purification")]. *Tekst kak yedinita filologicheskoi interpretatsii* [Text as a unit of philological interpretation]. Novosibirsk: Nemo Press. S. 67–70 [in Russian].
6. Melchuk I.A. (1998) *Kurs obshchei morfologii* [Course of general morphology]. Moskva-Vena: Yazyki russkoi kultury [Languages of Russian Culture], *Venskii slavisticheskii almanakh*. 544 s. [in Russian].
7. Paducheva E.V. (1996) *Semanticheskiye issledovaniya (Semantika vremeni i vida v russkom yazyke; Semantika narrativa)* [Semantic studies (Semantics of time and aspect in Russian; Semantics of narrative)]. Moskva: Yazyki russkoi kultury. 464 s. [in Russian].
8. Plekhanova T.F. (2003) *Tekst kak dialog* [Text as dialogue]. Minsk: MGLU. 251 s. [in Russian].
9. Sysoev V.A. (2008) *Avtorskoye otstupleniye kak obyekt kognitivnogo issledovaniya* [Author's Digression as an Object of Cognitive Research]: avtoref. dis. na soisk. uchen. step. kand. filol. nauk: spets. 10.02.22 – yazyki narodov zarubezhnykh stran (angliiskii yazyk). Almaty. 30 s. [in Russian].
10. Shmid V. (2008) *Narratologiya* [Narratology]. Moskva: Yazyki slavyanskoi kultury. 304 s. [in Russian].

REPRESENTATION OF COMMUNICATION MODELS OF BELARUSIAN AUCTORIAL NARRATIVE

Abstract. In the article, based on a large factual material of the prose texts of the Belarusian classics of the beginning, middle and end of the 20th century, an analysis of the linguistic means of representing the interaction of various subjects of the auctorial narrative is carried out. The author's digressions are considered as compositional components of the text with the actualization of its distaxia, or violation of the sequence. The semantic connections that contaminate the author's and character's points of view through comparison and opposition are determined. The peculiarity of the formation of invariant communication models of the narrator and the reader, the author and the reader on the basis of grammatical means and the

belonging of the invariant models to external dialogization are shown. The dynamics of the communicative space of the prose discourse of the 20th century is analyzed on the basis of the idiostyles of the writers.

The relevance of the study lies in highlighting and considering the specifics of creating communication not only between the author and the narrator, but also between the author and the character, the narrator and the reader, the author and the reader, which makes it possible to comprehend the diversity of the communicative space of artistic discourse.

The purpose of the article is to expand the communicative possibility of the audience narrative at the level of considering the linguistic representation of not only the “author-narrator” model, but also the “author-character”, “narrator-reader”, “author-reader” models in the works of famous Belarusian writers. The following tasks follow from the goal set: to distinguish between text segments of multi-level speech instances of a prose work; analyze the linguistic representation of the interaction of subjects of artistic discourse; to reveal the specifics of writers’ idiostyles on the basis of implicit dialogization and its linguistic expression.

On the basis of the study, a feature of the creation and implementation of communicativeness in the auctorial narrative of different time periods of the 20th century was revealed, similarities and differences in the language organization and interaction of text subjects were determined, depending on the specifics of the idiostyles of writers.

Keywords: author, narrator, character, reader, audience discourse, communicative model.

РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ КОМУНІКАТИВНИХ МОДЕЛЕЙ БІЛОРУСЬКОГО АУКТОРІАЛЬНОГО НАРАТИВУ

Анотація. У статті на великому фактичному матеріалі прозових текстів білоруських класиків початку, середини та кінця ХХ століття проведено аналіз мовних засобів репрезентації взаємодії різних суб’єктів аукторіального нарративу. Розглянуто авторські відступи як композиційні компоненти тексту з актуалізацією його дистаксії, або порушення послідовності. Визначено семантичні зв’язки, що контамінують авторську та персонажну точки зору через зіставлення та протиставлення. Продемонстровано особливість утворення інваріантних моделей комунікації наратора та читача, автора та читача на основі граматичних засобів та належність інваріантних моделей до зовнішньої діалогізації. Проаналізовано динаміку комунікативного простору прозового дискурсу ХХ століття на основі ідіостилів письменників.

Актуальність дослідження полягає у виділенні та розгляді специфіки створення комунікативності не лише між автором та наратором, а й між автором та персонажем, наратором та читачем, автором та читачем, що дозволяє осмислити різноманіття комунікативного простору художнього дискурсу.

Метою статті є розширення комунікативної можливості аукторіального нарративу на рівні розгляду мовної репрезентації не лише моделі «автор–наратор», а й моделей «автор–персонаж», «наратор–читач», «автор–читач» у творах відомих білоруських письменників. З поставленої мети випливають такі завдання: розмежувати текстові сегменти багаторівневих мовних інстанцій прозового твору; проаналізувати мовну репрезентацію взаємодії суб’єктів художнього дискурсу; виявити специфіку ідіостилів письменників на основі імпліцитної діалогізації та її мовного вираження.

На основі проведеного дослідження виявлено особливість створення та реалізації комунікативності в аукторіальному нарративі різних часових періодів ХХ століття, визначено схожість та відмінність у мовній організації та взаємодії текстових суб’єктів залежно від специфіки ідіостилів письменників.

Ключові слова: автор, наратор, персонаж, читач, аукторіальний дискурс, комунікативна модель.

© Старостенко Т., 2021 р.

Тетяна Старостенко – кандидат філологічних наук, доцент кафедри мовознавства та лінгводидактики Білоруського державного педагогічного університету імені Максима Танка, м. Мінськ, Білорусь; tstarascienka@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0002-1632-6721>

Tetyana Starostenko – Candidate of Philology, Associate Professor of the Department of Linguistics and Linguodidactics, Maxim Tank Belarusian State Pedagogical University, Minsk, Belarus; tstarascienka@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0002-1632-6721>